

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

РИНДІЧ ЛЮДМИЛА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 911.3:316.4

ДИСЕРТАЦІЯ

**СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ
ТРАНСФОРМАЦІЙ ПРИКОРДОННИХ ТЕРИТОРІЙ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ
ОБЛАСТІ В УМОВАХ ВІЙНИ ТА ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ**

Спеціальність 106 Географія

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Л.О. Риндіч

Науковий керівник — Запотоцький Сергій Петрович
доктор географічних наук, професор, декан географічного факультету, професор
кафедри економічної та соціальної географії КНУ імені Тараса Шевченка

Київ — 2026

АНОТАЦІЯ

Риндіч Л.О. Суспільно-географічне дослідження соціально-культурних трансформацій прикордонних територій Чернігівської області в умовах війни та повоєнного відновлення — Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 106 Географія. — Київський національний університет імені Тараса Шевченка МОН України, Київ, 2026.

Дослідження за темою дисертації виконувались протягом 2022–2026 років, згідно з планами науково-дослідних робіт кафедри економічної та соціальної географії географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

У дисертації здійснено комплексний суспільно-географічний аналіз соціально-культурних трансформацій прикордонних територій Чернігівської області в умовах структурних змін, безпекових викликів та інституційної перебудови. Дослідження спрямоване на виявлення закономірностей трансформації соціального простору прикордоння, просторової диференціації ефектів цих змін та визначення їхнього значення для подальшого розвитку територій. Теоретичною основою роботи стали підходи сучасних досліджень прикордонних територій, концепції бордерингу, соціально-просторового аналізу та дослідження соціокультурних трансформацій територій. Систематизовано теоретичні підходи до вивчення прикордоння як соціопросторової системи, у якій взаємодіють бар'єрні, контактні та трансформаційні функції. Обґрунтовано доцільність аналізу прикордонних територій через поєднання структурних, інституційних і соціокультурних чинників, що формують специфіку їхнього розвитку.

Методологічна основа дослідження поєднує суспільно-географічний, просторово-аналітичний та наративний підходи. У роботі використано статистичний аналіз демографічних і соціально-економічних показників, аналіз стратегічних документів регіонального розвитку, картографічні та геопросторовий аналіз, а також інтерпретацію наративів мешканців прикордонних територіальних громад.

Встановлено, що соціально-культурні трансформації прикордонних територіальних громад Чернігівської області після 2022 року мають комплексний соціопросторовий характер і формуються через накладання довготривалих демографічних тенденцій, інституційних зрушень децентралізації та тривалого безпекового режиму. Запропоновано класифікацію трансформацій, яка охоплює сім взаємопов'язаних груп: демографічно-поселенські, соціально-економічні у соціокультурному вимірі, інституційно-управлінські та сервісні, культурно-просторові, соціально-мережеві, ідентичнісно-символічні та безпекові, де безпековий вимір виступає надструктурним чинником і задає темп та характер змін в інших сферах. Просторова диференціація трансформацій систематизована через типологію територіальних громад за поєднанням інтенсивності безпекового режиму, типу воєнного досвіду та ролі у регіональній системі сервісів і мобільності.

Встановлено, що для територіальних громад постійного прикордонного ризику характерне поєднання демографічного відтоку із посиленням локальної мобілізації та розвитком горизонтальних мереж взаємодопомоги. У наративах мешканців фіксується переозначення території через образи «переднього краю» та «форпосту», що супроводжується зростанням локальної суб'єктності, формуванням практик солідарності та консолідаційними механізмами стійкості.

Продемонстровано, що соціальні та культурні процеси виступають не похідним, а структуроутворювальним чинником розвитку прикордонних територій. Соціальна згуртованість, локальні ініціативи, практики взаємопідтримки, робота з пам'яттю та ідентичністю безпосередньо впливають на здатність територіальних громад до адаптації, стабілізації та довгострокового планування. Особливу роль відіграє трансформація територіальної ідентичності, що еволюціонує від реактивних форм мобілізації до стабілізуючих форм локальної відповідальності.

Проаналізовано регіональні програми розвитку Чернігівської області та встановлено відсутність чітко диференційованої політики щодо прикордонних територіальних громад із різним рівнем безпекових викликів. Обґрунтовано необхідність інтеграції соціокультурного виміру у стратегічне планування розвитку та врахування просторової неоднорідності прикордонного простору.

Розроблено рекомендації щодо розвитку прикордонних територій із урахуванням соціального та культурного аспектів, спрямовані на підтримку соціальної згуртованості, вирівнювання доступу до послуг, зміцнення локальної ідентичності та підвищення резильєнтності територіальних громад. Отримані результати можуть бути використані у формуванні регіональної політики розвитку, підготовці стратегічних документів територіальних громад, удосконаленні програм соціальної стабілізації та культурної політики прикордонних територій.

Ключові слова: прикордонні території, міста України, соціально-культурні трансформації, соціальна стійкість, трансформація ідентичності регіону, просторова ідентичність, російсько-українська війна, демографічні тенденції, територіальні громади, розвиток територіальних громад, просторова диференціація, планування, декомунізація, внутрішньо переміщені особи, анкетування.

SUMMARY

Ryndich L.O. A human geography study of social and cultural transformations of the border territories of the Chernihiv region during the wartime and prospects for post-war recovery. — Qualification scientific work, manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in specialty 106 Geography. — Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv, 2026.

The research underlying this dissertation was conducted in 2022–2026 in accordance with the research plans of the Department of Economic and Social Geography, Faculty of Geography, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

The dissertation offers a comprehensive socio-geographical analysis of the socio-cultural transformations of the border territories of the Chernihiv region under conditions of structural change, security challenges, and institutional restructuring. The study aims to identify the patterns through which the social space of the borderland is transformed, to reveal the spatial differentiation of the effects of these changes, and to determine their significance for the future development of the territories. The theoretical framework of the dissertation draws on contemporary borderland studies, concepts of bordering, socio-spatial analysis, and research on the socio-cultural transformation of

territories. The dissertation systematizes theoretical approaches to the study of borderlands as socio-spatial systems in which barrier, contact, and transformative functions interact. It substantiates the relevance of analysing border territories through the combined lens of structural, institutional, and socio-cultural factors that shape their specific development trajectories.

The methodological framework combines socio-geographical, spatial-analytical, and narrative approaches. The study employs statistical analysis of demographic and socio-economic indicators, analysis of regional development strategies and policy documents, cartographic and spatial methods, as well as the interpretation of narratives of residents of border communities.

It is established that the socio-cultural transformations of the border communities of the Chernihiv region after 2022 are complex and socio-spatial in nature, emerging from the overlap of long-term demographic trends, institutional shifts associated with decentralisation, and a prolonged security regime. The dissertation proposes a classification of transformations encompassing seven interrelated groups: demographic and settlement-related, socio-economic in their socio-cultural dimension, institutional, governance- and service-related, cultural-spatial, social-network, identity-symbolic, and security-related transformations, with the security dimension functioning as a superstructural factor that determines the pace and character of change in other spheres. The spatial differentiation of these transformations is systematised through a typology of communities based on the intensity of the security regime, the type of wartime experience, and their role within the regional system of services and mobility.

The study shows that communities exposed to persistent border risk are characterised by a combination of demographic outmigration, intensified local mobilisation, and the development of horizontal mutual-aid networks. Residents' narratives reveal a re-signification of territory through the imagery of the «front line» and the «outpost», accompanied by growing local agency, practices of solidarity, and consolidating mechanisms of resilience.

The dissertation demonstrates that social and cultural processes are not derivative but structurally constitutive factors in the development of border territories. Social

cohesion, local initiatives, mutual-support practices, and engagement with memory and identity directly affect communities' capacity for adaptation, stabilisation, and long-term planning. Particular importance is attached to the transformation of territorial identity, which evolves from reactive forms of mobilisation toward more stabilising forms of local responsibility for community development.

An analysis of the regional development programmes of the Chernihiv region reveals the absence of a clearly differentiated policy approach toward border communities experiencing different levels of security pressure. The dissertation substantiates the need to integrate the socio-cultural dimension into strategic development planning and to take into account the spatial heterogeneity of the borderland.

Based on the findings, recommendations are developed for the development of border territories with due regard to social and cultural dimensions. These recommendations are aimed at strengthening social cohesion, improving equity of access to services, reinforcing local identity, and enhancing community resilience. The results may be used in shaping regional development policy, preparing strategic documents at the community level, and improving programmes of social stabilisation and cultural policy in border territories.

Keywords: border territories, cities of Ukraine, socio-cultural transformations, social sustainability, transformation of the identity of a region, spatial identity, Russo-Ukrainian war, demographic trends, territorial communities, development of territorial communities, spatial differentiation, planning, decommunization, internally displaced persons, questionnaire.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові праці дисертації (у фахових наукових виданнях України):

1. Ryndich, L. (2026). Spatial heterogeneity of socio-cultural transformations in border territorial communities of the Chernihiv region under wartime conditions. *Constructive Geography and Rational Use of Natural Resources*, 7(1), 135–141. DOI: <https://doi.org/10.17721/2786-4561.2026.7.1-01/14>;
2. Ryndich, L. (2025). Transformation of border communities: from a resistance identity to a resilience identity. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv, Geography*, 3/4(94/95), 100–106. DOI: <http://doi.org/10.17721/1728-2721.2025.95.5>;
3. Zapototskyi, S., & Ryndich, L. (2025). Wartime Everyday Life in the Chernihiv Region Borderlands: Security Practices and Socio-Cultural Transformations. *Geography and Tourism. Issue 81*, 55–62. DOI: <https://doi.org/10.17721/2308-135X.2025.81.55-62>;
4. Zapototskyi, S., Ryndich, L., & Matyunin, H. (2024). Socio-Cultural Transformations of Ukrainian Borderlands in the War and Post-War Period: A Research Review. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv, Geography*, 1/2(88/89), 13–18. DOI: <http://doi.org/10.17721/1728-2721.2024.88-89.2>.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Риндіч Л.О. (2025). Як ідентичність спротиву трансформує прикордонні громади у громади-опори (на прикладі Чернігівської області). *Регіон – 2025: суспільно-географічні аспекти: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна;
2. Риндіч Л.О. (2024). Соціально-культурні трансформації прикордонних територій у несприятливих умовах у воєнний та післявоєнний період. *Регіон – 2024: суспільно-географічні аспекти: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	10
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИКОРДОННИХ ТЕРИТОРІЙ.....	15
1.1. Прикордонні території як об'єкт дослідження.....	15
1.2. Ознаки та функції прикордоння.....	30
1.3. Поняття соціально-культурних трансформацій.....	36
1.4. Методи дослідження соціально-культурних трансформацій в умовах війни..	48
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1.....	56
РОЗДІЛ 2. ПЕРЕДУМОВИ СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ ПРИКОРДОННИХ ТЕРИТОРІЙ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ: ДОВОЄННИЙ КОНТЕКСТ.....	59
2.1. Соціально-культурне становище прикордонних районів Чернігівської області до 2014 року: історичний та суспільно-географічний контекст.....	59
2.2. Соціально-культурне становище прикордонних територіальних громад Чернігівської області 2014-2022 років: кризи та зрушення.....	71
2.3. Наративні та ментальні репрезентації прикордонного простору у 2014–2021 рр.....	83
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2.....	91
РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРИКОРДОННИХ ТЕРИТОРІЙ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ У ПЕРІОД ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ.....	93
3.1. Повномасштабне вторгнення як каталізатор соціально-культурних трансформацій прикордонних територій.....	93
3.2. Соціально-культурні трансформації прикордонної територіальної громади у наративах мешканців (на прикладі Семенівської територіальної громади).....	114
3.3. Вплив воєнного повсякдення та безпекових практик на соціально-культурні трансформації.....	120
3.4. Класифікація соціально-культурних трансформацій прикордонних територій в умовах війни.....	124
3.5. Просторова диференціація соціально-культурних трансформацій прикордонних територій.....	134
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3.....	140
РОЗДІЛ 4. РОЗВИТОК ПРИКОРДОННИХ ТЕРИТОРІЙ З ПЕРСПЕКТИВИ СОЦІАЛЬНИХ ТА КУЛЬТУРНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ.....	142
4.1. Вплив соціальних та культурних трансформацій на розвиток прикордонних територій Чернігівської області.....	142
4.2. Вплив соціально-культурних трансформацій на формування ідентичності опори та посилення резильєнтності прикордонних територіальних громад.....	147

4.3. Рекомендації щодо розвитку прикордонних територій Чернігівської області в умовах післявоєнного відновлення: соціальний та культурний аспект.....	151
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 4.....	158
ВИСНОВКИ.....	162
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	166
ДОДАТКИ.....	186

ВСТУП

Актуальність. Повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну актуалізувало прикордонні території як простір інтенсивних соціально-просторових змін. Якщо у довоєнний період прикордоння Чернігівської області функціонувало в умовах демографічного скорочення, периферійності та поступових інституційних зрушень, то після 2022 року воєнний чинник став структурним елементом повсякденності, що визначає мобільність, організацію соціальних взаємодій, функціонування інституцій та символічне осмислення простору.

У науковому дискурсі прикордоння розглядається як динамічна соціально-просторова система, у межах якої кордон виступає не лише лінією розмежування, а чинником формування ідентичностей, режимів проникності та практик взаємодії. Проте більшість досліджень зосереджена на транскордонній співпраці, дебордерингу та інтеграції, тоді як воєнний контекст ребордерингу й соціально-культурних трансформацій локальних громад досліджений фрагментарно.

Для Чернігівської області, що межує з Російською Федерацією та Білоруссю, повномасштабна війна стала каталізатором перебудови прикордонного простору. Вона зумовила демографічні, мобільні, інституційні та символічні зміни. Відсутність комплексного суспільно-географічного аналізу цих процесів визначає актуальність дослідження їх просторової диференціації та впливу на розвиток територіальних громад.

Ступінь наукової розробленості проблеми. Теоретичні засади дослідження прикордоння сформовані в межах концепцій бордерингу, дебордерингу та ребордерингу, які трактують кордон як процесуальний феномен із матеріальним та соціально-символічним вимірами. У працях зарубіжних і українських дослідників прикордонні території аналізуються як простір формування ідентичностей, контактних і бар'єрних функцій, режимів мобільності та соціальної взаємодії. Водночас, соціально-культурні трансформації прикордонних територіальних громад у контексті повномасштабної війни залишаються недостатньо систематизованими. Потребує уточнення понятійний апарат, типологізація трансформацій та їх

просторове структурування з урахуванням інтенсивності безпекового режиму та типу воєнного досвіду.

Об'єктом дослідження є прикордонні території Чернігівської області як соціально-просторові системи.

Предметом дослідження є соціально-культурні трансформації прикордонних територій Чернігівської області у період повномасштабної війни та формування передумов повоєнного відновлення, їх структура, просторові відмінності та вплив на розвиток територіальних громад і територій.

Метою дослідження є теоретико-методичне обґрунтування та суспільно-географічний аналіз соціально-культурних трансформацій прикордонних територій Чернігівської області в умовах війни та повоєнного відновлення, визначення їх впливу на перспективи розвитку прикордонних територій. Для досягнення поставленої мети визначено такі **завдання**:

- уточнити теоретико-методичні підходи до дослідження прикордонних територій і соціально-культурних трансформацій в умовах війни;
- проаналізувати довоєнні передумови трансформацій прикордонних територіальних громад Чернігівської області;
- визначити вплив повномасштабного вторгнення на структуру повсякденності, мобільність, інституційні практики та локальну ідентичність;
- здійснити класифікацію соціально-культурних трансформацій прикордонних територій;
- провести загальну оцінку соціально-культурних трансформацій прикордонних територій Чернігівської області в умовах війни та повоєнного відновлення та обґрунтувати їх просторову диференціацію на основі запропонованої типізації територіальних громад області;
- обґрунтувати основні напрямки управлінських впливів на соціально-культурні трансформації прикордонних територій Чернігівської області для забезпечення життєдіяльності досліджуваних територій, формування резильєнтності та перспектив повоєнного відновлення прикордонних територіальних громад і територій області.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана відповідно до науково-дослідної тематики кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка та пов'язана з дослідженнями соціально-просторових наслідків війни в Україні.

Методологія та методи дослідження. Методологічною основою роботи є геопросторовий, системний і процесуальний підходи. Дослідження здійснено на основі принципу тріангуляції, що поєднує кількісні, якісні та геопросторовий аналіз. Використано статистичний аналіз демографічних та інституційних показників, ГІС-технології, польові дослідження, напівструктуровані інтерв'ю, анкетування, фокус-групи, дискурс-аналіз, ментальне картування, а також елементи цифрової етнографії та аналізу соціальних мереж. Така інтеграція методів забезпечує комплексність аналізу соціально-культурних трансформацій у воєнних умовах.

Наукова новизна одержаних результатів. У дисертації вперше:

- здійснено комплексний суспільно-географічний аналіз соціально-культурних трансформацій прикордонних територій у період повномасштабної війни та повоєнного відновлення (на прикладі Чернігівської області);
- розроблено типологію прикордонних територіальних громад за поєднанням інтенсивності безпекового режиму, типу воєнного досвіду та функціональної ролі у регіональній системі й запропоновано класифікацію соціально-культурних трансформацій прикордоння за сімома взаємопов'язаними групами.

Удосконалено:

- понятійний апарат суспільної географії через розмежування понять «прикордонна територія», «прикордонний простір», «фронтір», «бордеринг» у контексті воєнних трансформацій та повоєнного відновлення;
- методичні підходи до аналізу впливу воєнного повсякдення на соціально-культурні процеси в прикордонних територіальних громадах;
- підходи до оцінки резильєнтності прикордонних соціогеосистем, як здатність прикордонних територіальних громад підтримувати життєдіяльність території,

адаптуватися до тривалого режиму ризику та зберігати соціальний і культурний потенціал.

Набуло подальшого розвитку:

- положення теорії бордерингу та ребордерингу в контексті українського прикордоння;
- концепція прикордонних територій як соціально-просторових систем підвищеної чутливості до безпекових викликів;
- методичні засади просторового аналізу соціально-культурних трансформацій у регіональних дослідженнях.

Практичне значення одержаних результатів. Результати дослідження можуть бути використані органами місцевого самоврядування прикордонних територіальних громад Чернігівської області при розробленні стратегій розвитку та програм післявоєнного відновлення з урахуванням соціально-культурного виміру. Запропонована типологія територіальних громад дозволяє формувати диференційовані підходи до планування розвитку залежно від інтенсивності безпекового режиму та характеру трансформацій. Додатково результати дослідження впроваджені в навчальний процес географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка при викладанні освітніх дисциплін «Сталий розвиток міст та регіонів», «Основи просторового планування», та «Міське планування та основи містобудування» (довідка №050/216-30 від 02.04.2026 року).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження є самостійною науковою працею автора. Усі положення, висновки та рекомендації отримані особисто здобувачем на основі власних польових, аналітичних та інтерпретаційних досліджень.

Апробація результатів дисертації. Результати теоретичних та практичних напрацювань дослідження були апробовані на *Міжнародних конференціях*:

- Міжнародна науково-практична конференція «Реґіон–2024: суспільно-географічні аспекти» (м. Харків, 4 квітня 2024);

- Міжнародна науково-практична конференція «Регіон–2025: стратегія оптимального розвитку» (м. Харків, 20 листопада 2025);
Семінарах та воркшопх:
- Воркшоп «Соціально-культурні трансформації прикордонних територій Чернігівської області в умовах війни та повоєнного відновлення» спільно з PhD-студентами Департаменту соціальної і економічної географії Будапештського університету імені Лоранда Етвеша, Угорщина, у рамках програми академічного стажування Erasmus+;
- Наукові семінари кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
У рамках міжнародних проєктів:
- «EMBRACE – Виникнення резильєнтності: ефективна мобілізація та розбудова спільнот, які швидко реагують та адаптуються» відповідно до Угоди про співпрацю від 31 січня 2025 року, укладеної між Київським національним університетом імені Тараса Шевченка, Рейнсько-Вестфальським технічним університетом Аахена, Інститутом економіки промисловості Національної академії наук України, Центром екологічних досліджень імені Гельмгольца та Берлінським університетом імені Гумбольдта (№0124U003013).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження висвітлено у 5 наукових працях (у тому числі дві наукові роботи у співавторстві) загальним обсягом 3,25 д.а., зокрема у 2 тезах наукових доповідей на науково-практичних конференціях.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел, 9 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 259 сторінок, із них основного тексту — 185 сторінок. Робота містить 20 таблиць, 42 рисунки, із яких 7 авторських схем, 25 фотографій (окремі фото об'єднані в комплексні рисунки), 19 діаграм та графіків (окремі діаграми та графіки об'єднані в комплексні рисунки), 15 картосхем, із яких 12 авторських (окремі картосхеми об'єднані в комплексні рисунки). Список використаних джерел нараховує 265 найменувань. 9 додатків представлені на 72 сторінках.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИКОРДОННИХ ТЕРИТОРІЙ

1.1. Прикордонні території як об'єкт дослідження

Поняття прикордонних територій доцільно розглядати, відштовхуючись від базової категорії кордону як одного з фундаментальних просторово-політичних інститутів організації суспільства. У загальному розумінні **державний кордон** визначає межі сухопутної, водної та повітряної території держави, окреслює просторові межі її суверенітету та виступає інструментом територіального впорядкування, контролю й розмежування (Барановська, 2007). У науковій літературі кордон також розглядається як поліфункціональне явище, у межах якого поєднуються бар'єрна, фільтрувальна та контактна функції, а також політичні, соціальні, культурні та економічні виміри його дії (Коцан, 2017). Історично кордони еволюціонували від відносно розмитих прикордонних зон, фронтирів (просторів порубіжного освоєння та несталого територіального контролю) і буферних просторів до чітко делімітованих державних меж, пов'язаних із утвердженням територіального суверенітету та національної держави. У межах географічної традиції історичні типи кордонів також осмислювалися залежно від їх генези (походження та умов формування), співвідношення з освоєнням території та вже наявними просторовими й соціокультурними відмінностями. У цьому розумінні кордон постає не лише як лінія розмежування, а і як просторово організована форма територіального поділу, функції, режими функціонування та рівень проникності якої змінюються залежно від політичного порядку, характеру мобільності та безпекового режиму (Laine, 2017). З огляду на це, на першому етапі доцільно простежити, як поняття прикордонних територій фіксується в нормативно-правовому полі України, а далі з'ясувати, якою мірою такого нормативного розуміння достатньо для суспільно-географічного аналізу прикордоння.

У чинному законодавстві України відсутнє чітке визначення поняття «прикордонні території». Натомість наявні категорії «прикордонна смуга та «контрольований прикордонний район», визначені Постановою Кабінету Міністрів

України «Про прикордонний режим» (Про прикордонний режим, редакція 2025). Так, під **прикордонною смугою** розуміється територія, що встановлюється безпосередньо вздовж державного кордону України, берегів прикордонних річок, озер та інших водойм, ширина якої визначається Кабінетом Міністрів України з урахуванням місцевих умов. У межах прикордонної смуги діє спеціальний режим із обмеженнями на в'їзд, перебування та здійснення діяльності, не пов'язаної з охороною державного кордону. **Контрольований прикордонний район** охоплює території населених пунктів, селищ, територіальних громад або адміністративних районів, прилеглих до державного кордону чи узбережжя моря, у межах яких діє прикордонний режим, що регулює порядок пересування осіб, проживання та проведення робіт з метою забезпечення охорони державного кордону та національної безпеки. Водночас у документах державної регіональної політики поняття «прикордонних територій» зустрічалося, проте тривалий час фігурувало в опосередкованому вигляді. Зокрема, у попередніх редакціях Державної стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 роки (редакція 2020 р.) прикордонні регіони та прикордонні території в **несприятливих умовах** відносилися до територій, що потребують окремої уваги та застосування додаткових механізмів для стимуляції їх розвитку. Формулювання «прикордонні території в несприятливих умовах» не ототожнювалося з усіма прикордонними територіями. Мова йшла про території, розташовані поблизу державного кордону з країнами, відносини з якими передбачають підвищений рівень безпекових ризиків і додаткові режими охорони кордону, а саме Російська Федерація та Придністров'я Республіки Молдова в межах 30-кілометрової доступності від державного кордону. У Стратегії було означено, що території в таких умовах стримують розвиток місцевої економіки, знижують інвестиційну привабливість та посилюють їхню структурну вразливість. Таким чином, прикордонне положення в цьому контексті розглядалося не як універсальна ознака проблемності, а як один із чинників несприятливих умов розвитку за наявності конкретних безпекових та просторових обмежень. Таке трактування характеризувало розуміння прикордоння як простору демографічних, інфраструктурних, безпекових та інших обмежень, однак не формувало цілісного

підходу до аналізу його соціально-культурної специфіки. У чинній редакції Стратегії (редакція 2026 р.) прикордонні території у вигляді окремого об'єкту регіональної політики відсутні, що додатково підкреслює фрагментарність інституційного бачення прикордоння в національній політиці та планах розвитку.

У той же час із позицій суспільної географії прикордонні території не зводяться лише до юридично визначеної смуги, зони контролю чи фрагментарної частини ширшої категорії територій, що знаходяться у несприятливих умовах. Ми визначаємо **прикордонні території** як формально окреслені та адміністративно визначені соціально-просторові утворення, у межах яких поєднуються та взаємодіють економічні, культурні, демографічні, ідентифікаційні та інші типи процесів, зумовлених фактом сусідства з іншими державами. У межах даного дослідження маркером просторової та територіальної окресленості прикордонних територій виступають **прикордонні територіальні громади**, адміністративні межі яких безпосередньо прилягають до державного кордону України. У цьому контексті категорії «територія» та «простір» використовуються свідомо й не як взаємозамінні. Поняття території застосовується для позначення формально окреслених, адміністративно та юридично визначених утворень, у той час як поняття простору використовується для аналізу соціально-культурних процесів, повсякденних практик, ідентичностей та взаємодій, що формуються в межах цих територій і виходять за рамки їх формальних меж. Саме така перспектива дозволяє перейти від розгляду прикордонних територій як адміністративно визначених одиниць до осмислення **прикордоння** як соціально наповненого простору. Унаслідок цього при подальшому аналізі прикордонні території розглядаються як соціально наповнений прикордонний простір, у якому поєднуються інституційні, культурні, демографічні, символічні та інші виміри розвитку. Узагальнюючи наведені підходи, доцільно також окреслити поняття **прикордонного регіону**, яке широко використовується в суспільно-географічних і міждисциплінарних дослідженнях. Якщо узагальнити підходи А. Паасі та Д. Ньюмана (Paasi, 1996; Newman, 2006), прикордонний регіон можна визначити як територіально окреслений регіон, просторовий розвиток, соціально-економічні процеси та характеристики якого істотно зумовлені близькістю

до державного кордону та режимами його функціонування. У такому трактуванні прикордонний регіон постає як соціально-просторове утворення, у межах якого кордон виступає активним чинником формування розвитку, ідентичностей і повсякденних практик. Концептуальні підходи А. Паасі та Д. Ньюмана в контексті прикордоння розглядаються далі в цьому розділі. Фіксація відмінностей понять «прикордонна смуга», «контрольований прикордонний район», «прикордонні території», «прикордонний простір», «прикордоння» та «прикордонний регіон» наведена в Таблиці А.1.

Отже, у такому розумінні прикордонні території постають не лише як сукупність формально окреслених адміністративних одиниць, а як просторове втілення прикордоння, активного чинника формування соціально-культурних змін. У межах цих територій інтенсивно взаємодіють різні соціальні групи (домогосподарства, військові, ВПО, локальні спільноти), практики та інституції, формуються специфічні моделі адаптації, ідентичності та соціальної поведінки. Саме ця багатовимірність прикордоння як соціально-просторового явища зумовлює особливе значення **прикордонних територій як об'єкта суспільно-географічного дослідження**, що потребує комплексного аналізу на перетині просторових, соціальних і культурних підходів.

Такий підхід до розуміння прикордонних територій як соціально наповненого простору має ґрунтовний теоретичний фундамент у сучасній суспільно-географічній та міждисциплінарній літературі. Зокрема, у працях західних дослідників прикордоння розглядається не як статична зона чи лінія розмежування, а як динамічний соціально-просторовий процес.

У цьому контексті Д. Ньюман (Newman, 2006) розглядає прикордоння як особливий простір, що постійно перебуває у процесі «**бордерингу**» (bordering). Під цим поняттям розуміється динамічний і багатовимірний процес формування, переосмислення та відтворення кордонів. Тобто процес бордерингу відображає, як кордони конструюються та підтримуються у взаємодії держав, суспільств і окремих спільнот, водночас демонструючи їхню здатність змінюватися залежно від глобальних і локальних викликів.

Однак до утвердження концепції бордерингу в науковому дискурсі переважала інша точка зору, «теза про безкордонний світ» (borderless world thesis), яка набула поширення у 1990-х роках. Її прихильники, серед яких К. Омае, М. Кастельс, А. Гідденс (Ohmae, 1990; Castells, 1996; Giddens, 1999), стверджували, що під впливом глобалізації, розвитку комунікацій та зростання транснаціональних корпорацій державні кордони поступово втрачають роль жорстких просторових і політичних бар'єрів для руху капіталу, товарів, інформації та мобільності населення, а світ дедалі більше функціонує як єдиний економічний, соціальний і культурний простір.

Так, К. Омае у праці *The Borderless World* (Ohmae, 1990) розглядав національні кордони як дедалі менш значущі чинники у функціонуванні глобальної економіки. На його думку, в умовах зростання транснаціональних корпорацій, міжнародних фінансових потоків і глобальних ринків державні межі перестають визначати логіку економічної діяльності, втрачають роль жорстких обмежень для руху капіталу, товарів і технологій.

М. Кастельс у праці *The Rise of the Network Society* (Castells, 1996) представив концепцію «мережевого суспільства», у межах якої розглядалася трансформація просторової організації соціально-економічних процесів. У праці зазначалось, що в умовах розвитку інформаційних технологій, глобальних комунікаційних мереж і фінансових потоків ключового значення набуває «простір потоків» (space of flows). Саме простір потоків, на думку автора, визначає логіку функціонування економіки, управління та соціальних взаємодій. Цей простір формується через мережі обміну інформацією, капіталом, символами та владою і не прив'язується безпосередньо до конкретних територій та їх кордонів. Водночас традиційний «простір місць» (space of places), пов'язаний із локальними спільнотами, територіальною ідентичністю та фізичною присутністю, не зникає, але опиняється у підпорядкованому становищі, оскільки ключові рішення та ресурси інтенсивніше циркулюють у глобальних мережах.

Інший вимір тези про безкордонний світ розглядається у праці А. Гідденса *Runaway World: How Globalization Is Reshaping Our Lives* (Giddens, 1999). У даному дослідженні автор акцентує увагу на соціологічному вимірі глобалізації,

розглядаючи її як процес інтенсифікації світових соціальних відносин, унаслідок якого події, що відбуваються на значній відстані, безпосередньо впливають на локальні контексти. Узагальнюючи, на думку А. Гідденса глобалізація призводить до послаблення традиційних соціальних та культурних бар'єрів, зростання взаємопов'язаності світу, у межах якої локальне та глобальне дедалі тісніше переплітаються.

Теза про безкордонний світ не була беззаперечно прийнята в подальших дослідженнях, адже підґрунтям для формування подібних уявлень стала ідея М. Маклюєна про «глобальне село» (global village), сформульована ще у 1960-х роках (McLuhan, 1964). Маклюєн одним із перших звернув увагу на роль засобів масової комунікації у формуванні єдиного інформаційного простору, в межах якого географічна відстань поступово втрачає своє колишнє значення. Хоча ця концепція передувала сучасним теоріям глобалізації, вона заклала основу для подальших інтерпретацій процесів зменшення значення просторових бар'єрів, які були розвинуті у межах дослідження про безкордонний світ. Узагальнення ключових аспектів тези про безкордонний світ представлено в Таблиці А.2.

Загалом, теза про безкордонний світ відображала оптимістичне бачення глобалізації 1990-х років, у межах якого передбачалося поступове зниження значення державних кордонів під впливом економічної інтеграції, розвитку технологій і зростання транснаціональних взаємозв'язків. У центрі цього підходу перебувало переосмислення ролі територіальних обмежень у соціально-економічних процесах, за якого формальні межі послаблювалися, а визначальну роль у функціонуванні суспільства починали відігравати глобальні потоки товарів, інформації, капіталу та людей.

Водночас, подальший розвиток подій засвідчив обмеженість цього підходу для аналізу реальних соціально-просторових процесів. Терористичні акти, зокрема 11 вересня 2001 року, міграційна криза в Європі 2015 року, пандемія COVID-19, а також зростання кількості воєнних конфліктів і безпекових викликів, зокрема повномасштабна війна Росії проти України, продемонстрували, що кордони не лише не зникли, а й набули нових форм прояву, посилили свою роль у житті суспільства, у

тому числі як ключовий інструмент забезпечення безпеки, контролю та управління мобільністю. Повертаючись до аналізу прикордоння як складного соціально-просторового утворення, слід зазначити, що саме критика уявлень про зникнення кордонів зумовила утвердження концепції бордерингу, яка змістила фокус досліджень на процеси постійного відтворення, переосмислення та трансформації кордонів у відповідь на глобальні й локальні виклики, що проявляються просторово нерівномірно та по-різному в різних типах прикордонних територій.

У цій парадигмі кордон розглядається як багатовимірний соціально-культурний процес, що визначає структуру взаємин, ідентичностей та можливостей розвитку прикордонних територій. Так, у рамках концепції бордерингу Д. Ньюмана (Newman, 2006) кордон формується через повсякденні практики контролю, політичні рішення, дискурси безпеки та соціальні взаємодії. Автор окреслює, що кордон одночасно має два виміри:

- *матеріальний*, до якого входить інфраструктура, контроль, режим доступу;
- *соціально-символічний*, через який відтворюються уявлення про належність, відмінність і допустимість руху. Під допустимістю руху розуміється ступінь можливості мобільності в прикордонному просторі, що визначається правовими, безпековими та соціально-символічними чинниками.

У межах цього ж напрямку важливим для осмислення прикордоння є підхід А. Паасі (Paasi, 1998), у рамках якого процес інституціоналізації регіону розглядається через чотири основні виміри: окреслення просторових меж, формування символів і культурних маркерів, становлення організацій та інституцій, а також утвердження в просторовій системі та колективній свідомості. У цьому контексті кордон насамперед пов'язаний із першим виміром, оскільки саме він окреслює межі просторового утворення в географічному просторі. Водночас, у контексті прикордоння значення мають і наступні виміри цієї схеми, які дозволяють глибше зрозуміти, як кордон набуває соціального змісту. Зокрема:

- *територіальний*, пов'язаний із просторовим закріпленням меж;
- *символічний*, пов'язаний зі знаками, наративами та уявленнями, через які формується образ прикордонного простору;

- *інституційний*, пов'язаний із адміністративними, правовими та організаційними практиками, що визначають режими його функціонування;
- *ідентифікаційний*, пов'язаний із усвідомленням належності та формуванням відчуття «ми». У цьому сенсі кордон бере участь не лише в територіальному відмежуванні, а й у структуруванні соціальної пам'яті, колективних уявлень та ідентичностей, пов'язаних із прикордонням. Соціальна пам'ять у цьому контексті розуміється як сукупність спільних уявлень, інтерпретацій минулого та досвідів, які поділяються соціальною спільнотою й відтворюються через наративи, символи, практики та інституції, формуючи відчуття колективної належності.

Подальше розширення соціально-просторового виміру кордонів представлено у працях Д. Ньюмана і А. Паасі (Newman & Paasi, 1998), а також Т. Вілсона і Г. Доннана (Wilson & Donnan, 1998). Ці автори акцентують увагу на тому, що значна частина кордонів існує у формі соціально та культурно сконструйованих меж. Йдеться про символічні й повсякденні розмежування, через які відтворюються уявлення про «своє» і «чуже», допустиме і заборонене, центр і периферію. Такі кордони можуть бути менш помітними фізично, проте вони мають суттєвий вплив на соціальні практики, мобільність та міжгрупові взаємини.

Особливу увагу динаміці кордонів у різних історичних і політичних умовах приділяє Х. ван Хаутум (Houtum, 2000). На матеріалі європейських кордонів він демонструє, що кордони є процесуальними, тобто їхні функції та режими змінюються залежно від кризових або стабілізаційних періодів. У моменти загострення безпекових, міграційних або політичних ризиків активізуються процеси ребордерингу (rebordering), тобто посилення контролю, символічного закриття та відновлення бар'єрних функцій. Водночас у більш стабільні періоди можливі вибіркові практики дебордерингу (debordering), тобто часткового послаблення або переосмислення функцій кордону як бар'єра, зокрема у формах транскордонного співробітництва, регіональної інтеграції та інституційної взаємодії. Прикладом процесів дебордерингу стало поступове зняття обмежень після завершення гострої

фази пандемії COVID-19, що супроводжувалося відновленням міждержавної та міжрегіональної мобільності, економічних контактів і транскордонних взаємодій.

Підтвердженням теоретичних положень щодо ребордерингу є сучасний український контекст, у якому ці процеси набули особливої інтенсивності внаслідок повномасштабної війни. Зокрема, Т. Журженко у статті *How War Is Rebordering Ukraine* (Zhurzhenko, 2024) демонструє, що російська агресія спричинила не лише фізичне посилення державного кордону, а й глибоку трансформацію його соціальних, символічних та інституційних функцій. Війна призвела до радикального перегляду режимів перетину кордону, припинення практик транскордонної взаємодії на північному та східному напрямках, а також до формування нових ліній розмежування, зокрема адміністративних, безпекових і соціальних, у зоні тимчасово окупованих і прифронтових територій. Авторка підкреслює, що в цих умовах кордон перестає бути умовно проникною або переважно контактною лінією та перетворюється на ключовий інструмент безпеки, маркер державної суб'єктності й чинник переосмислення територіальної та національної ідентичності. Водночас посилення кордонів супроводжується зростанням просторової нерівності та вразливості прикордонних регіонів, що особливо проявляється у зонах безпосередньої близькості до лінії бойових дій. Таким чином, український контекст демонструє ребордеринг як багатовимірний процес, у межах якого кордони набувають нових форм і значень у відповідь на воєнні виклики. Слід зазначити, що, хоча трансформації державних кордонів можуть мати диференційований характер залежно від напрямку (процеси ребордерингу та дебордерингу з дружніми та ворожими країнами, процеси ребордерингу та бордерингу в контексті різних соціальних груп), у межах даного дослідження основна увага зосереджена на кордонах із державами, що виступають джерелом безпекових викликів, що зумовлено специфікою території дослідження, прикордонних територій Чернігівської області.

Ключові аспекти тези бордерингу, а також додаткових процесів ребордерингу та дебордерингу зафіксовані в Таблиці А.3. Візуалізація процесів бордерингу, ребордерингу та дебордерингу представлена на Рисунку А.1.

Узагальнюючи, концепція бордерингу та похідних ідей дозволила переосмислити кордони як складні багатовимірні утворення, що формуються не лише геополітичними процесами, а й щоденними соціальними практиками й просторової взаємодії, культурними відмінностями, унікальними проявами ідентичності. Дана концепція дозволила досліджувати прикордоння як простір взаємодії, де кордон не зникає під тиском глобалізації, а змінює свої форми та функції, одночасно виконуючи роль бар'єра і каналу комунікацій. Саме завдяки такому підходу стало можливим глибше зрозуміти закономірності соціально-культурних трансформацій прикордонних територій та їхній вплив на розвиток регіонів. Щоб узагальнити два різних підходи до розвитку та функціонування кордонів, тези про безкордонний світ та ребордерингу, наведена узагальнююча Таблиця А.4.

Водночас у межах географічної традиції прикордоння може інтерпретуватися і як **фронтір**, тобто не лише як лінія державного розмежування, а як ширша зона змінної інтенсивності взаємодій і напруг, у межах якої поєднуються контактні та бар'єрні функції кордону (Kristof, 1959; Houtum & Bueno Lacy, 2017). У такому трактуванні фронтір характеризується підвищеною соціально-просторовою динамікою, нестабільністю режимів і прискореними трансформаційними процесами. У сучасному українському контексті, зумовленому воєнними подіями, прикордонні регіони можуть набувати рис фронтірного простору, де інституційні зміни, безпекові практики та трансформації ідентичності відбуваються з особливою інтенсивністю.

Враховуючи сучасні світові виклики, пандемію COVID-19, загострення екологічних проблем, соціальні та демографічні кризи, а також український контекст, пов'язаний із початком військової агресії у 2014 році та повномасштабним вторгненням 2022 року, концепція бордерингу набуває нового значення. Кордони дедалі більше виступають не лише просторовими чи геополітичними, а й медико-санітарними, інформаційними, соціальними, культурними, гуманітарними та екологічними бар'єрами, які визначають рівень безпеки, мобільності та стійкості суспільств. Таким чином, пропонуємо визначити, що в сучасних умовах бордеринг

постає як багатовимірний процес, що охоплює всі сфери життя і безпосередньо впливає на трансформації прикордонних територій.

Загалом, розглянуті концепції безкордонного світу та бордерингу підкреслюють динамічний і багатовимірний характер прикордоння у міжнародних наукових дослідженнях. Проте як об'єкт дослідження прикордоння розглядається не тільки в рамках цих заданих двох напрямків, а й із різних точок зору: як простір унікальної ідентичності, специфічних щоденних практик, соціально-культурних, а також транскордонних взаємодій, що мають відмінності залежно від географічного положення, відносного положення, сусідства з іншими країнами, а також загального історичного та суспільно-географічного контексту.

Так, О. Мартінес у праці *Border People: Life and Society in the U.S.–Mexico Borderlands* (Martinez, 1994) запропонував типологію прикордонних регіонів залежно від характеру транскордонних взаємодій. Автор виокремлює відчужені, співіснуючі, взаємозалежні та інтегровані типи прикордоння, що дозволяє розглядати кордон не лише як лінію поділу, а як простір змінних форм контактів, співпраці або конфлікту між сусідніми спільнотами. Детальніше такий поділ виглядає наступним чином:

- **відчужене прикордоння (*alienated borderlands*)**, у якому домінують конфліктні відносини між суміжними державами, запроваджено жорсткий прикордонний контроль, а рівень соціальних, економічних і культурних контактів між населенням по обидва боки кордону є мінімальним або відсутнім;
- **співіснуюче прикордоння (*coexistent borderlands*)**, для якого характерна наявність обмежених, але відносно стабільних транскордонних контактів, що не переходять у глибоку економічну або соціально-культурну інтеграцію;
- **взаємозалежне прикордоння (*interdependent borderlands*)**, у межах якого формується взаємна економічна залежність, активні трудові міграції, функціонують спільні ринки та повсякденні практики транскордонної взаємодії;
- **інтегроване прикордоння (*integrated borderlands*)**, для якого характерний високий рівень соціальної, економічної та культурної інтеграції, де кордон

відіграє більше контактну, ніж бар'єрну роль у повсякденному житті населення.

Інший приклад — дослідження прикордоння як простору соціальних трансформацій, у межах якого взаємодіють державні інституції та локальні громади, формуючи нові владні відносини, на прикладі прикордонних регіонів Африки, проведених Д. Муром (Moore, 1998). На матеріалі південноафриканських прикордонних регіонів автор демонструє, що кордон часто стає зоною конкуренції за ресурси, символічний контроль і політичний вплив, а не лише лінією адміністративного розмежування.

Дослідження Н. Паркер, своєю чергою, розглядають прикордоння як політичний простір, у якому кордони не лише розмежовують території, а й продукують нові форми порядку, управління та ідентичності (Parker, 2006). А Дж. Скотт, аналізуючи європейські прикордонні регіони, демонструє, що транскордонні практики та програми співробітництва формують так звані «м'які простори» (soft spaces), інтеграції, у межах яких кордони не зникають, але функціонують у більш гнучких і вибіркових формах (Scott, 2009).

В українській суспільній географії прикордоння розглядається як багатовимірне соціально-просторове утворення, що виконує ряд функцій, зміст і специфіка яких будуть детальніше розглянуті в підрозділі 1.2 Розділу 1. Такий підхід відображає прагнення відійти від вузького адміністративно-безпекового трактування прикордонних територій та осмислити їх як простори взаємодії локальних, національних і транскордонних процесів, що формуються під впливом географічного положення, інституційних умов і суспільних трансформацій.

Внесок у формування інтеграційного бачення прикордоння зроблено в працях Н. Мікули, у яких транскордонне співробітництво розглядається як чинник соціально-економічного розвитку прикордонних територій (Мікула, Засадко, 2014). На матеріалі єврорегіонів та інституційних форм міжнародної взаємодії авторка демонструє, що прикордонні території можуть виконувати не лише функції периферії, а й виступати активними зонами міжнародного партнерства, у межах яких

формуються нові механізми управління розвитком, координації політик та спільного використання ресурсів.

Водночас у сучасних українських дослідженнях прикордоння дедалі частіше осмислюється як зона підвищених безпекових і соціально-економічних викликів. У працях Р. Коцан, Н. Коцан, Г. Копачинської та Є. Вознюк (Kotsan et al., 2022) прикордонні регіони розглядаються як багатовимірні соціально-просторові утворення, у межах яких поєднуються функції контакту, фільтрації та безпеки державного кордону, що зумовлює специфіку соціально-економічних трансформацій та потенційних ризиків.

Важливим напрямом українських суспільно-географічних досліджень прикордоння є аналіз соціально-демографічних процесів у периферійних регіонах, зокрема в умовах поєднання прикордонного положення, віддаленості від центрів розвитку та впливу кризових і трансформаційних чинників. У таких дослідженнях прикордонні території розглядаються не лише як просторово віддалені від центрів соціально-економічного розвитку, а як зони концентрації демографічних, соціальних та інституційних викликів, що формують специфічні траєкторії розвитку та повсякденного життя населення.

Так, у працях К. Мезенцева, Г. Підгрушного та Н. Мезенцевої прикордонні та периферійні регіони України аналізуються в ширшому контексті пострадянських соціально-економічних трансформацій, що супроводжуються демографічними змінами, нерівномірністю розвитку та соціально-просторовою поляризацією (Mezentsev et al., 2015). Автори демонструють, що регіони, віддалені від національних центрів розвитку (до них можна віднести окремі прикордонні регіони), часто поєднують ознаки економічної периферійності, демографічного скорочення та обмеженої включеності в загальнонаціональні й глобальні економічні процеси, що зумовлює їх структурну вразливість.

Подібні висновки конкретизуються у дисертаційному дослідженні В. Белікова (Беліков, 2018), де на прикладі північної частини Луганської області показано, що прикордонні периферійні території можуть характеризуватися «потрійною

периферійністю», поєднуючи прикордонне положення, економічну відсталість і кризові соціально-демографічні трансформації.

Соціально-просторові аспекти розвитку прикордонних регіонів України також ґрунтовно розкрито в монографії К. Мезенцева, Н. Мезенцевої та Г. Підгрушного, де прикордоння інтерпретується крізь призму концепції соціально-просторової нерівності та поляризації (Мезенцев, Мезенцева, Підгрушний, 2014). У межах цього підходу прикордонні території постають як простори структурної вразливості, але водночас і як потенційні вузли соціально-економічних трансформацій у системі регіонального розвитку.

Ідентифікаційний вимір прикордоння представлений у працях Я. Олійника та О. Гнатюка, у яких територіальна ідентичність розглядається як результат поєднання історичних, культурних і просторових чинників (Олійник, Гнатюк, 2017). Автори демонструють, що регіони з вираженою прикордонною специфікою характеризуються формуванням особливих форм локальної ідентичності, зумовлених історичною мінливістю кордонів, культурною багатшаровістю та повсякденним досвідом життя у прикордонному просторі.

Системний підхід до аналізу прикордонних територій розвинено в монографії К. Немець, Г. Кулешової та Л. Немець «Прикордонні соціогеосистеми: тенденції та особливості розвитку» (Немець, Кулешова, Немець, 2012). Автори розглядають прикордоння як соціогеосистему, що формується на перетині природних, соціальних, економічних і демографічних процесів та характеризується підвищеною чутливістю до зовнішніх впливів, зокрема безпекових і політико-економічних змін. Такий підхід дозволяє інтерпретувати прикордонні території як динамічні багаторівневі системи, а не як сукупність ізольованих адміністративних одиниць.

Таким чином, у міжнародному й українському науковому дискурсі прикордоння осмислюється як динамічний, багатовимірний соціально-просторовий конструкт, що не зводиться до лінії державного кордону або адміністративно визначеної смуги (Newman & Paasi, 1998; Wilson & Donnan, 1998). Міжнародні підходи, від критики тези про безкордонний світ (Ohmae, 1990; Castells, 1996; Giddens, 1999) до концепції бордерингу та пов'язаних із нею процесів ребордерингу

й дебордерингу (Newman, 2006; van Houtum, 2000), демонструють, що кордони не зникають під впливом глобалізації, а трансформуються, змінюючи режими проникності, механізми контролю, символічні значення та форми соціальної взаємодії, причому ці трансформації мають територіально диференційований характер. Українські суспільно-географічні дослідження, своєю чергою, конкретизують ці теоретичні положення на матеріалі прикордонних регіонів України, підкреслюючи поєднання інтеграційного потенціалу транскордонної взаємодії з безпековими ризиками, демографічними та соціально-економічними викликами, питаннями периферійності та системною організацією прикордонних соціогеосистем (Мікула, 2014; Kotsan et al., 2022; Мезенцев та ін., 2015; Немець та ін., 2012).

Загалом це дозволяє розглядати прикордонні території як просторове втілення прикордоння, як середовище, у межах якого взаємодіють інституційні режими, повсякденні практики, символічні межі та трансформаційні процеси. Водночас у межах географічної традиції прикордоння може інтерпретуватися і як фронтір, тобто не стільки чітка лінія розмежування, скільки простір, для якого характерні питання безпеки та небезпеки, підвищена подієвість і прискорені зміни соціально-просторових практик (Kristof, 1959; Houtum & Bueno Lacy, 2017). У контексті Чернігівської області прикордонний простір зазнає не лише адміністративних чи безпекових змін, а й глибоких соціально-культурних трансформацій. Воєнний період актуалізує процеси ребордерингу, посилює символічне значення кордону, трансформує повсякденні практики мобільності, структуру соціальних зв'язків і форми територіальної ідентичності (Zhurzhenko, 2024). Саме тому комплексний аналіз прикордонних територіальних громад Чернігівської області, адміністративні межі яких безпосередньо прилягають до державного кордону України, є методологічно обґрунтованим для виявлення закономірностей соціально-культурних трансформацій у прикордонному просторі в умовах війни.

1.2. Ознаки та функції прикордоння

Розуміння прикордоння як складного й багаторівневого соціально-просторового утворення потребує конкретизації його структурних ознак і функцій. Як було розглянуто в підрозділі 1.1 Розділу 1, у сучасних суспільно-географічних та міждисциплінарних дослідженнях прикордоння розглядається не лише як територія, а як багатошаровий простір, у межах якого поєднуються різні типи впливів, взаємодій і трансформацій. Тому, узагальнюючи підходи Д. Ньюмана, А. Паасі, Х. ван Хаутума, Ж.-П. Брюне-Жайї, а також українських дослідників, зокрема Н. Мікули, К. Мезенцева, Г. Підгрушного, Н. Мезенцевої, Г. Кулешової, К. Немець, Т. Журженко та інших, у даному дослідженні пропонуємо виділити та систематизувати такі ознаки прикордоння:

- **просторово-географічна**, що проявляється через формування прикордоння в зоні безпосереднього контакту різних держав і політико-адміністративних систем та зумовлює специфічну конфігурацію мобільності, просторової доступності й ізольованості;
- **соціально-культурна**, що проявляється у формуванні специфічних моделей локальної ідентичності, культурної багатошаровості та повсякденних практик взаємодії «свого» і «чужого», що зумовлюються історичною трансформацією кордонів, досвідом співіснування та транскордонними контактами;
- **економічна**, що проявляється через поєднання можливостей потенційної транскордонної торгівлі, трудової міграції та підприємницької діяльності з водночас наявними ризиками тіньової економіки, нерівномірного розвитку та структурної периферійності;
- **політико-правова**, яка формується внаслідок дії спеціальних прикордонних режимів, правових обмежень і регуляторних механізмів, які визначають умови мобільності, доступу до ресурсів і здійснення соціально-економічної діяльності;
- **безпекова**, що проявляється у підвищеній чутливості прикордоння до воєнних загроз, міграційних криз, нелегальних потоків та інших ризиків, інтенсивність яких зростає в умовах конфліктів, нестабільності та кризових періодів;

- **динамічна**, що характеризує прикордоння як простір, у межах якого під впливом глобальних і локальних процесів можуть відбуватися як інтенсивні зміни, зокрема інтеграція, ребордеринг і дебордеринг, воєнні події, пандемії та соціальні кризи, так і проявлятися **інертність**, уповільнення чи стагнація розвитку. При цьому динамічність або інертність не є універсальною ознакою всіх прикордонних просторів, а проявляється залежно від їх типу, рівня периферійності, контактності та конкретного геополітичного й безпекового контексту;
- **системна**, яка відображає функціонування прикордоння як комплексної системи, у межах якої взаємодіють природні, соціальні, економічні та інституційні компоненти, формуючи складну багаторівневу структуру просторового розвитку.

Окремої уваги в контексті ознак прикордоння потребує питання його **периферійності**. У суспільно-географічних дослідженнях периферія традиційно розглядається у межах концепції «центр–периферія», що пояснює нерівномірність просторового розвитку через концентрацію ресурсів, управлінських функцій та інноваційної активності в центрах і їх обмеженість на периферії (Мезенцев, Мезенцева, Підгрушний, 2014; Danson & de Souza, 2012; Eder, 2019). Щодо визначення поняття периферії можуть бути окремі відмінності залежно від фокусу дослідження. Одне з універсальних визначень полягає в розгляді **периферії** як території, що характеризується нижчим рівнем економічного розвитку, демографічною депресивністю та обмеженою включеністю в інноваційні та управлінські процеси (Мезенцев, Мезенцева, Підгрушний, 2014).

У класичних і сучасних підходах периферійні території характеризуються:

- віддаленістю від економічних і політичних центрів;
- слабшою транспортною та інституційною інтегрованістю;
- демографічним скороченням або старінням населення;
- нижчим рівнем диверсифікації економіки;
- обмеженою інноваційною активністю (Мезенцев, Мезенцева, Підгрушний, 2014; Бєліков, 2018; Eder, 2019; Carlsson et al., 2014; Hinterberger et al., 2003).

Варто зазначити, у дослідженнях регіонального розвитку підкреслюється, що периферійність формується не лише через географічну віддаленість, а й через поєднання економічних, соціальних та інституційних чинників. Окрім того, периферійність може набувати декількох форм, одночасно поєднуючись у межах окремих територій. Так, В. Беліковим була запропонована концепція «потрійної периферійності» (Беліков, 2018). Автор стверджує, що окремі прикордонні території можуть поєднувати кілька форм периферійності:

- **просторову**, що полягає у віддаленості від центрів прийняття рішень та інфраструктурних вузлів;
- **економічну**, яка характеризує структурну слабкість господарства, низьку диверсифікацію, залежність від обмежених секторів;
- **соціально-демографічну**, що полягає в депопуляції, старінні населення, міграційному відтоці.

Поруч із цим сучасні європейські дослідження демонструють, що периферійність не тотожна відсталості від економічно сильних центрів та регіонів. Так, у роботах, присвячених резильєнтності периферійних регіонів, продемонстровано, що периферія може формувати власні траєкторії розвитку, спираючись на локальні ресурси, соціальний капітал і адаптивні практики (Carlsson et al., 2014; Eder, 2019). Таким чином, периферійність дедалі частіше трактується як відносна позиція в системі просторових відношень, а не як фіксоване визначення.

У цьому контексті постає питання: **чи можна вважати периферійність ознакою прикордоння?** З одного боку, прикордонні території нерідко збігаються з периферійними зонами держави, оскільки вони віддалені від національних центрів економічної, соціальної та культурної активності. Така конфігурація особливо характерна для східних і північних прикордонних регіонів України. З іншого боку, не все прикордоння є периферією. У випадках інтенсивної транскордонної взаємодії прикордонні регіони можуть набувати функцій «вузлів» міжнародної мобільності, логістики й економічного обміну. Тобто прикордонне положення саме по собі не детермінує периферійності, але може виступати як чинником маргіналізації, так і ресурсом розвитку.

У межах дослідження пропонуємо розглядати периферійність не як універсальну ознаку прикордоння, а як можливий структурний стан, що формується під впливом поєднання просторової віддаленості, демографічних процесів, інституційної спроможності та безпекового контексту та може впливати на тенденції перебігу соціально-культурних, економічних та інших видів трансформацій. Це стосується і прикордонних територіальних громад Чернігівської області. У їх межах периферійність доцільно розглядати не як автоматичну характеристику прикордоння, а як результат поєднання низки ознак, зокрема демографічного скорочення, обмеженої економічної диверсифікації та підвищеної безпекової вразливості, пов'язаної з прикордонним положенням і історичними передумовами. Загальна характеристика прикордонних територіальних громад Чернігівської області буде наведена у підрозділі 2.1 даного дослідження.

Взаємодія окреслених ознак зумовлює виконання прикордонням низки ключових функцій. Функціональний підхід дозволяє розглядати прикордоння не лише як територіально окреслений простір, а як суспільно-географічне явище, що формується та функціонує під впливом процесів бордерингу, дебордерингу й ребордерингу та виконує специфічну роль у просторовій організації суспільства (Brunet-Jailly, 2005; Newman, 2006). У межах даного дослідження пропонуємо виокремити три базові функції прикордоння, які є ключовими для подальшого аналізу соціально-культурних трансформацій:

- **бар'єра**, пов'язана з обмеженням мобільності людей, товарів та ідей, формуванням режимів контролю й забезпеченням безпеки, що особливо посилюється в умовах криз, конфліктів і воєн (van Houtum, 2000; Zhurzhenko, 2024);
- **контакту**, що проявляється у відкритті каналів комунікації, транскордонній співпраці, економічному й культурному обміні, розвитку єврорегіонів та інституційної взаємодії (Martinez, 1994; Mikula, Zasadko, 2014);
- **трансформації**, яка полягає у специфічній ролі прикордоння як простору, де під впливом змін у режимах безпеки, мобільності, взаємодії та контролю відбуваються перебудова соціальних практик, переосмислення ідентичностей,

зміна моделей повсякденного життя та адаптація локальних спільнот до нових умов функціонування. При цьому така функція є найбільш характерною для тих прикордонних просторів, що зазнають інтенсивних зовнішніх або внутрішніх змін.

У Таблиці Б.1 представлений опис функцій та приклади проявів у контексті прикордонного простору.

Водночас окреслені функції прикордоння не реалізуються ізольовано або послідовно, а перебувають у постійній взаємодії, формуючи складні міжфункціональні конфігурації прикордонного простору. Це підтверджується сучасними дослідженнями, де в контексті прикордоння та прикордонних територій дедалі частіше підкреслюється, що бар'єрні, контактні та трансформаційні (або суміжні) функції не лише співіснують, а й нашаровуються, змінюючи свою інтенсивність і значення залежно від політичного, безпекового, соціального та інших видів контекстів. Саме така міжфункціональність розглядається як одна з базових характеристик прикордоння в межах сучасних досліджень прикордоння та суміжних напрямів суспільно-географічних і політичних досліджень.

У дослідженнях прикордоння 2010-х років воно дедалі частіше трактується як простір одночасної дії різних режимів, де кордон може виступати бар'єром у безпековому вимірі, каналом взаємодії в економічному або культурному, а також чинником глибших соціальних трансформацій. Такий підхід розвинутий у працях, присвячених осмисленню прикордонних територій як гібридних і багаторівневих просторів, у яких поєднуються контроль, мобільність і соціальні зміни, формуючи нестабільні, але відтворювані конфігурації прикордонного порядку (Parker & Vaughan-Williams, 2015; Scott, 2012; Wastl-Walter, 2011).

Враховуючи міжфункціональний характер прикордоння, у межах базових функцій пропонуємо виокремити їх перетини як окремі аналітичні прояви функціонування прикордонного простору (Рисунок Б.1.). Так, перетин функцій бар'єра і контакту формує режим **регульованого обміну**, за якого транскордонна мобільність, економічні зв'язки та соціальні контакти не зникають, але підпорядковуються вибірковим режимам контролю та безпеки. Подібні конфігурації

широко описуються у дослідженнях європейських прикордонних регіонів, де інтеграційні механізми співіснують із практиками селективного обмеження доступу та мобільності.

Перетин функцій контакту і трансформації утворює простір **культурної взаємодії**, у межах якого транскордонні зв'язки стають чинником змін у повсякденних практиках, соціальних нормах і локальних ідентичностях. У таких умовах прикордоння функціонує як середовище повсякденної інтеграції, де соціально-культурні трансформації відбуваються не лише через формальні політики, а через щоденні контакти, мобільність і мережеві взаємодії між спільнотами.

Натомість перетин функцій бар'єра і трансформації пов'язаний із **безпековими трансформаціями**, що активізуються в умовах криз, пандемій або воєнних конфліктів. У таких ситуаціях посилення контролю супроводжується глибокими змінами соціального життя прикордонних територіальних громад, переосмисленням практик мобільності, локальних ідентичностей і форм взаємодії. Саме ці процеси яскраво демонструють, що прикордоння не є ані виключно простором обмежень, ані лише зоною контактів, а середовищем прискорених соціальних змін.

У центрі перетину всіх трьох функцій прикордоння постає як динамічна система, складне соціально-просторове утворення, у межах якого можуть одночасно або частково діяти режими обмеження, взаємодії та трансформації. У даному дослідженні пропонуємо розглядати цю міжфункціональну взаємодію як ключову аналітичну рамку для аналізу соціально-культурних трансформацій прикордонних територій, оскільки саме вона дозволяє пояснити мінливість прикордонного простору, його вразливість до криз і здатність продукувати нові форми соціального життя.

У межах даного дослідження головна увага зосереджується насамперед на соціально-культурних ознаках прикордоння, оскільки саме вони найбільш виразно відображають трансформаційні процеси у воєнний період. Соціально-культурний вимір дозволяє простежити, яким чином прикордонні території реагують на глобальні та локальні виклики, як це впливає на регіональну ідентичність у

контексті прикордонного простору, практики повсякденності та форми соціальної взаємодії в територіальних громадах, що безпосередньо впливає на траєкторії розвитку прикордонних регіонів Чернігівської області. У контексті функціонального підходу акцент робиться передусім на функції трансформації як таких, що найповніше відображає динамічні зміни прикордонного простору. Водночас аналітична увага зберігається й до суміжних проявів, що виникають на перетинах трансформації з функціями бар'єра та контакту, оскільки саме ці зони перетину продукують нові соціально-культурні ефекти, характерні для сучасного прикордоння.

1.3. Поняття соціально-культурних трансформацій

Дослідження соціально-культурних трансформацій у суспільній географії важливо розглядати в багаторівневій перспективі, оскільки ці зміни проявляються одночасно на різних масштабах і відображають різні контексти розвитку територій (Brenner, 2004; Marston, 2000). **По-перше**, ідеться про соціально-культурні трансформації регіонів загалом, незалежно від того, чи є вони прикордонними, адже процеси глобалізації, урбанізації та культурних політик охоплюють усі територіальні утворення. Такі трансформації доцільно розглядати на кількох рівнях.

Глобальний рівень. На глобальному рівні трансформації формуються світовими трендами: глобалізації, транснаціональних потоків, поширенням культурних моделей.

Національний рівень. На національному рівні трансформації структуруються рамками державної політики, інституційними правилами та культурною інтеграцією.

Регіональний рівень. На регіональному рівні трансформації задаються економічними й соціальними перетвореннями, що змінюють структуру зайнятості, мобільності та повсякденні практики.

Локальний рівень. На локальному рівні трансформації виявляються конкретними змінами в житті громад, у щоденних практиках, локальних нормах і формах взаємодії (Massey, 2005).

Узагальнюючи, такі трансформації проявляються комплексно, у містах і сільських територіях, у центрах і на периферіях, у розвинених і кризових регіонах. Рівні прояву соціально-культурних трансформацій представлені на Рисунку В.1. Така багатомасштабність доповнюється тематичними векторами аналізу, що дозволяють розрізнити загальні трансформаційні процеси, прикордонну специфіку та зміни, зумовлені війною. Також, у цьому підрозділі **соціально-культурні трансформації** попередньо розуміємо як зміни у соціальних практиках, ідентичностях, мережах взаємодії та символічних структурах простору, що проявляються на різних масштабних рівнях.

По-друге, значну увагу слід приділяти саме соціально-культурним трансформаціям прикордоння, як особливого простору, де поєднуються контакти, бар'єри та процеси трансформації. **По-третє**, окремим напрямом є аналіз соціально-культурних трансформацій як наслідку військових дій, де війна стає каталізатором глибоких змін у соціальних практиках та культурних ідентичностях. Візуалізоване представлення напрямків дослідження соціально-культурних трансформацій візуалізовано на Рисунку 1.1.

Рисунок 1.1. Вектори дослідження соціально-культурних трансформацій

У вступній частині підрозділу 1.3 було окреслено багаторівневу природу соціально-культурних трансформацій, від глобального до локального рівня (Brenner, 2004; Marston, 2000; Massey, 2005). Така масштабна перспектива дозволяє зрозуміти,

що трансформації не є ізольованими процесами, а формуються у взаємодії світових трендів, державних політик, регіональних змін і повсякденних практик громад.

У цьому контексті перший вектор аналізу зосереджується на соціально-культурних трансформаціях регіонів загалом, незалежно від їх прикордонного статусу. У міжнародній суспільно-географічній традиції вони розглядаються як результат поєднання глобалізаційних процесів, міграційних потоків, економічних перетворень, культурних політик та змін у соціальній структурі суспільства (Castells, 2010; Scott, 2000; Putnam, 1993; Vertovec, 2007; OECD, 2014). Серед основних напрямів дослідження соціально-культурних трансформацій у загальному вимірі можна окреслити такі:

- простір, місце та регіональна ідентичність;
- глобалізація, мережеве суспільство й цифрові трансформації;
- культурна економіка та креативні індустрії;
- соціальний капітал і громадська залученість;
- міграція, культурне різноманіття та поняття «суперрізноманітності»;
- політики культурного розвитку та інституційна інтеграція;
- постіндустріальні трансформації та практики просторової регенерації;
- вимірювання трансформацій через індикатори добробуту.

Простір, місце та регіональна ідентичність. У межах просторового підходу Д. Мессі (Massey, 2005) та Ї-Фу Туан (Tuan, 1977) продемонстрували, що простір є соціально сконструйованим і формується через взаємодію людей, подій і практик. Концепт «відчуття місця» (sense of place) у гуманістичній географії, зокрема в підході Ї-Фу Туана (Tuan, 1977), означає емоційно-когнітивний зв'язок із територією, тоді як регіональна ідентичність відображає колективне усвідомлення належності до простору. Соціально-культурні трансформації у цьому вимірі постають як зміни у повсякденних практиках, символічних кодах і формах територіальної самоідентифікації.

Глобалізація та мережеве суспільство. М. Кастельс (Castells, 2010) обґрунтував концепцію «простору потоків» і «простору місць», показавши, що глобальні мережі інформації, капіталу та мобільності змінюють традиційну

територіальну організацію суспільства. У результаті соціально-культурні трансформації набувають гібридного характеру: локальні ідентичності переплітаються з глобальними потоками, формуючи нові культурні конфігурації.

Культурна економіка та креативні індустрії. А. Скотт (Scott, 2000) та Е. Пратт (Pratt, 2008) довели, що культура та креативні індустрії стають драйверами регіональних трансформацій, змінюючи структуру зайнятості, економічний профіль і міжнародну конкурентоспроможність територій. Йдеться не лише про економічний ефект, а й про формування нових культурних середовищ, урбаністичних кластерів та символічного капіталу регіонів. Таким чином, культурна економіка впливає як на матеріальні параметри розвитку, так і на зміну образу території та її ідентичності.

Соціальний капітал. Рівень горизонтальних зв'язків, довіри та асоціативності визначає здатність регіонів до адаптації, інституційної ефективності та соціальної самоорганізації. У підході Р. Патнема соціальний капітал розглядається як мережа взаємної довіри й норм співпраці, що підвищує ефективність колективних дій і стійкість громад до криз (Putnam, 1993). У цьому сенсі соціальний капітал виступає ключовим чинником соціально-культурної стійкості, оскільки саме через горизонтальні взаємодії формуються локальні практики солідарності, участі та культурного відтворення. У сучасних українських суспільно-географічних дослідженнях соціальна сфера розглядається як просторово диференційована система, в якій рівень доступності та використання послуг безпосередньо пов'язаний із доходами населення та відображає регіональні відмінності умов життєдіяльності (Кузишин, 2024).

Міграція та суперрізноманітність. С. Вертовек (Vertovec, 2007) обґрунтував концепцію «суперрізноманітності» (super-diversity), згідно з якою сучасні регіони характеризуються не просто зростанням етнічного різноманіття, а складним нашаруванням правових статусів, мов, релігій, соціально-економічних позицій і міграційних траєкторій. Така багатовимірність відмінностей трансформує соціальне тло територій, ускладнює структуру локальних спільнот і впливає на переосмислення ідентичностей та практик співіснування. У цьому контексті

соціально-культурні трансформації постають як процес постійної адаптації до мобільності й культурної множинності.

Політики культури та інституційна інтеграція. Європейська практика, зокрема програма European Capitals of Culture, а також аналітичні дослідження ESPON і Європейського парламентського дослідницького сервісу демонструють, що культурні інвестиції здатні стимулювати не лише економічні, а й глибинні соціально-культурні зміни (ESPON EGTC, 2022; Pasikowska-Schnass & Widuto, 2022). Культурна спадщина, мистецькі події та інституційна підтримка культури виступають ресурсом добробуту, соціальної згуртованості та формування позитивної регіональної ідентичності. У цьому вимірі культура стає інструментом просторової політики й чинником інтеграції громад.

Постіндустріальні трансформації та просторова регенерація. Одним із виразних проявів соціально-культурних трансформацій у постіндустріальних регіонах є практика просторової регенерації, що поєднує зміну функціонального профілю території з її культурним, екологічним і соціальним переосмисленням. Класичним прикладом такого підходу є проєкт IBA Emscher Park у Рурі, міжнародна ініціатива 1989–1999 рр., у межах якої індустріальні території трансформувалися в екологічні, культурні та соціальні простори (Internationale Bauausstellungen, 1989–1999). Одним із показових прикладів є реалізований у межах IBA Emscher Park проєкт Mont-Cenis у місті Герне, де на місці занедбаного індустріального об'єкта було створено освітньо-громадський центр із використанням інноваційних екологічних рішень (Рисунок В.2).

Вимірювання трансформацій. Підходи OECD (OECD, 2014) дозволяють виміряти соціально-культурні зміни через систему багатовимірних показників: рівня довіри, громадської активності, культурної участі, доступу до послуг, суб'єктивного добробуту. Такий індикаторний підхід дає змогу перейти від описового аналізу трансформацій до їх кількісного вимірювання й порівняльного аналізу регіонів, що є важливим для формування доказової політики розвитку.

Отже, у межах першого вектора, соціально-культурних трансформацій регіонів у загальному вимірі, можна виокремити кілька стійких дослідницьких напрямів, що

сформувалися в міжнародній суспільно-географічній і міждисциплінарній традиції. Вони охоплюють як концептуальне осмислення простору та ідентичності, так і аналіз економічних, культурних, інституційних та індикаторних вимірів трансформацій. Узагальнення цих підходів подано в Таблиці В.1.

У межах другого вектора аналізу соціально-культурні трансформації розглядаються у специфічному контексті прикордоння як особливого соціально-просторового середовища. Якщо в першому векторі йшлося про трансформації регіонів загалом, незалежно від їх статусу, то тут увага зосереджується на тих змінах, які зумовлені саме прикордонним положенням територій. Як уже було зазначено попередньо, у сучасних дослідженнях прикордоння трактується не лише як геополітична межа, а як соціально-культурний простір, у якому трансформуються режими належності, форми соціальної взаємодії, культурні коди та повсякденні практики (Paasi, 1998; Newman, 2006; Wilson & Donnan, 2012). У цьому сенсі кордон впливає не тільки на мобільність, а й на структуру довіри, способи самоідентифікації, уявлення про «своє» і «чуже». Загалом, у межах досліджень соціально-культурних трансформацій прикордоння можна виокремити такі основні напрями:

- прикордонні ідентичності та повсякденний бордеринг;
- дебордеринг і ребордеринг;
- транскордонна співпраця як соціокультурний ресурс;
- мобільність і міграція;
- пам'ять та символічна реконфігурація простору.

Прикордонні ідентичності та повсякденний бордеринг. У прикордонному просторі ідентичність постає не як статична характеристика територіальної належності, а як процес, що постійно відтворюється у взаємодії повсякденних практик, режимів контролю та соціально-символічних уявлень про кордон. Відтак прикордонна ідентичність формується як багаторівнева конфігурація належності, що поєднує локальний, національний і транскордонний виміри та актуалізується залежно від ситуації й контексту. Зокрема, Т. Вілсон і Г. Доннан (Wilson & Donnan, 2012) підкреслюють гібридність і ситуативність прикордонних ідентичностей, які

виникають на перетині культурних кодів, практик мобільності та досвіду життя у просторі межі. Методологічно важливою для аналізу соціально-культурних трансформацій прикордоння є концепція «повсякденного бордерингу» (everyday bordering), запропонована Н. Ювал-Девіс, Г. Веміс і К. Кессіді (Yuval-Davis et al., 2018). У межах цього підходу кордон інтерпретується як механізм включення і виключення, що проявляється не лише через фізичну лінію державної межі, а через щоденні практики: доступу до послуг, адміністративних процедур, освітніх можливостей, символічних маркерів належності. У цьому дослідженні зазначені підходи інтегруються через поняття територіальної ідентичності, що у прикордонному контексті набуває підвищеної чутливості до режимів кордону та поєднує локальні форми прив'язаності з ширшими уявленнями про «своє» і «чуже» (Олійник, Гнатюк, 2017). Таким чином, соціально-культурні трансформації прикордоння доцільно інтерпретувати як зміну структури територіальної ідентичності, її когнітивних уявлень, емоційних зв'язків і поведінкових моделей, під впливом трансформації прикордонних практик і символічного статусу простору.

Дебордеринг і ребордеринг як трансформація соціальних режимів.

Соціально-культурна динаміка прикордоння значною мірою визначається процесами дебордерингу (debordering) та ребордерингу (rebordering), що, як уже було зазначено в попередніх підрозділах, відображають зміну режимів відкритості й закритості кордону та їхній вплив на соціальні взаємодії. У працях Х. ван Хаутума та Т. ван Нарссена (van Houtum & van Naerssen, 2002), а також Л. О'Дауда (O'Dowd, 2002) підкреслюється, що кордони функціонують як інструменти впорядкування соціального простору, продукуючи практики «іншування» та вибіркового доступу, а отже різні можливості мобільності та включення до соціальних мереж. У соціально-культурному вимірі дебордеринг сприяє нормалізації контактів і формуванню горизонтальних зв'язків, тоді як ребордеринг, посилений кризами та безпековими загрозами, перебудовує структуру довіри й актуалізує символічні межі. К. Брамбілла (Brambilla, 2015) акцентує на багаторівневому характері сучасних кордонів як «border(land)scapes», де інституційні й символічні прояви межі вбудовані у повсякденність. В українському контексті ребордеринг як наслідок війни

проявляється не лише у посиленні контролю, а й у переозначенні кордону як маркера державної суб'єктності та чинника трансформації ідентичностей і уявлень про безпеку (Zhurzhenko, 2024). Отже, дебордеринг і ребордеринг доцільно розглядати як механізми, що визначають інтенсивність контактів, конфігурацію довіри та символічний статус прикордонних територій.

Транскордонна співпраця як соціокультурний ресурс. Транскордонна співпраця переважно описується через інституційні механізми та форми міжрегіональної координації. М. Перкманн (Perkmann, 2003) демонструє, що розвиток транскордонних регіонів у Європі ґрунтується на мережевому управлінні, узгодженні політик та створенні стійких каналів взаємодії між територіями по обидва боки кордону. Водночас для суспільно-географічного аналізу важливо враховувати, що такі форми співпраці мають наслідки не лише для управління, а й для соціальної тканини прикордонних громад. У соціально-культурному вимірі транскордонна співпраця виступає ресурсом формування мереж довіри, спільних культурних практик та горизонтальних зв'язків, що здатні змінювати локальні уявлення про кордон як про бар'єр. А. Скотт (Scott, 2011) підкреслює, що прикордонні регіони можуть функціонувати як «лабораторії інтеграції», у межах яких через освітні, культурні та громадські ініціативи формуються транснаціональні соціальні простори. Таким чином, співпраця може розглядатися як соціокультурний чинник трансформацій, що впливає на відчуття спільності, режими взаємодії та символічний образ території.

Мобільність, міграція та соціальна реконфігурація. Прикордоння характеризується підвищеною інтенсивністю мобільності, що впливає на соціальну структуру громад, повсякденні практики та культурні патерни. О. Мартінес (Martínez, 1994) наголошує, що в прикордонних спільнотах формуються специфічні соціальні типи «прикордонних людей» (border people), для яких перетин кордону стає елементом життєвих стратегій, економічної поведінки й соціальної організації. Унаслідок цього мобільність змінює мовні практики, структуру родинних зв'язків, локальні ринки праці та форми взаємодії у повсякденності. У межах досліджень М. Шеллер і Дж. Уррі (Sheller & Urry, 2006) розглядають мобільність як соціальний

процес, що трансформує ідентичності, соціальні мережі та відчуття місця. У прикордонному контексті це означає, що міграція і мобільність виступають не лише наслідком географічного положення, а механізмом соціальної реконфігурації: змінюються траєкторії включення/виключення, уявлення про належність, а також практики солідарності й дистанціювання. Отже, мобільність доцільно аналізувати як чинник, що безпосередньо впливає на темп і характер соціально-культурних трансформацій прикордонних територій.

Пам'ять та символічна реконфігурація простору. Колективна пам'ять у прикордонних регіонах є важливим чинником формування ідентичностей і символічного статусу території, оскільки прикордоння часто характеризується нашаруванням різних історичних досвідів і конкуруючих наративів. Т. Журженко (Zhurzhenko, 2007; 2016) демонструє, що прикордонні території можуть функціонувати як простори «пам'яттєвих конфліктів», у межах яких інтерпретації минулого впливають на сучасні форми належності та соціальної взаємодії. У соціально-культурному вимірі пам'ять трансформує локальні ритуали, символіку простору, уявлення про «своє» і «чуже», а також ставлення до кордону як до маркера політичної та культурної межі. Додатковий методологічний ресурс для аналізу пам'яттєвого виміру прикордоння надає концепція «прикордонних соціогеосистем», розвинена К. Немець, Г. Кулешовою та Л. Немець (Немець, Кулешова, Немець, 2012). У межах цього підходу прикордоння інтерпретується як цілісна система взаємодії соціальних, культурних і просторових компонентів у історичній динаміці, де пам'ять може розглядатися як інтегрувальний елемент, що поєднує покоління, простір і практики. Отже, пам'ять і символічна реконфігурація простору доцільні до розгляду як механізми, через які відтворюються або змінюються режими належності, солідарності та уявлення про майбутні траєкторії розвитку прикордонних територіальних громад.

Розглянуті підходи дозволяють систематизувати основні напрями аналізу соціально-культурних трансформацій прикордоння в межах сучасних міжнародних і українських досліджень. Вони охоплюють як ідентифікаційні та символічні виміри прикордонного простору, так і процесуальні механізми зміни соціальних режимів,

мобільності та транскордонної взаємодії. Узагальнення зазначених напрямів наведено в Таблиці В.2.

В українському контексті узагальненням сучасних досліджень соціально-культурних трансформацій прикордонних територій є стаття «Соціально-культурні трансформації прикордонних територій України у воєнний та післявоєнний період: дослідницький екскурс» (Запотоцький, Риндіч & Матюнін, 2024), у якій систематизовано наукові підходи до вивчення соціально-культурних трансформацій прикордоння в умовах війни та подальшої післявоєнної відбудови. У ній наголошено на необхідності поєднання теоретичних засад, методологічної рамки та прикладного виміру дослідження трансформацій, що особливо актуально для прикордонних регіонів України.

У контексті третього вектору, соціально-культурних трансформацій як наслідку військових дій, важливо враховувати, що війна змінює не лише просторову організацію та безпекові параметри регіонів, але й суттєво трансформує їх соціокультурну структуру. Військові конфлікти впливають на демографічні процеси, режими мобільності, колективну пам'ять, символічні ландшафти та локальні ідентичності, формуючи нові конфігурації соціального простору. У цьому сенсі прикордонні території постають як зони підвищеної чутливості до воєнного фактору, де трансформаційні процеси проявляються особливо інтенсивно.

Досвід Балканського півострова, Південного Кавказу та сучасної України демонструє, що соціально-культурні наслідки воєн мають як регіонально специфічні, так і універсальні риси. Незалежно від географічного контексту, війна породжує масштабні міграційні зрушення, ребордеринг, трансформацію пам'яттєвих практик, руйнування культурної спадщини та формування нових моделей соціальної стійкості. Узагальнення відповідних напрямів дослідження дозволяє виокремити такі ключові виміри аналізу:

- демографічні зміни та вимушена міграція;
- пам'ять і постконфліктна ідентичність;
- культурна спадщина та її вразливість;
- ребордеринг і формування нових кордонів;

- соціальні практики відновлення та резильєнтність.

Демографічні зміни та вимушена міграція. Війна є потужним чинником демографічної реконфігурації. Дж. Тоул і К. Далман (Toal & Dahlman, 2011), аналізуючи постконфліктну Боснію, демонструють, що етнічні чистки 1990-х років спричинили довготривалу перебудову просторової структури розселення, закріпивши нові територіальні межі через демографічну сегрегацію. Демографічна трансформація в цьому випадку стала механізмом інституціоналізації нових політичних реальностей. Дж. Тоул (Toal, 2017), досліджуючи конфлікти на Південному Кавказі та в Україні, підкреслює, що тривале внутрішнє переміщення населення трансформує просторову організацію держав, створюючи стійкі зони ізоляції та соціальної фрагментації. В українському прикордонному контексті після 2022 року депопуляція окремих територіальних громад, зміна вікової структури та руйнування соціальних мереж формують нову демографічну ситуацію прикордоння, що детально представлено у Розділі 2.

Пам'ять і постконфліктна ідентичність. Війна радикалізує пам'яттєві практики та посилює роль символічного простору. Д. Грегорі (Gregory, 2010) розглядає війну як форму просторового насильства, що не лише змінює території фізично, але й перебудовує уявлення про них через дискурси безпеки, загрози та ворога. Простір стає носієм травматичного досвіду, який закріплюється у колективній пам'яті. Т. Журженко (Zhurzhenko, 2007; 2024) демонструє, що у воєнному контексті пам'ять виступає механізмом символічного ребордерингу, через який конструюються нові межі «свого» і «чужого». У прикордонних територіальних громадах України формується нова ідентичність, пов'язана з досвідом оборони території, волонтерства та колективної солідарності. Пам'ять у цьому випадку виконує інтеграційну функцію та стає ресурсом стійкості.

Культурна спадщина та її вразливість. Війна трансформує культурний ландшафт, руйнуючи матеріальні об'єкти спадщини та змінюючи символічну географію території. С. Елден (Elden, 2013) у своїй концепції території як політично сконструйованого простору наголошує, що контроль над територією передбачає контроль над її символічними маркерами. Руйнування культурних об'єктів у

воєнному контексті можна інтерпретувати як спробу дестабілізувати історичне сприйняття простору й локальну ідентичність. У Балканському регіоні та в Україні руйнування сакральних і історичних об'єктів засвідчило, що культурна спадщина стає мішенню воєнного впливу. Звіти UNESCO (2022; 2023) щодо конфліктних регіонів підтверджують, що втрата культурної спадщини має довготривалі соціальні наслідки, оскільки впливає на туристичний потенціал, локальний символічний капітал і самоідентифікацію громад.

Ребордеринг і посилення бар'єрної функції кордонів. Війна активізує процеси територіалізації та посилює бар'єрні функції кордонів. Дж. Егнью (Agnew, 2003) показує, що територіальність і суверенітет у сучасній геополітиці є не лише юридичними категоріями, а й політичними практиками, через які держави конструюють і легітимують контроль над простором. У воєнних умовах територія знову постає як центральний об'єкт боротьби, а контроль над нею набуває не лише військового, але й символічного значення. Х. ван Хаутум (Houtum, 2002) та Л. О'Дауд (O'Dowd, 2002) зазначають, що в кризових ситуаціях кордони набувають жорсткіших бар'єрних характеристик, посилюється їх безпекова функція та зменшується інтенсивність транскордонних контактів. Т. Журженко (Zhurzhenko, 2024) у контексті повномасштабної війни проти України демонструє, що воєнний конфлікт спричинив масштабний ребордеринг, який проявляється у мілітаризації прикордонних територій, обмеженні мобільності та посиленні внутрішніх режимів контролю. У результаті відбувається перебудова транскордонних зв'язків, зміна просторових практик і трансформація повсякденного життя прикордонних територіальних громад.

Соціальні практики відновлення та резильєнтність. Післявоєнні трансформації включають не лише руйнування, а й формування нових механізмів соціальної адаптації. Ф. Бібер (Bieber, 2006), аналізуючи постконфліктну Боснію, наголошує на ролі локальних інституцій та громадянських ініціатив у стабілізації соціального простору.

У межах підходів до соціальної резильєнтності П. Голл і М. Ламон (Hall & Lamont, 2013) розглядають здатність спільнот підтримувати соціальну інтеграцію та

відновлювати соціальні зв'язки в умовах криз. В українських прикордонних територіальних громадах після 2022 року практики самоорганізації, волонтерства та відбудови інфраструктури можна інтерпретувати як прояви територіальної стійкості, що формують нові моделі соціально-просторової інтеграції. Більш детально це буде розглянуто в Розділах 2-3.

Розглянуті підходи дозволяють систематизувати основні напрями впливу військового фактору на соціально-культурні трансформації прикордонних територій у межах сучасної суспільно-географічної та політико-географічної думки. Вони охоплюють демографічні, ідентифікаційні, територіальні та інституційні виміри воєнного впливу. Узагальнення зазначених напрямів узагальнено в Таблиці В.3.

Таким чином, узагальнення підходів міжнародної та української суспільно-географічної думки дозволяє розглядати соціально-культурні трансформації як багаторівневий і динамічний процес змін у соціальних практиках, ідентичностях, мережах взаємодії, символічних структурах і просторових конфігураціях території. У прикордонному та воєнному контексті ці трансформації набувають особливої інтенсивності та чутливості до зовнішніх факторів, зокрема безпекових, демографічних і політичних. У межах цього дослідження **соціально-культурні трансформації прикордонних територій** визначаються як системні зміни у структурі соціальних взаємодій, територіальної ідентичності, культурних практик і символічних репрезентацій, практик повсякденності та символічного освоєння простору, що відбуваються під впливом прикордонного положення та військового фактору і проявляються у демографічній реконфігурації, перебудові режимів мобільності, трансформації пам'яттєвих наративів, зміні бар'єрних функцій кордону та формуванні нових моделей соціальної стійкості.

1.4. Методи дослідження соціально-культурних трансформацій в умовах війни

Дослідження соціально-культурних трансформацій у воєнний період потребує посиленої методологічної уваги, оскільки військовий фактор суттєво впливає не лише на самі соціальні процеси, а й на можливості їх дослідження. Воєнні дії обмежують доступ до територій, змінюють режими мобільності, ускладнюють збір

статистичних даних і впливають на повноту інформації. Для прикордонних територіальних громад Чернігівської області ці обмеження були особливо відчутними у 2022 році та в періоди активної безпекової нестабільності, що потребує адаптивної методології дослідження. У таких умовах методологічна модель має бути гнучкою, багаторівневою та такою, що дозволяє компенсувати обмеження одних методів за рахунок інших. Відповідно до підходів, представлених у працях Р. Флауердью та Д. Мартіна (Flowerdew & Martin, 2005), поєднання кількісних і якісних інструментів забезпечує повноту аналізу та підвищує його надійність. У межах української традиції суспільно-географічних досліджень (Мезенцев та ін., 2021) методи розглядаються як система взаємодоповнюваних інструментів, що дозволяють фіксувати як просторові, так і соціальні виміри змін. Інтеграція підходів просторового планування та досліджень локального розвитку (Кононенко, Гнатюк, 2024) розширює аналітичні можливості, зокрема у вивченні локальних громад як складних соціопросторових систем. У межах даної дисертації використано інтегровану модель, що включає:

- кількісні методи та геопросторовий аналіз;
- польові та якісні методи;
- цифрові методи;
- принцип тріангуляції.

Окремим методичним принципом у воєнних умовах є дотримання етичних вимог та безпеки дослідження. Під час збору якісних даних забезпечується добровільна участь, інформована згода та анонімізація персональних відомостей, що особливо важливо у прикордонних територіальних громадах. Обмеження доступу до окремих територій і нерівномірність охоплення вибірки компенсуються тріангуляцією джерел та порівнянням даних різного типу.

Кількісні методи та геопросторовий аналіз. *Статистичний метод* дозволяє кількісно оцінити масштаби демографічних зрушень, внутрішньої міграції, трансформацій освітньої, культурної та соціальної інфраструктури. У прикордонних територіальних громадах Чернігівської області статистичний аналіз є необхідним для фіксації депопуляції, зміни вікової структури населення, переміщення освітніх

та культурних установ. Водночас у воєнний період доступ до статистичної інформації на окремих територіях може бути обмеженим або неповним, що зумовлює необхідність критичного аналізу джерел і використання альтернативних даних, зокрема звітів територіальних громад, міжнародних моніторингових баз та відкритих реєстрів.

Картографічні методи дозволяють простежити просторову диференціацію воєнних впливів. У дослідженні прикордонних територіальних громад Чернігівщини картографування дає змогу:

- виявити зони безпосереднього впливу бойових дій;
- зафіксувати просторову нерівномірність демографічних змін;
- відобразити локалізацію пошкодженої культурної та соціальної інфраструктури;
- простежити територіальні відмінності у процесах адаптації та трансформацій.

За Мезенцевим та ін. (2021), картографування виступає інструментом просторової систематизації соціальних процесів, що є особливо важливим для регіонів із високою диференціацією впливів, як у випадку північного прикордоння.

Польові дослідження і якісні методи. Польові методи дозволяють зафіксувати соціально-культурні трансформації безпосередньо у середовищі їх прояву. У прикордонних територіальних громадах Чернігівської області вони є ключовими для розуміння повсякденних змін, що не відображаються у статистиці: трансформації соціальних зв'язків, зміни культурних практик, локальних форм солідарності. Польові дослідження охоплюють:

- *анкетування мешканців;*
- *напівструктуровані інтерв'ю;*
- *спостереження;*
- *експертні консультації з представниками органів місцевого самоврядування та культурних інституцій.*

Анкетне опитування було проведено серед 80 респондентів, які постійно або періодично проживають у Семенівській та Новгород-Сіверській міських територіальних громадах Чернігівської області (Додаток Л). Обидві територіальні

громади належать до прикордонних територій, що зазнають системних воєнних ризиків. Метою опитування було дослідження воєнного повсякдення населення прикордонних територіальних громад та його впливу на соціально-культурні трансформації. Анкета охоплювала блоки питань щодо змін у повсякденних практиках, сприйняття безпеки, мобільності, довіри та локальної солідарності, ставлення до процесів відновлення громади.

Також у межах дослідження проведено 12 глибинних напівструктурованих інтерв'ю з мешканцями Семенівської міської територіальної громади різного віку та соціального статусу (Додаток Л). Семенівська територіальна громада належить до територій, де ведуться бойові дії, перебуває у зоні постійних безпекових ризиків та є однією з найбільш постраждалих прикордонних територіальних громад Чернігівської області, що підтверджується оновленим державним переліком відповідних територій (Про затвердження Переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії, 2025). У таких умовах соціально-культурні трансформації інтенсифікуються, що обґрунтовує вибір цієї територіальної громади як ключового кейсу для глибинного аналізу. Інтерв'ю були спрямовані на виявлення не лише змін у повсякденних практиках, а передусім трансформації просторового сприйняття та уявлень про територіальну громаду як життєвий простір. Фокус зроблено на тому, як воєнний досвід змінює «відчуття місця», практики користування простором і просторові маркери безпеки та небезпеки, зокрема у сприйнятті вулиць, центрів, маршрутів, публічних і приватних локацій. У такий спосіб інтерв'ю виконують реконструктивну функцію, дозволяючи відтворити індивідуальні уявні карти громади до і після ескалації безпекових ризиків, а також простежити, як події обстрілів, вимушеного переміщення, повернення та адаптації впливають на територіальну прив'язаність, межі «свого» простору і практики повсякденної мобільності.

Важливо зазначити, що у воєнних умовах частина досліджень може проводитися дистанційно або з обмеженим доступом до окремих населених пунктів, що впливає на структуру вибірки та потребує додаткової верифікації даних.

Загалом, соціально-культурні трансформації у прикордонних територіальних громадах Чернігівщини мають не лише демографічний або інфраструктурний вимір, а й символічний. Саме тому якісні методи дозволяють дослідити глибинний шар змін. До якісних методів інтерпретації зібраного матеріалу належать:

- *глибинні інтерв'ю*, які дають змогу реконструювати індивідуальні досвіди переживання окупації, обстрілів, вимушеного переміщення, повернення до громади. Вони дозволяють простежити трансформацію локальної ідентичності та уявлень про прикордоння як простір безпеки чи ризику;
- *фокус-групові обговорення*, які дозволяють виявити колективні інтерпретації подій, ставлення до процесів відновлення, трансформації взаємодії між мешканцями територіальної громади. У прикордонному контексті вони допомагають простежити, як формується наратив «громади-опору» або «громади-відновлення»;
- *дискурс-аналіз*, що охоплює локальні медіа, публічні виступи та комунікацію органів місцевого самоврядування і громадських ініціатив, дозволяє простежити формування символічного образу прикордоння у воєнний період. Дискурс-аналіз допомагає виявити, які теми стають центральними: безпека, пам'ять, стійкість, відновлення.

Взаємодія якісних методів відображена на Рисунку Г.1, де продемонстровано перетин індивідуального досвіду, колективних реакцій та символічного закріплення змін.

Цифрові методи. Цифрові методи в сучасних суспільно-географічних дослідженнях використовуються для того, щоб розширювати традиційні підходи, фіксувати нові форми соціальної взаємодії та просторової динаміки, а також виявляти структурні закономірності, які не завжди помітні через класичні інструменти. Це особливо важливо в умовах воєнного часу, коли частина взаємодій переходить у цифровий простір, а фізичні контакти обмежені. Серед таких методів можна виділити:

- *аналіз соціальних мереж (Social Network Analysis, SNA)*. SNA є методом, що дозволяє досліджувати структуру зв'язків між акторами, а не лише зміст їхніх

повідомлень чи дій. Він базується на ідеях соціальної теорії мереж і широко застосовується для вивчення взаємодій у складних системах (Wasserman & Faust, 1994). У контексті прикордонних територіальних громад Чернігівщини SNA дозволяє:

- реконструювати структуру соціальних та гуманітарних мереж, що сформувалися після 2022 року;
 - оцінити ступінь інтегрованості спільнот (що є мірою потенціалу соціальної солідарності);
 - простежити, які зв'язки зберігаються або трансформуються під впливом воєнного чинника (канали комунікації між територіальними громадами, між територіальними громадами і державними органами, між волонтерами та міжнародними донорами)
- *ГІС-технології та просторовий аналіз*, які є важливими інструментами дослідження територій, що зазнають нерівномірного воєнного впливу, оскільки дозволяють інтегрувати та просторово відображати демографічні, інфраструктурні, соціальні й культурні характеристики території. У воєнному контексті такі підходи можуть використовуватися для візуалізації демографічних змін, картографування пошкодженої інфраструктури, відображення ризикових зон, поєднання різних тематичних шарів даних і просторового аналізу наслідків воєнного впливу. Водночас, у межах даного дослідження ГІС-технології, зокрема програмне забезпечення QGIS, використано передусім для картографічної та просторової візуалізації досліджуваної території, зокрема меж прикордонних територіальних громад, населених пунктів і конфігурації прикордонного простору, що забезпечило просторову основу для подальшого аналізу соціально-культурних трансформацій прикордоння.
 - *цифрова етнографія*. Цифрова етнографія виникла як адаптація етнографічних методів до цифрового середовища. Вона дозволяє досліджувати не лише те, що люди роблять «на місці», а й як вони взаємодіють у віртуальних просторах, що стають дедалі важливішими для побудови

соціальних зв'язків, обміну інформацією й формування ідентичностей (Kozinets, 2010). У військовий період цифрова етнографія може застосовуватися для:

- аналізу онлайн-спільнот прикордонних територіальних громад Чернігівщини;
- фіксації цифрових практик локальної солідарності (обміни ресурсами, координації допомоги, спільного переживання воєнних подій);
- дослідження символічної репрезентації війни: як у цифровому просторі конструюються образи громади, пам'яті, опору;
- відстеження трансформації ідентичностей через цифрові практики (hashtags, меми, пости, відео).

Взаємозв'язок кількісних (статистика, ГІС), якісних (глибинні інтерв'ю, дискурс-аналіз) та цифрових (SNA, цифрова етнографія) методів дозволяє сформувати багатовимірну картину соціально-культурних трансформацій у воєнний період. Такий підхід забезпечує взаємодоповнюваність інструментів дослідження: кожен із методів уточнює та поглиблює результати, отримані іншими, а також компенсує їхні обмеження. У межах цього дослідження цифрові методи виконують кілька важливих функцій:

- доповнюють обмежені або фрагментовані статистичні дані;
- дозволяють поєднати змістовий вимір (дискурс, наративи) зі структурним аналізом взаємодій;
- фіксують трансформації, що відбуваються як у фізичному, так і у віртуальному просторі повсякденності прикордонних територіальних громад.

Зазначений механізм інтеграції методів відображено на Рисунку Г.2, де представлено тріангуляцію кількісних, якісних і цифрових підходів як основу дослідження соціально-культурних трансформацій у воєнний період.

Комплексність соціально-культурних трансформацій у воєнний період зумовлює необхідність поетапної організації дослідження. Така структура дозволяє забезпечити логіку переходу від фіксації кількісних змін до їх інтерпретації.

Етапність також відповідає принципу тріангуляції, згідно з яким результати одного методу уточнюються та доповнюються іншими (Flowerdew & Martin, 2005).

Методично важливим для даного дослідження є також виділення часових етапів трансформації прикордонних територій. Їх виокремлення ґрунтується не лише на фіксації вже виразних і масштабних змін, а й на виявленні різних режимів функціонування прикордоння та поступового накопичення передумов соціально-культурних трансформацій. У зв'язку з цим у межах дослідження виділено три основні часові зрізи:

- **період до 2014 року** як етап відносно рутинізованої прикордонності, коли кордон переважно сприймався як звична рамка повсякденного життя;
- **період 2014–2022 років** як етап латентної або поступової перебудови, у межах якого на тлі збереження зовнішньої інерції повсякденності відбувалися структурні, символічні та інституційні зрушення. Це фаза накопичення змін, що заклала основу для подальших інтенсивних соціально-культурних трансформацій після 2022 року;
- **період після 2022 року** як етап відкритої, інтенсивної та багатовимірної трансформації прикордонного простору в умовах повномасштабної війни.

Більш детально дані етапи будуть розглянуті в Розділах 2 і 3.

У межах дослідження соціально-культурних трансформацій прикордонних територіальних громад Чернігівської області виділимо такі основні етапи:

Етап 1. Статистика і просторовий аналіз. На першому етапі здійснюється аналіз доступних статистичних даних та просторових матеріалів. Формується база кількісних показників, що відображають демографічні зміни, масштаби внутрішнього переміщення, стан соціальної та культурної інфраструктури. Картографічний аналіз дозволяє виявити просторову диференціацію воєнного впливу та локалізувати зони найбільш інтенсивних трансформацій. Водночас враховується, що в умовах воєнного часу доступ до статистичної інформації на окремих територіях може бути обмеженим, що характерно і для прикордонних територіальних громад Чернігівщини. Це потребує обережності в інтерпретації кількісних показників та подальшого доповнення їх іншими методами.

Етап 2. Польові дослідження та глибинні інтерв'ю. Другий етап спрямований на збір емпіричних свідчень повсякденних трансформацій. Польові обстеження, анкетування та глибинні інтерв'ю дозволяють зафіксувати індивідуальні досвіди, зміни у практиках взаємодії, трансформацію локальної ідентичності та структури територіальної громади.

Етап 3. Якісна інтерпретація. На третьому етапі здійснюється інтерпретація зібраного матеріалу через аналіз колективних уявлень, наративів та символічних структур. На цьому рівні формується розуміння того, як воєнний досвід переосмислюється та інституціоналізується у прикордонних територіальних громадах.

Етап 4. Цифрові методи: ГІС, SNA, цифрова етнографія. Завершальний етап передбачає інтеграцію цифрових інструментів аналізу. ГІС використовується для просторової візуалізації диференціації соціально-культурних трансформацій (Longley et al., 2015), елементи SNA для виявлення зв'язків між каналами взаємодії та формами локальної координації у кризових умовах (Wasserman & Faust, 1994), цифрова етнографія забезпечує аналіз онлайн-практик та нових форм локальної солідарності (Kozinets, 2010). Поєднання цих методів дозволяє відобразити не лише фізичні, а й комунікативні та символічні зміни, що відбуваються у прикордонному соціальному просторі.

Таким чином, поетапна організація дослідження забезпечує системність аналізу: від формування кількісної бази до якісної інтерпретації та цифрової верифікації результатів. Такий підхід є методично виправданим в умовах воєнного періоду, коли окремі джерела даних можуть бути обмеженими або фрагментованими. Візуалізацію зазначеної логіки дослідження представлено на Рисунку Г.3, де відображено послідовність і взаємозв'язок основних етапів аналізу соціально-культурних трансформацій.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

1. У результаті проведеного дослідження встановлено, що в законодавстві України відсутнє цілісне визначення «прикордонних територій» Натомість

використовуються режимні категорії («прикордонна смуга», «контрольований прикордонний район»). З'ясовано, що для суспільно-географічного аналізу доцільно трактувати прикордонні території як адміністративно окреслені соціопросторові утворення та методично розмежовувати «територію» (адміністративна рамка) і «простір» (середовище практик, взаємодій і символічних значень).

2. Встановлено, що теза про «безкордонний світ» є недостатньою для пояснення кризових і воєнних реалій, натомість концепція бордерингу забезпечує релевантну рамку, де кордон постає процесом із матеріальним і соціально-символічним вимірами. З'ясовано, що дебордеринг та ребордеринг змінюють режими проникності та впливають на мобільність, довіру, ідентичності й повсякденні практики. У воєнному контексті України ці процеси різко інтенсифікуються та є просторово диференційованими.
3. У результаті узагальнення підходів виявлено, що прикордоння є багаторівневим простором із ключовими ознаками (просторово-географічна, соціально-культурна, економічна, політико-правова, безпекова, динамічна та системна). З'ясовано, що периферійність не є універсальною рисою прикордоння, а виступає варіативним станом, зумовленим поєднанням віддаленості, демографічних тенденцій, інституційної спроможності та безпекового режиму.
4. З'ясовано, що функціональний підхід дозволяє пояснювати прикордоння як процес, у якому одночасно діють бар'єрна, контактна та трансформаційна функції. Отримані результати дозволяють узагальнити, що їх перетини формують режими регульованого обміну, культурної взаємодії та безпекових трансформацій, що є ключовим для інтерпретації мінливості прикордонного простору.
5. Визначено, що соціально-культурні трансформації мають багаторівневий характер (від глобального до локального) і потребують трьох векторів аналізу: загальнорегіонального, прикордонного та зумовленого війною. Сформульовано визначення соціально-культурних трансформацій

прикордонних територій як системних змін у соціальних взаємодіях, територіальній ідентичності, культурних практиках і символічних репрезентаціях простору, що у воєнний час проявляються через демографічну реконфігурацію, перебудову мобільності, пам'яттєві наративи, зміну бар'єрних режимів і практики стійкості.

РОЗДІЛ 2. ПЕРЕДУМОВИ СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ ПРИКОРДОННИХ ТЕРИТОРІЙ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ: ДОВОЄННИЙ КОНТЕКСТ

2.1. Соціально-культурне становище прикордонних районів Чернігівської області до 2014 року: історичний та суспільно-географічний контекст

Прикордонні територіальні громади Чернігівської області виступають репрезентативним прикладом північного прикордоння України, простору, де поєднуються просторово-географічна віддаленість, тривалі процеси зменшення чисельності населення, історична багатошаровість та підвищена безпекова чутливість. Для цілісного розуміння соціально-культурних трансформацій прикордонних територіальних громад важливо окреслити довоєнні передумови їхнього розвитку. Для цього в межах цього дослідження виокремлюємо три ключові часові відрізки:

- **період до 2014 року**, коли соціокультурне становище формувалося під впливом історичних процесів, радянської спадщини та трансформацій у часи Незалежності України;
- **період 2014–2022 років**, коли початок збройної агресії Російської Федерації, анексія Криму та війна на Донбасі створили нові виклики безпеці й розвитку прикордоння;
- **період після 2022 року** — після повномасштабного вторгнення (Рисунок Д.1).

Саме ці передумови визначили основу, на якому вибудовувалося життя прикордонних територіальних громад, і який у подальшому став основою для глибших трансформацій після 2022 року. У межах даного підрозділу основна увага, зосереджується на першому часовому зрізі, періоді до 2014 року, як на структурному фоні, що сформував соціально-культурні передумови подальшого розвитку прикордонного простору.

Станом на 2014 рік (до Реформи децентралізації 2015-2020 рр) Чернігівська область складалася з 22 районів (Рисунок Д.2). До прикордонних районів належали ті адміністративні одиниці, територія яких безпосередньо межувала з державним

кордоном України з Республікою Білорусь або Російською Федерацією. До них відносилися 7 районів:

- Городнянський район;
- Ріпкинський район;
- Щорський (нині Сновський) район;
- Корюківський район;
- Семенівський район;
- Новгород-Сіверський район;
- Чернігівський район (безпосередньо межував із державним кордоном, проте його соціально-просторова структура суттєво відрізнялася через включення до обласного центру).

Окремо варто згадати місто Славутич, яке адміністративно належить до Київської області, але фактично розташоване в межах Ріпкинського району Чернігівської області. Водночас, це не типовий прикордонний населений пункт, оскільки на його функціонування, окрім прикордонного положення, суттєво впливають й інші характеристики, зокрема статус спеціально спроектованого міста-супутника Чорнобильської АЕС, особливості його формування, інфраструктури та соціально-економічного розвитку (Brunn, Dronova, & Kononenko, 2020; Pickett, 2019).

Отже, в межах цього дослідження **прикордонні райони** (у ретроспективному вимірі до адміністративно-територіальної реформи 2020 року) пропонуємо визначити як адміністративно-територіальні одиниці, частина території яких безпосередньо прилягає до державного кордону України. Водночас, важливо враховувати їхню внутрішню просторову диференціацію. У межах одного району можна виокремити населені пункти, що безпосередньо розташовані вздовж лінії державного кордону або в межах прикордонної смуги, та населені пункти, що перебувають на віддаленні від кордону і функціонують у відмінному соціально-просторовому контексті. Так, на прикладі Чернігівського району прикордонні села, що межують із державним кордоном, та населені пункти, розташовані у зоні впливу обласного центру, будуть демонструвати різні

демографічні, соціально-культурні та мобільні характеристики. У зв'язку з цим у дослідженні **прикордонний простір** розглядається у двох рівнях: як *адміністративна категорія (район)* і як *функціонально-просторова категорія*, що передбачає виділення власне прикордонних населених пунктів. Такий підхід дозволяє уникнути редукції прикордоння до формальної адміністративної межі та врахувати градієнтність впливу кордону на соціально-культурні процеси. Питання методики їх ідентифікації буде розкрито в Розділі 3.

Важливою характеристикою прикордонних районів є протяжність державного кордону в межах кожного з них, що визначає ступінь просторової залученості території до прикордонних процесів. Найбільшу протяжність кордону мали Ріпкинський, Новгород-Сіверський, Семенівський та Городнянський райони, найменшу — Чернігівський, Щорський (Сновський) та Корюківський райони.

Станом на 1 січня 2014 року площа Чернігівської області становила 31 865 км², чисельність населення 1 066,8 тис. осіб (Головне управління статистики у Чернігівській області, 2013).

В історичному контексті соціально-культурне становище прикордонних територій Чернігівщини формувалося в умовах багатовікової «межовості», тобто перебування на стику різних державних, політичних і культурних впливів, а також частих змін конфігурації державної належності. Регіон у різні історичні періоди входив до складу Київської Русі, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Московської держави, Російської імперії, СРСР, а з 1991 року незалежної України (Яковенко, 2006; Субтельний, 2009).

XX століття стало періодом особливо глибоких соціально-демографічних травм: Голодомор 1932–1933 років (Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні, 2008), сталінські репресії, масові втрати цивільного населення під час Другої світової війни, повоєнна централізація та тотальна радянська культурна життєва організація (Плохій, 2017; Applebaum, 2017) (Таблиця Д.1). Ці події не лише вплинули на демографічну структуру регіону, а й сформували стійкі культурні сценарії реагування на кризу, зокрема високу адаптивність до нестабільності, але й нормалізацію стану загрози як частини повсякденності. Таким

чином, ще до 2014 року прикордонний простір Чернігівщини мав глибоко вкорінену історичну пам'ять межовості, що стала важливою складовою соціально-культурної ідентичності подальших районів і територіальних громад.

Соціальне становище прикордонних районів Чернігівської області до 2014 року формувалося під впливом стійких депопуляційних процесів, демографічного старіння та просторової розрідженості населення. Сукупність цих факторів визначила характер соціальної структури території та її адаптаційний потенціал. Подібні процеси узгоджуються із загальними тенденціями розвитку сільських територій в Україні, для яких характерні депопуляція, старіння населення та послаблення соціальної інфраструктури. Саме поєднання цих чинників І. Гукалова визначає одним із ключових викликів їх розвитку (Гукалова, 2023). Упродовж 2004–2014 років чисельність населення Чернігівської області скоротилася більш ніж на 90 тис. осіб. Якщо на початку 2004 року в області проживало близько 1,15 млн осіб, то станом на 1 січня 2014 року, як уже було зазначено, 1 066,8 тис. осіб. Таким чином, область втратила близько 8% населення за десятиліття (Головне управління статистики у Чернігівській області, 2013).

Динаміку чисельності населення прикордонних районів представлено на Рисунках Д.3 і Д.4. Усі шість прикордонних районів демонстрували стабільну від'ємну тенденцію без періодів зростання. За період 2002–2014 років скорочення становило (Головне управління статистики у Чернігівській області, 2013):

- *Городнянський район* з 36,3 до 28,9 тис. осіб (–20,4%);
- *Ріпкинський район* з 37,6 до 28,7 тис. осіб (–23,7%);
- *Щорський (Сновський) район* з 30,6 до 24,6 тис. осіб (–19,6%);
- *Корюківський район* з 33,7 до 27,7 тис. осіб (–17,8%);
- *Семенівський район* з 23,5 до 18,5 тис. осіб (–21,3%);
- *Новгород-Сіверський район* з 36,1 до 27,9 тис. осіб (–22,7%);
- *Чернігівський район* з 61,3 до 52,4 тис. осіб (–14,5%).

У п'яти прикордонних районах скорочення перевищило або наближалось до 20 %, що свідчить про стійкий депопуляційний тренд північного прикордоння.

Стосовно **природного скорочення населення**, то, як представлено на Рисунок Д.5, у 2014 році смертність суттєво перевищувала народжуваність. Коефіцієнт смертності в області становив понад 18 осіб на 1000 населення, тоді як коефіцієнт народжуваності — близько 9 на 1000, що означало перевищення смертності майже вдвічі (Головне управління статистики у Чернігівській області, 2013). У прикордонних районах природне скорочення мало виразний характер (Рисунок Д.5):

- *Новгород-Сіверський район* -400 осіб (-1,51 % від чисельності населення);
- *Ріпкинський район* -503 особи (-1,76 % від чисельності населення);
- *Семенівський район* -238 осіб (-1,29 % від чисельності населення);
- *Щорський (Сновський) район* -289 осіб (-1,18 % від чисельності населення);
- *Корюківський район* -325 осіб (-1,17 % від чисельності населення);
- *Городнянський район* -323 особи (-1,10 % від чисельності населення);
- *Чернігівський район (за виключенням міста Чернігова)* -629 осіб (-1,19 % від чисельності населення).

Таким чином, навіть відносно невеликі за чисельністю території втрачали понад 1% лише за рахунок природного скорочення, що свідчить про глибоку демографічну деформацію.

Міграційне сальдо у 2014 році в більшості прикордонних районів також було від'ємним (Таблиця Д.3). Відтік населення зафіксовано в Ріпкинському (-51 особа), Городнянському (-38 осіб), Новгород-Сіверському (-38 осіб), Семенівському (-28 осіб) та Щорському (Сновському) (-20 осіб) районах. Позитивне сальдо спостерігалось лише в Корюківському (+46 осіб) та Чернігівському (+346 осіб) районах, однак воно не компенсувало природного скорочення (Головне управління статистики у Чернігівській області, 2013).

Щільність населення окремих прикордонних районів була однією з найнижчих у межах області (Таблиця Д.3). Найменш заселеним був Новгород-Сіверський район зі 8 осіб/км². До групи територій із мінімальною щільністю також належали Семенівський (12 осіб/км²) та Ріпкинський (13 осіб/км²) райони. Таким чином, прикордонна смуга формувала зону розрідженого заселення,

що посилювало ефект периферійності та зменшувало інтенсивність соціальних взаємодій (Головне управління статистики у Чернігівській області, 2013).

Аналіз **вікових пірамід** (Рисунок Д.6) засвідчує регресивний тип вікової структури: вузьку основу та розширену верхню частину. Для прикордонних районів характерною є відносно менша частка дітей та підлітків (0–14 років), що формує демографічно звужену основу населення і узгоджується із загальною тенденцією скорочення чисельності (Рисунок Д.3, Д.4). Водночас, значною є частка населення віком 60+, з помітним переважанням жінок у старших вікових групах. Така вікова структура свідчить про демографічне старіння та обмежений потенціал відтворення населення (Головне управління статистики у Чернігівській області, 2013).

Співвідношення **міського та сільського населення** в прикордонних районах у 2014 році було диференційованим (Рисунок Д.4). У Городнянському (16,9 тис. осіб сільського проти 12,4 тис. осіб міського), Щорському (Сновському) (13,1 тис. осіб проти 11,5 тис. осіб) та Семенівському (10 тис. осіб проти 8,5 тис. осіб) районах переважало сільське населення. У Чернігівському районі (місто Чернігів виключено) значно переважало сільське населення (42,9 тис. осіб проти 9,5 тис. осіб), що типово для зони району обласного центру. У Корюківському районі (15,8 тис. осіб проти 11,9 тис. осіб) та Ріпкинському (14,7 тис. осіб проти 14 тис. осіб) районах переважало міське населення. У Новгород-Сіверському районі співвідношення було майже збалансованим (14,1 тис. осіб проти 13,8 тис. осіб відповідно). Таким чином, прикордонні райони не можна однозначно трактувати як виключно сільські, однак для більшості з них характерна вагома роль сільського розселення в структурі населення незалежно від адміністративного статусу (Головне управління статистики у Чернігівській області, 2013).

Культурне становище прикордонних районів Чернігівської області до 2014 року доцільно розглядати не через кількісну наявність закладів культури, а як сукупність культурних характеристик функціонування спільноти: усталених практик пам'яті, символічного оформлення публічного простору, мовно-комунікативних норм, локальної ідентичності, окремих культурних проявів (зокрема святкувань і традицій), а також прикордонної повсякденності. У такому підході ключовим є не

кількість культурних об'єктів, а їхній вплив на щоденне життя та сприйняття населенням простору, в якому воно проживає і який відтворює у власних практиках. Для посилення результатів аналізу процесів опис нижче доповнений коментарями мешканців Семенівського району (питання інтерв'ю представлені в Додатку Л).

По-перше, важливим елементом довоєнного культурного ландшафту залишалася **радянська меморіальна спадщина**, яка проявлялася не лише у символах, а й у способі організації центральних публічних просторів (Рисунок Д.7). Наявність радянських монументів на центральних площах районних центрів функціонувала як видимий каркас «офіційної пам'яті», що задавав рамку нормальності для локального повсякдення, зокрема визначав, які сюжети є героїчними (Рисунок Д.8) та які назви закріплюються в міському просторі.

Слід зазначити, що, згідно результатами інтерв'ю місцевого населення Семенівського району, до 2014 року радянська меморіальна спадщина, загалом, не сприймалася як гостросоціальна дискусійна або проблемна. Пам'ятники на центральних площах районних центрів були частиною звичного повсякдення. Характерно, що одна з респонденток (Р4, жінка, 29 років), що на той час проживала в Семенівському районі, оцінюючи пізніші процеси демонтажу символів, згадує:

«Я не бачила в цьому сенсу. Просто на площі не буде Леніна — і все».

Ця фраза відображає фонову нормалізованість радянської символіки серед молодого населення. Вона не була предметом гострої локальної рефлексії, не провокувала конфлікту і не сприймалася як активний ідеологічний чинник, а була частиною зрозумілого з дитинства простору. Водночас у свідченнях більш старшого покоління, дорослішання та навчання яких припало в період незадовго перед розпадом СРСР з'являється більш критична оцінка радянських символів. Респондент (Р5, чоловік, 52 роки), який постійно проживав в Семенівському районі, описує своє ставлення так:

«Вулиці ці совєтські — це кошмар... Ленін — чучело на площаді».

Тобто до 2014 року радянська меморіальна присутність у прикордонних територіальних районах існувала водночас у двох вимірах: як звичний елемент ландшафту і як символ, який частина населення вже починала сприймати критично в

контексті простору, але без гострої конфліктності. Вона не була центром публічної напруги, а радше частиною звичного культурного фону.

Водночас інерційно відтворювана радянська меморіальна модель співіснувала з локальними формами символічного самопредставлення, що апелювали до ширшого історичного та географічного контексту. Показовими є герби (Gnatiuk & Melnychuk, 2021) прикордонних міст Ріпок, Семенівки, Сновська та Новгород-Сіверського. Їхня символіка відсилає до історичної тяглості, природної специфіки Полісся та давніших етапів розвитку території. Використання зеленого кольору як маркера лісового регіону, історичних і козацьких мотивів, давніх міських знаків формує образ прикордоння як частини цілісного історичного простору (Україна: герби та прапори, 2010; Желіба, Желіба, 1997). Таким чином, у публічному просторі співіснували дві логіки пам'яті: інерційна радянська меморіальність і локальна історико-територіальна самоідентифікація, що не зводилася до ідеологічної оптики радянського періоду.

По-друге, мовна ситуація у прикордонних районах до 2014 року не була однорідною. За даними перепису 2001 року більшість жителів області (89,1%) називали українську своєю рідною мовою. Для прикордонних районів області середній показник був дещо нижчим: 85,1%. Найвищий показник був характерний для Корюківського району (96,9%), найнижчий — для Новгород-Сіверського району (63,3%) (Таблиця Д.4). Тим не менш, згідно даним перепису, загальне уявлення про регіон складається як українськомовне (Всеукраїнський перепис населення, 2001).

Водночас у повсякденному житті ситуація була не такою однорідною, визнання рідною мовою українську не було тотожним до використання української мови як мови повсякденного спілкування. У прикордонних територіальних районах люди часто вільно поєднували українську, російську та змішані форми мовлення. На матеріалі Ріпок це детально описує Дел Гаудіо, який фіксує регулярне «перемикання» між мовними кодами залежно від співрозмовника і ситуації (Del Gaudio, 2020). У родинному та неформальному спілкуванні поширеним був суржик, тоді як у школі та офіційних установах переважала українська мова.

На матеріалі Семенівської територіальної громади це також доповнюється інтерв'ю з місцевими мешканцями. Респондентка (Р4, жінка, 29 років) прямо зазначає:

«У своїй місцевості це був суржик, але він був більш російськомовний».

Вона також підкреслює загальну домінанту російського контентного середовища:

«Навколо було, в принципі, все російською... українського було відсотків три, російського відсотків вісімдесят, ну і решта інші мови. Пісень і так далі... серіали, фільми — все було російською».

Респондент (Р5, чоловік, 52 роки) характеризує власну мовну практику ще більш прямо:

«Я говорив і говорю нашим семенівським суржи́ком. Я його ні на що не проміняю. Це моя рідна мова».

Таким чином, суржик у локальному контексті сприймався як природна форма комунікації, пов'язана з відчуттям дому та локальної належності. Водночас інша респондентка (Р6, жінка, 47 років) зазначає, що навчалася в україномовній школі (у Городнянському районі) і, на думку респондентки, їй «пощастило», оскільки дозволило без труднощів користуватися українською в офіційній сфері. Це може свідчити про чітке розмежування мовних сфер: українська — як мова освіти й офіційного регламенту, суржик — як мова побуту, російська — як мова медіапростору та значної частини культурного контенту.

Отже, загалом мовна ситуація у прикордонних територіальних районах до 2014 року не була маркером чіткого культурного вибору чи ідеологічної позиції. Попри домінування української як рідної мови у статистичних даних, у повсякденному житті мовні практики залишалися гнучкими та ситуативними. Суржик і російськомовний контент співіснували з українською мовою освіти та офіційної комунікації без виразного конфлікту чи ідеологічного напруження. Подібно до радянської меморіальної спадщини, мова до 2014 року сприймалася передусім як звична частина повсякденного середовища, а не як предмет усвідомленого культурного протиставлення. Її функція була радше практичною, ніж

символічною, що й визначало специфіку прикордонної мовної реальності довоєнного періоду.

По-третьє, локальна ідентичність у довоєнний період часто будувалася не через категорії національного рівня, а через територіальну належність. На прикладі інтерв'ю мешканців Семенівки, одна з респонденток (Р4, жінка, 29 років), описуючи себе до 2014 року, зазначає:

«Я себе відчувала семенівчанкою». На уточнення, що означає бути семенівчанкою, вона відповіла: «Ми такі... як у болотці. Живемо у своєму, нічого ззовні нас особливо не хвилює».

Образ «болотця» в цьому випадку є метафорою локальної замкненості та самодостатності. Він передає відчуття периферійності без вираженого драматизму, скоріше як стан повільності, віддаленості від великих процесів.

У свідченнях інших респондентів ця логіка простежується в схожому ключі. Респондент (Р5, чоловік, 52 роки), відповідаючи на запитання, що для нього означало бути семенівчанином, говорить передусім про повсякденну працю та участь у житті громади, зокрема про будівництво шкільної їдальні. Його самоопис не містить апеляцій до ширших національних категорій, а зосереджується на конкретному досвіді життя і роботи в межах свого міста та району. Ще один респондент (Р3, чоловік, 27 років) формулює подібну амбівалентність:

«Це найкраще місце, куди хочеться приїхати на тиждень і поїхати далі».

Таким чином, локальна ідентичність прикордонних територіальних районів до 2014 року формувалася насамперед у межах повсякденно освоєного простору — міста, вулиці, місця праці, площі як осередку соціальної взаємодії. Її основою була територіальна прив'язаність, укоріненість у конкретному середовищі та стабільність щоденних практик. У суспільно-географічному вимірі це свідчить про домінування локального рівня ідентифікації (Yuval-Davis, Wemyss & Cassidy, 2018). Прикордоння сприймалося не як рубіж чи межа, а як звичний простір проживання, без високих очікувань і з орієнтацією на стабільність повсякденних практик.

По-четверте, прикордонне положення формувало специфічний тип повсякденної взаємодії з населенням іншої країни, яке не сприймалося як

загрозливе. Для значної частини мешканців міжкордонні контакти були звичною частиною життя: через родинні зв'язки, побутові поїздки, торгівлю, дрібний бізнес. Кордон функціонував радше як адміністративна лінія, ніж як жорсткий символічний бар'єр. У свідченнях респондентів Семенівщини простежується буденність контактів. Респондентка (Р6, жінка, 47 років) згадує:

«Вони їздили, як до себе додому... Приїжджали до бабусі і заодно зуби полічить, бо в нас якісніше й дешевше... Набирали хліб, продукти, цукерки, бо в нас вони були смачніші».

Респондент (Р12, чоловік, 61 рік) теж описує довоєнні контакти з росіянами як буденну економічну практику:

«Так росіяни приїжджали, тоді це було нормально, бізнесу були додаткові гроші».

Це свідчення демонструє, що міжкордонна мобільність сприймалася передусім через призму повсякденної вигоди й взаємного обміну. До 2014 року кордон не осмислювався як лінія протиставлення, радше як звичний простір контактів. Водночас у цих же свідченнях фіксується і певна асиметрія сприйняття. Респондентка (Р11, жінка, 44 років) зазначає:

«Але в них цей імперіалізм у крові... Постійно казали, а в нас те, а в нас се, а ви як тут живете... І вже тоді виникали суперечки, бо я говорила, так а чого ви тоді сюди приїжджаєте».

Тобто навіть за умов регулярних контактів уже до 2014 року існувало відчуття культурних відмінностей, яке проявлялося у щоденних комунікативних ситуаціях, але не набувало конфліктної форми.

Описані демографічні процеси, просторові характеристики, структурні диспропорції та культурні елементи дають підстави інтерпретувати прикордонні райони Чернігівської області до 2014 року як території з виразними ознаками периферійності (зауважимо, що не включаємо сюди весь Чернігівський район через особливості його функціонування в рамках обласного центру). У межах концепції «центр–периферія» периферія визначається через віддаленість від центрів прийняття рішень, обмежену інституційну та економічну інтегрованість, демографічну

депресивність і слабку інноваційну активність (Мезенцев, Мезенцева, Підгрушний, 2014; Eder, 2019). Також у цьому випадку доцільно говорити про поєднання кількох форм периферійності відповідно до концепції «потрійної периферійності» (Беліков, 2018). Просторова периферійність проявлялася у віддаленості від обласних і державних центрів та інфраструктурних вузлів. Економічна периферійність була пов'язана з обмеженою диверсифікацією господарства та залежністю від вузького спектра видів діяльності. Соціально-демографічна периферійність виявлялася у стійкому скороченні та старінні населення. Водночас периферійність мала і *ментальний вимір*, оскільки на рівні повсякденних уявлень закріплювалося відчуття дистанції від ключових управлінських і ресурсних потоків, що посилювало орієнтацію на локальний простір та стабільність усталених практик (Рисунок Д.10). У такому розумінні прикордонність і периферійність у довоєнний період взаємопосилювали одна одну та формували специфічний структурний контекст соціально-культурного розвитку територій.

Отже, соціально-культурне становище прикордонних районів Чернігівської області до 2014 року формувалося в умовах історично зумовленої межовості, стійкого демографічного скорочення та просторової периферійності. Ці чинники задавали структурний контекст повсякденного життя, в межах якого культурне середовище функціонувало через поєднання радянської меморіальної інерції, поступового локального переосмислення історичного простору, мовної багат шаровості та транскордонних контактів. Локальна ідентичність тяжіла до територіальної прив'язаності, тоді як кордон до 2014 року осмислювався переважно як адміністративна лінія повсякденної взаємодії, а не як жорсткий символічний рубіж.

Проте наприкінці 2013-початку 2014 року загальноукраїнські події, пов'язані з Революцією Гідності та зміною політичного курсу держави, стали точкою структурного зламу, який поступово змінив безпековий, політичний і символічний контекст існування прикордонних територій. Саме на цьому тлі довоєнна модель соціально-культурного функціонування прикордонних територіальних районів почала зазнавати трансформацій, що аналізуються у наступному підрозділі.

2.2. Соціально-культурне становище прикордонних територіальних громад Чернігівської області 2014–2022 років: кризи та зрушення

Період 2014–2022 років став для України етапом глибоких політичних, безпекових і суспільних трансформацій, що суттєво змінили повсякденну життєдіяльність населення.

Революція Гідності (2013–2014 рр.) означила не лише зміну політичного керівництва держави, а й чітко задекларований суспільний вибір на користь європейської інтеграції. У 2014 році було підписано, а у 2017 році набула чинності Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, що закріпила стратегічний курс держави на європейський вектор розвитку (Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, 2014).

Водночас 2014 рік став початком нового **безпекового виміру існування держави**: анексія Автономної Республіки Крим Російською Федерацією (Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантій прав кримськотатарського народу у складі Української держави, 2014; Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України, 2014) та початок бойових дій на сході України в межах проведення Антитерористичної операції (Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України, 2014). Для прикордонних територій ці процеси мали особливе значення, адже кордон поступово набув не лише адміністративного, а й чітко вираженого безпекового статусу.

Паралельно держава розпочала масштабні **структурні та адміністративні реформи**. Ключовою для локального рівня стала реформа децентралізації, започаткована Концепцією реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні (2014). Її логічним завершенням стало укрупнення районів та формування нової адміністративно-територіальної структури у 2020 році (Про утворення та ліквідацію районів, 2020). Важливо підкреслити, що в аналітичних записках А. Мельничука та П. Остапенка (Мельничук, Остапенко, 2016) децентралізація розглядається як реформа, що фактично відбувається одночасно з реформою адміністративно-територіального устрою, і саме ця зв'язка визначає

логіку перерозподілу повноважень і ресурсів на місцевий рівень. Автори фіксують, що цільовими орієнтирами реформи АТУ в межах децентралізації є створення спроможних до розвитку територій, забезпечення населення якісними послугами та кадрове зростання в місцевому самоврядуванні, а ключовими умовами — добровільне об'єднання та вимога спроможності новоутворених територіальних громад. Під **вимогою спроможності** розуміється здатність територіальної громади самостійно забезпечувати на належному рівні надання базових публічних послуг (освітніх, медичних, адміністративних, соціальних), мати достатній фінансовий ресурс для виконання власних і делегованих повноважень, а також сформований управлінський та кадровий потенціал для реалізації функцій місцевого самоврядування. Водночас, спроможність територіальної громади пов'язана не лише з бюджетними ресурсами, а й зі здатністю підтримувати зайнятість населення. Як зазначав А. Мельничук, для сільських територій новоутворених територіальних громад ключовими викликами залишалися безробіття, трудова міграція та обмежені можливості економічної диверсифікації (Мельничук, 2021).

Відповідно, у нормативній рамці реформи (зокрема, Закон «Про добровільне об'єднання територіальних громад» і урядова Методика формування спроможних територіальних громад) закріплювалися принципи, важливі саме для прикордонних територій: цілісність території громади, урахування історичних, природних, етнічних і культурних чинників при ухваленні рішень та вимога, щоб якість і доступність публічних послуг не погіршувалися після об'єднання. Окремо варто враховувати інструмент «перспективного планування» (перспективні плани формування територій громад областей), який у методичних підходах реформи подається як форма державної організаційно-методичної підтримки та як механізм упорядкування просторової конфігурації територіальних громад.

Методологічно в рамках дослідження подальших соціально-культурних трансформацій важливо не лише констатувати зміну адміністративної «сітки», а й пояснити її як чинник, що впливає на конфігурацію просторових зв'язків та соціокультурних процесів. У цьому сенсі доречно спертися на підхід О. Гнатюка та А. Мельничука (Гнатюк, Мельничук, 2020), які демонструють, що

адміністративно-територіальний устрій є юридично закріпленою формою регіоналізації, яка, з одного боку, частково відображає вже сформовану територіальну організацію суспільства, а з іншого сама впливає на конфігурацію просторових зв'язків, формуючи взаємну відповідність між АТУ та територіальною організацією суспільства. Для аналізу реформ 2014–2020 рр. цей підхід важливий ще й тим, що автори розглядають варіативність/стабільність адміністративного поділу як індикатор «найстабільніших суспільних просторових структур»: найбільш стабільні осередки відповідають ядрам суспільно-географічного районоутворення, тоді як нестабільні зони формують буферні простори конкуренції впливів.

Отже, укрупнення районів і формування територіальних громад у межах децентралізації доцільно трактувати як процес, що одночасно:

- переорганізував управлінські та фінансові контури;
- змінив просторову доступність послуг і центрів прийняття рішень;
- вплинув на символічне відчуття локальності, переосмислюючи межі «свого» простору.

Практичний вимір цих трансформацій на локальному рівні демонструє варіативність наслідків децентралізації для прикордонних територіальних громад. Зокрема, у випадках, коли на території територіальної громади функціонують великі державні підрозділи або установи, механізм перерозподілу податкових надходжень у межах реформи безпосередньо впливає на бюджетну структуру. Показовим є приклад Гончарівської територіальної громади Чернігівської області, де дислокація військової частини стала бюджетоутворюючим чинником. Після створення ОТГ 60 % податку з доходів фізичних осіб, передусім із грошового забезпечення військовослужбовців, залишалося в бюджеті територіальної громади: із 31 млн грн власних надходжень понад 22 млн грн забезпечувала саме військова частина (станом на 2020 р.). У соціально-економічному вимірі це означало не лише фінансову стабілізацію, а й формування стійкої взаємозалежності між військовим підрозділом і територіальною громадою, де військові виступають джерелом бюджетних надходжень, споживачами послуг і важливим елементом локальної соціальної структури (Чернігівський центр розвитку міського самоврядування, 2018). Водночас,

наслідки реформи на локальному рівні залежали від конкретних управлінських рішень. У частині випадків реорганізація підприємств або зміна бюджетних потоків викликали дискусії щодо збереження економічних ресурсів територіальної громади. Показовим у цьому контексті є кейс реорганізації ДП «Семенівське лісове господарство» у 2021–2022 роках. Матеріали офіційних сторінок органів місцевого самоврядування та локальних цифрових спільнот (Рідна Семенівка, Facebook-сторінка міста, 2021; 2022) фіксують активну реакцію громади на рішення про приєднання підприємства до Новгород-Сіверського лісгоспу, що було частиною галузевої реорганізації лісового господарства та відбувалося паралельно з адміністративно-територіальними змінами в межах реформи децентралізації. У дописах наголошувалося на можливій втраті близько 11 млн грн власних надходжень до бюджету (близько 15% бюджету територіальної громади), скороченні робочих місць та потенційному демографічному відтоку молодих сімей. Висловлювання містян поєднували економічну аргументацію з апеляціями до історії підприємства, його ролі як локального роботодавця та символічного «якоря» громади. Публічна реакція пройшла від фази мобілізації, що полягала у скликанні позачергових сесій міської ради (зокрема, від 5 березня 2021 року, п'ята позачергова сесія Семенівської міської ради щодо недопущення ліквідації ДП «Семенівське лісове господарство»), ухвалення звернень до центральних органів влади, до фрустраційної, після офіційного рішення про реорганізацію підприємства (2022).

У суспільно-географічному вимірі цей кейс важливий не лише як економічний епізод, а як приклад трансформації форм участі громади у публічному житті. Якщо у довоєнний період участь була переважно зосереджена навколо культурних подій, свят і ритуалізованих практик, то в умовах реформ 2014–2022 років відбувається поступовий перехід до більш інституціоналізованої та конфліктно-чутливої участі через публічні звернення, інформаційні кампанії, мітинги, цифрову мобілізацію. Випадок ілюструє, що прикордонні територіальні громади, попри демографічну периферійність, демонстрували здатність до артикуляції власних інтересів та формування публічної позиції, що свідчить про поступове ускладнення моделей локальної участі в умовах реформ і криз.

Як уже було зазначено, зміни внаслідок Реформи децентралізації вплинули на фінансову спроможність територіальних громад, структуру управління та символічне відчуття локальної суб'єктності. Так, у межах області було створено 5 районів (Чернігівський, Корюківський, Новгород-Сіверський, Ніжинський, Прилуцький), до яких входять 57 територіальних громад, у т.ч. 9 прикордонних територіальних громад (Рисунок Е.1). У рамках дослідження пропонуємо чітко розмежування понять прикордонних територіальних громад та прикордонного простору в контексті Чернігівської області аналогічно як це було зроблено в рамках адміністративної рамки прикордонних районів.

Прикордонні територіальні громади Чернігівської області визначаються як ті територіальні громади, частина території яких безпосередньо прилягає до державного кордону. Такий підхід відрізняється від попередньої адміністративної логіки прикордонних районів, оскільки після реформи децентралізації аналіз прикордоння стає більш територіально конкретизованим, адже на рівні громад з'являється можливість точніше локалізувати прикордонний простір. Зокрема, у межах Чернігівського району прикордонний вимір доцільно аналізувати через конкретні територіальні громади, такі як Михайло-Коцюбинська чи Любецька, не екстраполюючи його автоматично на весь район.

Відповідно, згідно Реформи децентралізації, в межах Чернігівської області було створено 10 територіальних громад, частина яких безпосередньо прилягає до кордону:

- **Чернігівський район:** Михайло-Коцюбинська, Любецька, Ріпкинська, Гончарівська, Добрянська, Городнянська територіальні громади;
- **Корюківський район:** Сновська, Корюківська територіальні громади;
- **Новгород-Сіверський район:** Семенівська, Новгород-Сіверська територіальні громади.

Стосовно міста Славутича, то, внаслідок Реформи децентралізації, була утворена Славутицька міська територіальна громада (Вишгородський район Київської області) («Децентралізація», 2023).

Порівняння адміністративного устрою Чернігівської області в контексті прикордонних районів та територіальних громад представлено в Таблиці Е.2. Таким чином, 10 із 57 територіальних громад області (17,5%) згідно оновленому адміністративному устрою мають безпосередній вихід до державного кордону. У сукупності ці територіальні громади займають 10 329,9 км², що становить 32,4% площі області, та концентрують понад 148 тис. осіб, або 15,9% населення області (станом на 1 січня 2021 року). До територіальних громад із найбільшою площею відносяться: Новгород-Сіверська, Семенівська, Сновська та Городнянська міські територіальні громади. До територіальних громад із найбільшою чисельністю населення відносяться: Новгород-Сіверська, Сновська та Городнянська міські територіальні громади (Таблиця Е.3).

Водночас зберігаємо аналітичну рамку, що **прикордонний простір** розглядається ширше, як смуга територій, що соціально, економічно та культурно пов'язані з кордоном, навіть якщо не мають прямого виходу до його лінії. При цьому важливо враховувати внутрішню диференціацію самих прикордонних територіальних громад: у їх межах існують населені пункти з безпосереднім приляганням до державного кордону, де прикордонність проявляється через посилені безпекові режими, контрольовані зони, інфраструктурні обмеження та щоденну присутність прикордонних підрозділів. Натомість інші населені пункти тієї ж територіальної громади можуть перебувати на відносній дистанції від лінії кордону й демонструвати менш інтенсивні прояви прикордонного статусу. Таким чином, прикордонність у межах територіальних громад постає як просторова характеристика, що варіюється залежно від фактичної близькості до лінії державного кордону та включеності в міжкордонні та безпекові практики.

Якщо проаналізувати тенденцію **соціального становища** області загалом та прикордонних територіальних громад зокрема, то ситуація стосовно депопуляційних процесів (Рисунок Е.2), демографічного старіння, міграційного сальдо та просторової розрідженості населення не змінилася після 2014 року і продовжила тенденцію до спаду (Головне управління статистики у Чернігівській області, 2021). Слід зазначити, що з 2022 року у зв'язку з повномасштабним вторгненням Росії

офіційна статистична звітність щодо чисельності населення та соціально-економічних показників суттєво обмежена або не оновлюється у відкритому доступі, що зумовлює використання довоєнних даних як базового аналітичного зрізу.

Водночас, попри збереження загальної депопуляційної тенденції, після 2014 року відбулися зміни у **структурі соціальних груп населення**. У прикордонних територіальних громадах з'явилися та поступово інституціоналізувалися нові соціальні групи, зокрема учасники бойових дій, ветерани АТО/ООС, військовослужбовці та прикордонники. Важливо зафіксувати, що на рівні повсякденного сприйняття частина населення не відчувала різкого зламу після 2014 року. Так, жителька Семенівської територіальної громади (Р6, жінка, 47 років) на питання, чи відчула вона зміни в житті спільноти після 2014 року зазначала:

«Мабуть, нічого не змінилося після 2014-го року.... І це чесно, тому що там йшла війна, далеко, не в нас. Все починаєш розуміти і відчувати, коли війна прийшла в твій дім.»

Інша респондентка цієї ж територіальної громади (Р4, жінка, 29 років) підкреслювала, що події сприймалися як віддалені:

«Ми знали, що щось відбувається, але відбувається десь далеко.»

Тобто на рівні повсякденних практик зберігалася певна інерція життя — кордон продовжував функціонувати як звичний простір, незважаючи на окремі обмеження, соціальні ритми залишалися стабільними. З однієї сторони, це створювало ефект певного локального вакууму, у межах якого загальнодержавні процеси не одразу трансформували повсякденність мешканців прикордонних територіальних громад. З іншої сторони, ті ж респонденти фіксують поступові зміни. Так, місцевий мешканець Семенівської територіальної громади, у контексті подій після 2014 року зазначав (Р2, чоловік, 34 роки):

«З'явилися прикордонники, які жили в казармі... Ми бачили цих хлопців у центрі міста.»

Інша респондентка Семенівської територіальної громади (Р4, жінка, 29 років) зазначала, що військові інтегрувалися у соціальне життя:

«Знайомилися з нашими дівчатами, одружувалися, багато таких пар знаю.»

Отже, попри декларативне відчуття «нічого не змінилося», на структурному рівні прикордонний простір уже зазнавав трансформацій. Військова присутність ставала видимою частиною міського ландшафту, а безпековий вимір поступово інтегрувався в соціальне життя громади. Паралельно в публічному просторі фіксується інституціоналізація нової соціальної категорії (учасники бойових дій, ветерани АТО/ООС, військовослужбовці) через меморіальні практики (Рисунок Е.3), урочистості до Дня захисника України, відкриття пам'ятних знаків та діяльність ініціатив підтримки ветеранів (Семенівська міська громада, 2015; 2018; 2019; 2020; Ріпкинська селищна громада, 2021; Сновська міська рада, 2022; Корюківська міська рада, 2015).

Тобто навіть за умов демографічного скорочення та збереження фонові повсякденності у суспільному житті почалася внутрішня перебудова соціальної структури прикордонного простору. Зовнішня інерція поєднувалася з прихованими трансформаціями, які поступово змінювали статус прикордоння, від периферійного простору до території з виразним безпековим та військово-громадянським виміром.

Важливою складовою суспільно-культурних зрушень стала **політика декомунізації**, закріплена Законом України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та заборону пропаганди їхньої символіки» (2015). Вона передбачала перейменування населених пунктів і вулиць, демонтаж радянських пам'ятників, переосмислення локальної історичної пам'яті. Так, на загальноукраїнському рівні 2013–2014 роки ознаменувалися масовим демонтажем пам'ятників Леніну, що отримав у медіа назву «ленінопад» (Український інститут національної пам'яті, 2025). За даними Українського інституту національної пам'яті, упродовж 2014–2016 років в Україні було демонтовано понад тисячу пам'ятників Леніну та іншим діячам радянського режиму.

У прикордонних територіальних громадах Чернігівської області декомунізація мала особливо відчутний характер, оскільки радянська меморіальна присутність до 2014 року була органічною частиною повсякденного ландшафту. Її демонтаж

означав трансформацію звичного символічного простору. У **Семенівці** питання пам'ятника Леніну стало предметом публічної уваги ще до ухвалення закону: у 2014 році повідомлялося про реконструкцію та повторне встановлення пам'ятника (Український інститут національної пам'яті, 2014; Тиждень, 2014), що свідчило про наявність різних позицій усередині громади. Після набуття чинності закону ситуація поступово змінилася. У **Сновську** (колишній Щорс) у 2016 році було демонтовано пам'ятник Миколі Щорсу (Format, 2016), а в місцевому медіапросторі тривали дискусії щодо подальшої долі пам'ятників та символів радянського періоду (OTG.sn.ua, 2018). Особливо показовою стала ситуація у **Новгороді-Сіверському**. Окрім пам'ятника Леніну, який згодом було продано через систему електронних торгів (Суспільне, 2021), суспільну дискусію викликали мозаїчні портрети Леніна і Сталіна на водонапірній башті початку XX століття (Рисунок Е.2). У 2018–2019 роках місцева влада публічно заявляла, що ці зображення *«не є ні пам'ятниками, ні пам'ятними знаками»* і тому не підпадають під механізм демонтажу, тоді як Український інститут національної пам'яті наполягав на їх обов'язковому усуненні відповідно до закону (BBC News Україна, 2018). Обговорення у соціальних мережах демонстрували глибину локальної поляризації. Частина коментаторів розцінювала радянські символи як *«викинуту на звалище історії»* спадщину, інші закликали до компромісу, наприклад, заміни портретів *«вождів»* портретами видатних земляків, що свідчило про спробу знайти баланс між історичною пам'яттю та вимогами закону (Facebook-спільнота «Новгород-Сіверський», 2018).

Окремим виміром декомунізаційних процесів стало перейменування вулиць, що розпочалося у 2014–2015 роках і мало хвилеподібний характер. Перший етап пов'язаний із імплементацією Закону 2015 року та рішеннями органів місцевого самоврядування. Зокрема, у Корюківці вже у листопаді 2015 року було ухвалено рішення про масштабне перейменування вулиць, провулків і парків та демонтаж пам'ятників (Про перейменування вулиць, провулків та парків в населених пунктах, які підпорядковані Корюківській міській раді та демонтаж пам'ятників, 2015). Аналогічні процеси відбувалися у Сновській, Семенівській територіальних громадах, Сновській та інших населених пунктах області та прикордонних

територіальних громадах зокрема, але з активізацією уже в роки повномасштабного вторгнення (Сновська міська рада, 2023; Корюківська міська рада, 2024; Семенівська міська рада, 2023; Чернігівська ОДА, 2016).

Перейменування торкалося не лише вулиць, названих на честь діячів радянського режиму (Горького, Кірова, Чапаєва, Щорса тощо), а й топонімів із виразним ідеологічним маркером (Жовтнева, Пролетарська, Радянська). Частина нових назв відсилала до національного наративу (Соборна, Свободи, Гетьмана Мазепи, Василя Стуса), частина до локальної історії та нейтральних образних категорій (Калинова, Європейська), що відповідає загальноукраїнським моделям топонімічної політики, описаним у дослідженнях О. Гнатюка та А. Мельничука (Гнатюк, Мельничук, 2020). Нові дослідження також демонструють, що перейменування у сільській місцевості, як і в містах, відображає ширші політики пам'яті, але водночас сильніше зберігає зв'язок із локальним контекстом. Для невеликих поселень більш характерними є назви, пов'язані з місцевою історією, географією та знаними для громади постатями (Gnatiuk & Zapototska, 2025). Водночас, якщо співвіднести ці зміни з регіональними моделями топонімічної політики, запропонованими О. Гнатюком, можна припустити, що для прикордонних територіальних громад Чернігівщини більш характерною була поміркована модель символічної трансформації, у межах якої декомунізація поєднувалася не лише з націоналізацією публічного простору, а й із його частковою деполітизацією через використання нейтральних, історично відновлених або локально вкорінених назв (Gnatiuk, 2018). Така логіка простежується у співіснуванні назв, що апелюють до національних та культурних наративів, із назвами, орієнтованими на локальну впізнаваність, образність або символічну «нейтралізацію» радянського спадку.

Як показує досвід Києва, топонімічна декомунізація має просторово-часову нерівномірність та формується хвилями, залежними від політичного контексту, а нова топонімія відрізняється підвищеним ідеологічним навантаженням і концентрацією в символічно значущих зонах міста (Гнатюк, Мельничук, 2020). У прикордонних територіальних громадах Чернігівщини цей процес також мав етапність:

- *перша хвиля* у 2015–2016 роки;
- *друга хвиля* у 2022–2024 роки, вже в умовах повномасштабної війни (Format, 2023; Сновська міська рада, 2023; Корюківська міська рада, 2024; Семенівська міська рада, 2023).

Важливо, що на локальному рівні перейменування не супроводжувалося конфліктністю, але не завжди було зрозумілим. Частина респондентів сприймала процес позитивно або нейтрально. Так, респондент (P5, чоловік, 52 роки) зазначає:

«Вулиця Чапаєва — це кошмар. Лучше старі назви повернути... Або Калинова нормально».

Водночас інша респондентка (P4, жінка, 29 років), оцінюючи зміни вже постфактум, підкреслює поступову адаптацію до нової топоніміки:

«Я думала, людям буде складно від перейменування, але зараз я користуюся новими назвами вулиць і фактично не згадую старі назви».

Ці свідчення демонструють, що топонімічні зміни не лише формально змінювали адресний простір, а й поступово нормалізувалися у повсякденній практиці мешканців. У цьому сенсі ситуація в прикордонних територіальних громадах Чернігівщини корелює з висновками дослідження О. Гнатюка, К. Пісоцької, В. Полгуна та В. Запотоцької, виконаного на матеріалі Вінниці, де показано, що засвоєння нової топоніміки є не одномоментним актом, а тривалим процесом, у межах якого старі та нові назви певний час співіснують у комунікативних і повсякденних практиках (Gnatiuk et al., 2023). При цьому збереження старих назв у мовленні не обов'язково свідчить про ідеологічний опір, а часто пов'язане з інерцією повсякденного користування простором, звичкою та локальною орієнтацією.

Отже, у суспільно-географічному вимірі перейменування можна розглядати не лише як адміністративну зміну назв, а як інструмент реконфігурації символічного простору, що поступово вбудовується у щоденне життя громади та стає складовою ширшого процесу переформатування ідентичності через публічний ландшафт (Гнатюк, Мельничук, 2020).

Водночас процеси декомунізації відбувалися паралельно з формуванням нової меморіальної інфраструктури прикордонних територіальних громад. Поряд із демонтажем радянських пам'ятників у публічному просторі з'являлися пам'ятні знаки, меморіальні дошки та алеї слави, присвячені учасникам бойових дій, загиблим військовослужбовцям і прикордонникам (Рисунок Е.3), а урочистості до Дня захисника України та відкриття пам'ятних об'єктів ставали регулярними елементами локального календаря (Семенівська міська громада, 2015; 2018; 2019; 2020; Ріпкинська селищна громада, 2021; Сновська міська рада, 2022; Корюківська міська рада, 2015). Таким чином, трансформація символічного простору прикордоння включала не лише усунення радянського наративу, а й інституціоналізацію нових соціальних груп через матеріалізацію їхньої присутності у меморіальному ландшафті громади.

Отже, декомунізація в прикордонних територіальних громадах означала не лише демонтаж радянських об'єктів, а й реконфігурацію символічного простору. Центральні площі, топонімічна мережа та публічний ландшафт поступово втрачали радянську рамку й набували нових смислових орієнтирів, пов'язаних із національним наративом та військово-громадянським досвідом. Окремі прояви радянської меморіальної спадщини залишалися в рамках прикордонного простору (Рисунок Е.4, Рисунок Е.5), викликаючи хвилі суспільних обговорень й активізацію питань осмислення власного простору та територіальної ідентичності.

Додатковим глобальним викликом для українського суспільства стала **пандемія COVID-19**, яка у 2020 році різко «переналаштувала» режими мобільності та публічності. У нормативному вимірі це було закріплено запровадженням загальнонаціонального карантину з 12 березня 2020 року (Про запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, 2020), а також низкою прямих заборон, що змінили повсякденні практики: обмеження відвідування закладів освіти, заборона масових (культурних, розважальних, спортивних, соціальних, релігійних тощо) заходів, а також обмеження роботи закладів культури й інших просторів публічної взаємодії.

Для прикордонних територіальних громад Чернігівської області пандемія додатково загострила саме прикордонний вимір повсякденності, оскільки обмеження мобільності накладалися на практики транскордонних і міжрегіональних переміщень (родинні поїздки, дрібна торгівля, сервісні маршрути, «звичні» перетини). Показово, що навесні 2020 року на урядовому рівні були запроваджені рішення про тимчасове закриття низки пунктів пропуску та обмеження перетину державного кордону (Про тимчасове закриття деяких пунктів пропуску через державний кордон та пунктів контролю, 2020; Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 березня 2020 року «Про невідкладні заходи щодо забезпечення національної безпеки в умовах спалаху гострої респіраторної хвороби COVID-19», 2020). У підсумку COVID-19 виступив не лише медико-санітарною кризою, а й фактором перебудови просторових зв'язків: кордон посилювався як бар'єр через формальні режими доступу та закриття (Чернігівська обласна державна адміністрація, 2020), а соціальні практики прикордоння тимчасово переорієнтувалися на внутрішньогромадські ресурси й більш замкнені локальні траєкторії взаємодії.

Таким чином, 2014–2022 роки стали періодом нашарування кризових процесів, які трансформували прикордонні територіальні громади Чернігівської області. Безпекові виклики, адміністративні реформи, декомунізація та пандемія накладалися на вже наявні депопуляційні тенденції, змінюючи управлінську структуру, соціальний склад і символічний ландшафт території. За зовнішньої інерції повсякденності відбувалася поступова внутрішня перебудова прикордонного простору, що створило передумови для його радикальної трансформації після 2022 року.

2.3. Наративні та ментальні репрезентації прикордонного простору у 2014–2021 рр.

Прикордоння доцільно розглядати не лише як адміністративну чи функціональну одиницю, а як пережитий простір, що конструюється через

повсякденні маршрути, локальні центри тяжіння, ритми взаємодії та емоційні оцінки. Для фіксації цих репрезентацій застосовано два якісні методи:

- *ментальне (емоційне) картографування;*
- *наративи інтерв'ю.*

Картографування у соціально-географічних дослідженнях використовується як інструмент фіксації того, як людина уявляє та структурує міський простір. **Ментальна карта** не відтворює територію у її геометричній точності, а відображає індивідуально значущі елементи середовища. Респонденти, як правило, виділяють маршрути пересування, межі, що сприймаються як бар'єри, окремі райони, вузлові точки та символічно навантажені об'єкти. У таких схемах простір постає не як об'єктивна система координат, а як мережа орієнтирів і смислів, що сформувалися в повсякденному досвіді. Частина локацій може перебільшуватися за розміром через їхню соціальну чи емоційну значущість, інші ж залишаються поза увагою. Саме тому ментальні карти дозволяють дослідити не тільки структурну організацію середовища, а й способи його використання, символічні акценти та емоційні оцінки, які супроводжують взаємодію з простором (Кононенко, Гнатюк, 2024).

У межах дослідження застосовано модифікований формат ментального картографування, **емоційне картування**, що поєднує фіксацію просторових об'єктів із їх емоційною оцінкою. Метод було використано серед магістрантів кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка як експериментальний інструмент реконструкції первинного сприйняття прикордонного простору зовнішніми спостерігачами. Такий вибір респондентів обумовлений необхідністю зафіксувати сприйняття простору без попередньої локальної соціалізації, що дозволяє виявити візуально та емоційно зчитувані характеристики середовища. Загалом у дослідженні взяли участь 19 респондентів, які на момент проведення дослідження (2023/2024 та 2024/2025 навчальні роки) навчалися в магістратурі та не мали біографічного зв'язку з досліджуваними населеними пунктами.

Учасники здійснювали віртуальні прогулянки центральними частинами центрів трьох прикордонних територіальних громад Чернігівської області

(Семенівки, Новгород-Сіверського та Городні) за допомогою сервісу Google Maps (режим «Зображення»). Для забезпечення зіставності сприйняття використовувалися доступні на момент дослідження супутникові та панорамні зображення, що були найбільш наближеними за часом до досліджуваного періоду 2014–2021 років: для Семенівки та Городні 2015 року, для Новгород-Сіверського 2018 року. Це дозволило зафіксувати сприйняття простору у довоєнному стані, що є важливим для подальшого аналізу трансформацій. Простір оцінювався з позицій трьох соціальних ролей: голови територіальної громади, молодшої людини віком до 25 років та матері/батька з дитиною. Така рольова варіативність дозволила простежити, як змінюється сприйняття одних і тих самих локацій залежно від соціального статусу та очікувань щодо простору.

Своєю чергою, якщо ментальні карти дозволяють зафіксувати структурні та емоційні акценти у сприйнятті території, то наративні інтерв'ю розгортають простір у часовій перспективі, через історії, порівняння, згадки про «нормальність» і «злами», що формують цілісну репрезентацію прикордоння у довоєнний період серед *мешканців прикордонних територіальних громад*, а не сторонніх спостерігачів.

Результати ментального (емоційного) картування. Аналіз емоційних карт, створених магістрами під час віртуальних прогулянок, дозволив виявити специфіку рольового сприйняття центрів трьох прикордонних територіальних громад. Простір оцінювався не як абстрактна територія, а як середовище потенційної відповідальності, проживання або щоденного користування. Це дозволило побачити, як змінюються акценти залежно від соціальної позиції оцінювача (Рисунок Ж.1; Рисунок Ж.2; Рисунок Ж.3).

- **Семенівка.** У випадку Семенівки простір сприймався найбільш диференційовано залежно від ролі.
 - **Позиція голови територіальної громади.** Для умовного міського голови центральна частина міста виглядала амбівалентно. Позитивні оцінки отримали оновлені спортивні майданчики, сквери, озеленені ділянки, відносно доглянутий стан адміністративних будівель. Візуально місто не сприймалося як занедбане. Водночас увага концентрувалася на фасадах

багатоповерхової забудови, якості дорожнього покриття, відсутності велоінфраструктури та пішохідної логіки. Центральні асфальтовані простори без виразної функції трактувалися як нереалізований потенціал. Окремо фіксувалася присутність російської мови у публічному просторі, що з позиції управлінської ролі набувало символічного значення.

- ***Позиція молоді людини віком до 25 років.*** Для молоді найбільш привабливою зоною виявився громадський центр із зеленою зоною, стадіоном та активним простором навколо дитячого майданчика. Ця частина маршруту оцінювалася як безпечна та комфортна. Наявність тротуару, відсутність візуальних і сенсорних подразників, відсутність «мертвих зон» у парку формували відчуття безпеки. Водночас загальне враження від міста описувалося як нейтральне або навіть емоційно «порожнє». Простір не викликав сильних негативних реакцій, але й не пропонував очевидних сценаріїв самореалізації. Обмеженість культурного дозвілля та працевлаштування формували відчуття стагнації.
- ***Позиція матері або батька з дитиною.*** З цієї точки зору позитивно оцінювалася наявність дитячих майданчиків у центральній частині та функціонування спеціалізованих закладів для дитячого дозвілля. Однак простір характеризувався як бар'єрний. Нерівні тротуари, перешкоди для візків, відсутність інклюзивних рішень, проблеми з безпечністю руху створювали відчуття вразливості.

Таким чином, Семенівка постала як місто з відносно комфортним ядром, але з обмеженим спектром можливостей і слабо вираженою інклюзивністю простору.

- **Новгород-Сіверський.** Місто викликало найбільш суперечливі оцінки.
 - ***Позиція голови територіальної громади.*** З управлінської перспективи місто сприймалося як простір із високим історико-архітектурним потенціалом. Архітектурна спадщина та історичні будівлі формували позитивний фон. Водночас простір характеризувався як занедбаний і

надмірно комерціалізований. Центральна площа та торговельні вулиці викликали одночасно позитив і потребу негайних змін. Серед проблем акцентувалися якість доріг, наявність радянської символіки, мовний ландшафт, а також відсутність виразної концепції ревіталізації історичного середовища.

- **Позиція молоді людини віком до 25 років.** Для молоді центральна частина міста здавалася нудною. Найбільший інтерес викликали заклади харчування та окремі туристичні об'єкти. Простір сприймався як потенційно привабливий, але візуально недопрацьований. Поганий стан будівель знижував загальну естетичну цілісність.
- **Позиція матері або батька з дитиною.** Позитивною рисою визнавалися широкі відокремлені тротуари. Водночас дитячі майданчики оцінювалися як неякісні, а центральна площа як простір із неврегульованим рухом і низьким рівнем безпеки.

У ментальному сприйнятті Новгород-Сіверський фіксується як простір із високим історико-символічним капіталом, що не повністю конвертується у якісний публічний простір.

- **Городня.** Місто отримало найбільш цілісну позитивну оцінку, хоча також із застереженнями.
 - **Позиція голови територіальної громади.** Позитивно оцінювався оновлений матеріально-технічний стан школи, палацу культури, стадіону. Це сприймалося як ознака реалізації проєктів розвитку та залучення ресурсів. Зелена зона вздовж малої річки Чибриж визначалась як потужний рекреаційний ресурс. Лікарня виглядала охайною. Водночас проблемами залишалися дороги, загальний рівень благоустрою та вигляд центральної площі.
 - **Позиція молоді людини віком до 25 років.** Міський парк та дім культури розглядалися як важливі простори взаємодії та комунікації. Наявність стадіону та закладів харчування оцінювалася позитивно.

Проте прибудинкові території та стан пішохідної інфраструктури знижували привабливість проживання.

- **Позиція матері або батька з дитиною.** Позитивними маркерами виступали школа мистецтв, відремонтована школа, велика зелена зона для прогулянок. Водночас бракувало дитячих майданчиків, а вулична інфраструктура залишалася небезпечною та недоступною для маломобільних груп.

У результатах емоційного картування Городня постає як місто з виразним рекреаційним потенціалом і локальними осередками розвитку, але з інфраструктурними обмеженнями.

У межах трьох центрів виявлено повний спектр емоційно маркованих територій:

- *простори позитивної афективності;*
- *нейтральні зони;*
- *локації, що сприймаються як проблемні або незавершені.*

Незалежно від міста, повторюються такі виклики:

- потреба у підвищенні безпеки пішохідного простору;
- розвиток інклюзивної інфраструктури;
- диверсифікація культурного і молодіжного дозвілля;
- створення робочих місць;
- благоустрій центральних асфальтованих площ;
- формування єдиного дизайн-коду публічного простору.

Показово, що роль оцінювача суттєво впливала на емоційний розподіл простору. Те, що для голови територіальної громади постає як іміджева проблема або управлінський виклик, для молоді виглядає як відсутність сенсу перебування, а для батьків із дітьми як питання безпеки та доступності. Таким чином, ментальне картування дозволило зафіксувати зовнішній візуально-емоційний профіль прикордонних центрів. Наративні інтерв'ю, своєю чергою, розгортають внутрішню логіку переживання цього простору.

Результати наративних інтерв'ю. Для репрезентації сприйняття прикордонного простору місцевими мешканцями, були проведені інтерв'ю з жителями Семенівської територіальної громади, яка є найбільш постраждалою територіальною громадою Чернігівської області в період повномасштабного вторгнення. У наративах мешканців простежуються три ключові смислові вузли довоєнного періоду: інерція повсякденної «нормальності» після 2014 року, прикордонність як звична соціально-економічна практика та центральна площа як територіальний консолідатор громади. Виділимо ключові тези, які зустрічаються в інтерв'ю респондентів у контексті життя у прикордонній територіальній громаді в період 2014-2022 рр.

1. «Щось відбувається, але десь далеко». У розповідях респондентів 2014 рік не постає як різкий злам локальної повсякденності. Навпаки, звучить мотив віддаленості подій і збереження звичних практик, попри прикордонну чутливість. Респондентка (Р4, жінка, 29 років) описує це так:

«...ми якось знали, що щось відбувається, але відбувається десь далеко. Єдине, що в 2014 році було трошки страшно, що підуть і через Семенівку росіяни, але це було якось на периферійному відчутті, що щось відбувається, але не з нами і десь далеко. І як і їздили росіяни до нас до цього, так і продовжували їздили на ті самі базари, лікарні і так далі».

Таким чином, у 2014–2021 роках прикордонність залишається рутинізованою категорією. Вона усвідомлюється як потенційний ризик, але не порушує структури повсякденних практик.

2. Площа як «видимість спільноти самій собі». Другий важливий наративний вузол пов'язаний із центральною площею. Саме тут поєднуються повсякденність зі святковістю та символічна єдність громади. Площа не описується як архітектурний об'єкт, а функціонує як простір, що задає циклічні річні ритми. Респондент (Р3, чоловік, 27 років) згадує:

«Весело. Гуляли всі. Були концертні програми, приїжджали люди з області, торгові точки, розважальні майданчики. Я чекав цих свят».

Респондентка (Р6, жінка, 47 років) додає:

«Свята у нас любила, любила святкування, як багато людей збиралося. Іноді в архівах викладають: та й справді було багато людей... і ярмарки любила, коли всі збиралися в одному місці, коли всі гуляли, ну це було весело. Ну як би на свята воно завжди все гарно було...».

У цих розповідях площа виконує функцію територіального консолідатора. Вона забезпечує «видимість спільноти самій собі». Повторювані події формують відчуття циклічності, передбачуваності та локальної цілісності. Це і є те, що можна назвати розміреним життям прикордонного міста. Показово, що в інтерв'ю не акцентується інфраструктурна якість площі. Значущість формується через досвід перебування і спільної участі. Це важливий контраст із зовнішнім поглядом магістрів, які фіксували потребу благоустрою та переосмислення асфальтованих просторів. Для мешканців першочерговою є не естетика, а подієвість і зібраність громади (Рисунок Ж.4; Рисунок Ж.5).

3. COVID-19 як просторовий злам і реверсна мобільність. Третім важливим моментом довоєнного періоду стає пандемія COVID-19, яка змінює режим мобільності та соціальних контактів. На рівні індивідуальних траєкторій це проявляється у тимчасовому поверненні молоді до територіальної громади. Респондентка (Р4, жінка, 29 років) розповідає:

«Коли ковід почався, я приїхала додому, спочатку подумала, ну два тижні посиджу. Але потім я от приїхала, мабуть, у березні і повернулася тільки у червні. Цілих три місяці я жила вдома...».

Цей епізод демонструє реверсну мобільність, місто стало місцем тимчасового повернення. Простір, який раніше сприймався як фон або точка періодичного приїзду на вихідні, знову набуває актуальності як простір проживання. У макровимірі весна 2020 року супроводжувалася масштабними обмеженнями мобільності та поверненням частини трудових мігрантів і студентів до України. На локальному рівні це означало тимчасове ущільнення соціального життя громади. Таким чином, COVID-19 виступає не лише санітарною подією, а й просторовим зломом, що вплинув на структуру щоденних переміщень та контактів.

Поеднання емоційного картування та наративних інтерв'ю дозволяє окреслити

Семенівку 2014–2021 років як прикордонну локальність із інерційною стабільністю. Прикордонність у цей період зберігала рутинний характер, адже попри фонове відчуття ризику, повсякденні соціальні та культурні практики підтримували відчуття «нормальності» та відносної передбачуваності життя. Водночас, ця стабільність не означала відсутності змін. Соціальне й культурне середовище територіальної громади поступово трансформувалося, накопичуючи структурні зрушення, які в довоєнному періоді залишалися малопомітними, але стали визначальними в умовах повномасштабного вторгнення.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

1. Встановлено, що довоєнний контекст прикордонних територій Чернігівщини сформувався на перетині історичної «межовості», просторової віддаленості та підвищеної чутливості до безпекових змін. До 2014 року прикордонність переважно функціонувала як звичний режим життя, а не як постійно актуалізована загроза.
2. З'ясовано, що ключовою демографічною структурною передумовою трансформацій були стійкі депопуляційні процеси. Скорочення населення, природне зменшення та старіння поєднувалися з низькою щільністю заселення, формуючи соціально-демографічну вразливість і звуження потенціалу відтворення спільнот.
3. Визначено, що прикордонні території до 2014 року доцільно трактувати як простір периферійності. Вона проявлялася одночасно у просторовому вимірі, в економічній обмеженості та в соціально-демографічному аспекті скорочення чисельності населення, а також у ментальному відчутті дистанції від ресурсів і центрів прийняття рішень.
4. Отримані результати дозволяють узагальнити, що культурне середовище до 2014 року визначалося співіснуванням радянської меморіальної інерції та локальної історико-територіальної самоідентифікації. Радянські символи часто сприймалися як звичний фон, водночас, у частини мешканців простежувалася

критична оптика, що створювало підґрунтя для подальшої символічної перебудови.

5. Виявлено, що мовна ситуація прикордоння до 2014 року була гнучкою й ситуативною. Поряд із українською як мовою освіти та офіційної сфери широко функціонували суржик як мова побуту та російська як мова значної частини медіаконтенту, без виразної конфліктності на рівні повсякденних практик.
6. У ході дослідження простежено, що локальна ідентичність до 2014 року тяжіла до територіальної належності та повсякденних практик міста і громади. Прикордонне положення рідко осмислювалося як лінія протиставлення, натомість сприймалося як звична рамка контактів, торгівлі й родинної мобільності, із поодинокими сигналами культурної асиметрії у взаємодіях.
7. Обґрунтовано, що у 2014–2022 роках прикордонний простір увійшов у фазу поступових зрушень під впливом безпекових змін, адміністративних реформ, декомунізації та пандемії. За інерції повсякденності відбувалася внутрішня перебудова соціальної структури, зокрема через появу й інституціоналізацію нових груп, пов'язаних із війною, включно з військовими, прикордонниками та ветеранами.
8. Проаналізовано, що децентралізація та укрупнення адміністративно-територіальної структури вплинули на управлінські й фінансові контури територіальних громад та на просторову доступність послуг. На локальному рівні це породжувало різні траєкторії, від посилення бюджетної спроможності до конфліктно чутливої мобілізації навколо перерозподілу економічних ресурсів, що супроводжувалося зростанням публічної участі та цифрових форм самоорганізації.
9. З'ясовано, що в 2014–2021 роках наративні та ментальні репрезентації простору підкреслюють поєднання інерції «нормальності» та накопичення прихованих трансформацій. Сукупно ці процеси сформували передумови для радикальних соціально-культурних змін після 2022 року.

РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРИКОРДОННИХ ТЕРИТОРІЙ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ У ПЕРІОД ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ

3.1. Повномасштабне вторгнення як каталізатор соціально-культурних трансформацій прикордонних територій

Досвід воєнних конфліктів у Європі та на Південному Кавказі свідчить, що прикордонні території зазнають особливо глибоких соціально-культурних змін. Це пов'язано з одночасною дією кількох процесів:

- демографічних і вимушеної міграції;
- зміни режимів мобільності та просторової фрагментації;
- переосмислення ідентичності, пам'яті та «відчуття місця» через досвід небезпеки й втрат.

У таких умовах прикордоння стає простором прискорених і нерівномірних трансформацій.

Досвід Балкан демонструє, що війна змінює не лише фізичний ландшафт, а й структуру повсякденного простору. У Боснії і Герцеговині, зокрема в Мостарі, після конфлікту сформувалися стійкі «лінії поділу» у міському середовищі. Публічний простір став носієм конкуруючих наративів пам'яті та маркером сегрегації (Bottlik, 2017; Toal & Dahlman, 2011). Подібні процеси описані й у дослідженнях повернення біженців, де «дім» після війни сприймається інакше, ніж до конфлікту, а відчуття належності набуває складного і суперечливого характеру (Zila, 2015).

У Хорватії питання повернення та відновлення локальної ідентичності також пов'язане з трансформацією образу «дому» та зміною повсякденних практик (Mountcastle & Danon, 2001). У прикордонних регіонах Грузії конфлікти в Абхазії та Південній Осетії спричинили процес так званої «бордеризації», поступового матеріального й адміністративного ущільнення лінії розмежування. Кордон із формальної межі перетворюється на постійно відчутну соціальну реальність, що

обмежує мобільність і змінює структуру повсякденних маршрутів (Amnesty International, 2018).

У дослідженнях регіональної резильєнтності війна розглядається як зовнішній шок, який запускає процеси адаптації. Під **соціальною резильєнтністю** розуміють здатність громади зберігати або відновлювати базові функції, соціальні зв'язки та механізми взаємодії після кризового впливу (Norris et al., 2008). Водночас у межах теорії складних соціальних систем резильєнтність трактується як властивість, що формується у взаємодії мешканців, місцевих організацій і системи управління, тобто виникає зсередини громади (Folke, 2006). У цьому сенсі прикордонні територіальні громади можуть бути не лише зонами підвищеної вразливості, а й просторами формування нових горизонтальних зв'язків і практик самоорганізації.

Українські дослідження також підтверджують, що війна формує нові демографічні патерни, пов'язані з масовими переміщеннями населення, зміною просторової концентрації мешканців і тривалими наслідками для територіального розвитку (Mezentsev & Mezentsev, 2022). Водночас, внутрішнє переміщення не зводиться лише до зміни місця проживання, а супроводжується різними моделями адаптації: від тимчасового перебування до поступової інтеграції у життя приймаючих громад. Досвід прикордонних територіальних громад Закарпаття демонструє, що рівень включення ВПО залежить від доступу до зайнятості, якості базових послуг, відкритості місцевих інституцій та готовності громади залучати новоприбулих до соціального й громадського життя (Provotar, Shchuka, & Mezentsev, 2025). Тобто в цьому контексті просторове планування в умовах війни та повоєнного відновлення має враховувати не лише масштаби демографічних втрат, а й адаптивні підходи до відновлення функціональності територій (Мальчикова та ін., 2025). Додатково дослідження засвідчують, що присутність ВПО може ставати не лише викликом, а й ресурсом оновлення міського середовища через появу нових соціальних практик, тимчасових публічних просторів, підприємницьких ініціатив та нових форм взаємодії між місцевими мешканцями і новоприбулими (Garcia Ferrari et al., 2024). Такі процеси посилюють різноманітність міського простору та можуть сприяти більш інклюзивним підходам до відновлення територій.

Таким чином, міжнародний досвід демонструє, що війна трансформує прикордонні території на кількох рівнях одночасно: демографічному, просторовому, символічному та соціальному. Саме в цій рамці доцільно розглядати трансформації прикордонних територіальних громад Чернігівської області після 24 лютого 2022 року.

Повномасштабне вторгнення Російської Федерації у лютому 2022 року радикально змінило умови функціонування Чернігівської області. Упродовж лютого–березня значна частина території області, у тому числі більшість прикордонних територіальних громад, перебувала в умовах активних бойових дій, тимчасової окупації або так званої *«тихої окупації»*. Під останньою мається на увазі ситуація, коли постійна присутність окупаційних підрозділів була відсутня, однак фіксувалися періодичні заходи військової техніки, встановлення блокпостів, обмеження пересування, мародерство та фонові присутність (Human Rights House, 2025).

Важливо підкреслити, що саме прикордонні територіальні громади першими в області зіткнулися з безпосередніми воєнними діями. У ніч на 24 лютого 2022 року удари були завдані по позиціях українських прикордонників *у селі Дніпровське Михайло-Коцюбинської територіальної громади*. Одночасно зазнали обстрілів пункти пропуску *«Нові Яриловичі» (Добрянська територіальна громада), «Грем'яч» (Новгород-Сіверська територіальна громада) і «Сеньківка» (Городнянська територіальна громада)*.

Особливо показовим у цьому контексті є простір поблизу пункту пропуску *«Сеньківка»*. Саме тут розташовувався монумент, названий у народі *«Три сестри»*, зведений у 1975 році на честь *«дружби народів»* України, Росії та Білорусі. У довоєнний період цей об'єкт функціонував як символ радянського уявлення про прикордоння як простір єдності та історичної спільності. Водночас, на початку повномасштабного вторгнення територія поблизу монумента використовувалася російськими військами як вогнева позиція (Суспільне Чернігів, 2023) (Рисунок К.1).

Наступ російських військ здійснювався з території Білорусі. Військові підрозділи просувалися через прикордонні населені пункти у напрямку *Рінок* і далі

вглиб області. Уже впродовж першого дня повномасштабного вторгнення бойові дії охопили *Семенівку, Городню і Новгород-Сіверський* (Український інститут національної пам'яті, 2023) (Рисунок К.2). Таким чином, прикордонні територіальні громади стали первинним простором зіткнення, що задало специфічну траєкторію їхніх подальших соціально-культурних трансформацій.

Бойові дії за Чернігів та просування російських військ з боку Сумської області спричинили фактичне переривання транспортного й логістичного сполучення з обласним центром та ускладнили зв'язки між окремими територіальними громадами. У перші тижні вторгнення частина населених пунктів опинилася в умовах ізоляції, з обмеженим доступом до медичних послуг, продовольства та адміністративної підтримки. Відповідно, управлінські та соціальні функції були змушені акумулюватися всередині самих територіальних громадах, що посилює роль локальних горизонтальних зв'язків і внутрішніх ресурсів.

Станом на початок квітня 2022 року територія Чернігівської області була повністю деокупована (Український інститут національної пам'яті, 2023). Водночас наслідки бойових дій мали значний гуманітарний вимір. За даними Чернігівської обласної прокуратури, станом на 2023 рік з початку повномасштабного вторгнення та бойових дій на території області загинуло 478 цивільних осіб, ще 692 отримали поранення, повідомлено про підозру 22 військовослужбовцям РФ (Чернігівська обласна прокуратура, 2023).

Водночас, із деокупацією не прийшло завершення бойових дій. Під час окупації та після деокупації протягом подальшого перебігу повномасштабного вторгнення в Чернігівській області було зруйновано 1512 км доріг, 63 лікарні, 125 шкіл, а також 4,767 млн м² житлової площі (Офіційний вебпортал з питань відновлення України, 2026) (Рисунок К.3). Додатково на фоні повторного наземного вторгнення держави-агресора на територію Чернігівської області, прикордонні територіальні громади перебувають у стані додаткової напруги та особливостей функціонування безпекового режиму. Крім того, *Семенівська та Новгород-Сіверська територіальні громади* зазнають регулярних обстрілів

прикордонної території, що фактично переводить їх функціонування в умови тривалої військової нестабільності (Суспільне Чернігів, 2022–2026).

Тобто прикордонні територіальні громади Чернігівщини пережили поєднання окупації, ізоляції, гуманітарної кризи та продовжують функціонувати в умовах прикордонних загроз. Це створює специфічну рамку аналізу соціально-культурних трансформацій, у якій зміни відбуваються не лише як реакція на завершену подію, а як адаптація до тривалого режиму невизначеності. Слід зауважити, що 2025 році на нормативному рівні з'являється термін **«громада-форпост»**, який використовується в межах експериментального проєкту щодо налагодження системної взаємодії між територіальними громадами задля зміцнення їх єдності та стійкості у подоланні наслідків збройної агресії РФ. Відповідно до офіційного визначення, **громада-форпост** — це територіальна громада, розташована на відстані менше 100 км від лінії зіткнення та державного кордону з Російською Федерацією (Про реалізацію експериментального проєкту із сприяння налагодженню системної взаємодії між територіальними громадами задля зміцнення єдності та стійкості у подоланні наслідків збройної агресії Російської Федерації проти України, 2025). За цим просторовим критерієм до потенційних громад-форпостів у межах Чернігівської області можна віднести, зокрема, *Городнянську, Сновську, Корюківську, Семенівську та Новгород-Сіверську територіальні громади*. Водночас, застосування цього терміна в аналітичній рамці дослідження потребує уточнення, оскільки він фіксує передусім просторовий параметр, але не розрізняє інтенсивність загроз і тип воєнного досвіду громад, які по-різному впливають на соціально-культурні трансформації.

Пропонуємо розглянути особливості функціонування прикордонних територіальних громад у період активних бойових дій та після деокупації, з акцентом на трансформації повсякденних практик, локальної ідентичності, моделей взаємодії та форм самоорганізації. Для забезпечення аналітичної зіставності прикордонні територіальні громади в межах цього підрозділу розглядаються за спільною логікою, що передбачає аналіз кількох змістовних блоків соціально-культурних трансформацій. До них належать: характер воєнного досвіду

територіальної громади (бойові дії, окупація, транзит військ, обстріли, безпекова напруга), післядеокупаційні зміни в управлінських практиках, трансформації повсякденного життя та локальної соціальної організації, зміни символічного простору, а також прояви довгострокової адаптації й стратегічного переосмислення розвитку. Водночас, конкретний набір і вираженість цих аспектів відрізняються залежно від типу воєнного впливу, локального контексту та наявності емпірично фіксованих проявів у кожній конкретній територіальній громаді.

Михайло-Коцюбинська селищна територіальна громада (Чернігівський район).

Михайло-Коцюбинська селищна територіальна громада розташована в північній частині Чернігівського району та безпосередньо межує з Республікою Білорусь. Населені пункти розташовані рівномірно в межах територіальної громади з помірною дисперсією населених пунктів по всій території. Щільність поселень зберігається як у прикордонній частині, так і в центральних та південних зонах, фіксується лінія прикордонних населених пунктів (Рисунок К.4).

У перший день повномасштабного вторгнення територія громади опинилася під вогневими ударами: були обстріляні позиції українських прикордонників, через населені пункти здійснювався рух російських військових колон у напрямку Чернігова та Києва. Частина території перебувала в умовах фактичної окупаційної присутності, що супроводжувалося обмеженням пересування та пошкодженням житлової й соціальної інфраструктури (Український інститут національної пам'яті, 2023). Значних руйнувань зазнав Михайло-Коцюбинський ліцей, опорний освітній заклад територіальної громади (Суспільне Чернігів, 2024; Чернігівська обласна військова адміністрація, 2026) (Рисунок К.5).

Після деокупації області наприкінці березня – на початку квітня 2022 року (Український інститут національної пам'яті, 2023) громада перейшла до відновлення в умовах збереженої прикордонної напруги. Близькість до кордону з Білоруссю зумовила посилення уваги до безпекових питань та цивільного захисту. У післядеокупаційний період активізовано проєкти у сфері громадської безпеки та соціальної згуртованості: забезпечено пожежні підрозділи, встановлено системи

відеоспостереження у прикордонних округах, розширено можливості соціальних служб (Михайло-Коцюбинська територіальна громада, 2023; 2024; 2025).

Війна спричинила перегляд управлінських пріоритетів. Програма соціального захисту на 2025 рік передбачає підтримку внутрішньо переміщених осіб, сімей військовослужбовців та інших вразливих груп (Михайло-Коцюбинська територіальна громада). Затверджено програму підтримки військових частин ЗСУ та НГУ, що свідчить про інтеграцію оборонного виміру в локальну політику. Громада також долучається до міжнародних проєктів відновлення: пошкоджений у період бойових дій ліцей було відновлено за підтримки партнерів (Чернігівська обласна державна адміністрація, 2024), що дозволило відновити освітній процес.

У 2023–2024 рр. ухвалено рішення щодо перейменування вулиць, що вписується у загальноукраїнський процес переосмислення публічного простору та продовження декомунізаційної політики (Михайло-Коцюбинська територіальна громада, 2023; 2024). Паралельно розробляються стратегічні та цифрові документи розвитку, спрямовані на підвищення управлінської спроможності територіальної громади. Водночас, територіальна громада активно представлена в медійному просторі на регіональному та національному рівнях. Висвітлення процесів відновлення, реалізації соціальних програм і міжнародної співпраці формує новий публічний образ територіальної громади та впливає на її зовнішнє сприйняття. У цьому контексті медійна репрезентація стає складовою соціально-культурних трансформацій прикордонної території.

Економічна сфера демонструє адаптаційний характер: після періоду окупації місцеві підприємства поступово відновили роботу, що сприяло стабілізації бюджетних надходжень та зайнятості (CNTIME, 2023). У поєднанні із соціальними заходами це створило умови для відносної стабілізації повсякденного життя.

Отже, Михайло-Коцюбинська територіальна громада пережила фазу прямої воєнної присутності та руйнувань і перейшла до функціонування в умовах фонові безпекової напруги. Її трансформації проявляються у посиленні безпекової інфраструктури, формалізації соціальної підтримки, інтеграції військового виміру в управління та поступовій реконфігурації символічного простору. Такий сценарій

відрізняється від територіальних громад, що після деокупації залишаються під регулярними обстрілами, і формує окремий тип прикордонної адаптації в межах області.

Любецька селищна громада (Чернігівський район).

Любецька селищна територіальна громада розташована у північній частині Чернігівського району та межує з Республікою Білорусь. Для територіальної громади характерна помірна концентрація населених пунктів у північній прикордонній частині з поступовим зменшенням їх щільності у внутрішніх районах. Водночас, розселення не формує суцільної лінійної прикордонної смуги і зберігає відносно рівномірне покриття центральної частини території (Рисунок К.4). У перші тижні повномасштабного вторгнення територіальна громада перебувала в зоні підвищеної напруги через близькість до державного кордону, однак не зазнала тривалої окупаційної присутності. Воєнні події вплинули на мобільність населення та функціонування інфраструктури, проте базові управлінські структури зберегли працездатність (CNTime, 2023).

У післядеокупаційний період територіальна громада продовжує функціонувати в умовах прикордонної чутливості, що формує специфічний, менш травматичний порівняно з окремими іншими територіальними громадами області, воєнний досвід. Аналіз публічної комунікації свідчить, що масштабні соціальні проекти або розгалужені програми підтримки у медійному просторі представлені обмежено. Офіційні повідомлення зосереджені переважно на поточній діяльності та локальних заходах (Любецька громада, 2023; 2024; 2025).

Натомість у сфері культури спостерігається відносна активність. За публікаціями Відділу культури та туризму Любецької територіальної громади у соціальних мережах фіксується регулярне проведення культурно-просвітницьких заходів: відзначення державних пам'ятних дат, організація камерних мистецьких зустрічей у межах проекту «Біля грубки», популяризація творчості місцевих авторів у рамках ініціативи «ЗНАЙ СВОЄ!». Важливою складовою є благодійні концерти та ярмарки на підтримку Збройних Сил України, що поєднують культурну діяльність із волонтерською мобілізацією (Facebook-спільнота «Відділ культури та туризму

Любецької громади», 2018). Таким чином, у Любецькій територіальній громаді культурна активність виступає одним із найбільш помітних напрямів соціально-культурної динаміки в умовах війни. Вона підтримує горизонтальні зв'язки та локальні практики солідарності, формуючи власну модель прикордонної адаптації. На відміну від територіальних громад, що пережили масштабні руйнування та окупацію, тут соціально-культурні трансформації проявляються насамперед у збереженні та переосмисленні локальних культурних практик.

Окремо пропонуємо розглянути особливості функціонування **Славутицької міської територіальної громади**, яка адміністративно належить до Київської області, проте розташована в межах прикордоння Чернігівщини. У період повномасштабного вторгнення Славутицька територіальна громада пережила блокаду, ізоляцію та тимчасовий контроль з боку російських військ, що суттєво вплинуло на функціонування міста та повсякденне життя мешканців (Підлісна, 2022). У післяокупаційний період соціально-культурні трансформації в межах територіальної громади проявляються насамперед у посиленні локальної згуртованості, самоорганізації, волонтерських практик і підтримки військових, а також у збереженні активного публічного та громадського життя. Важливо, що навіть в умовах війни у громаді продовжували відтворюватися меморіальні та символічні практики, пов'язані з чорнобильською спадщиною, зокрема через проведення заходів до роковин аварії на Чорнобильській АЕС, що свідчить про збереження окремої історико-ідентифікаційної рамки міста (Славутицька міська рада, 2025; 2026). Водночас досвід цієї громади має окрему специфіку, оскільки визначається не лише прикордонним і воєнним чинником, а й особливим контекстом розвитку самого Славутича як міста з окремою траєкторією формування та функціонування.

Ріпкинська селищна територіальна громада (Чернігівський район).

Ріпкинська селищна територіальна громада розташована у північній частині Чернігівського району та безпосередньо межує з Республікою Білорусь. Мережа поселень демонструє достатньо рівномірне покриття території з помітною концентрацією в центральній та північно-західній частинах, фіксується лінія

прикордонних поселень. Прикордонна зона не є єдиним ядром розселення, поселення розподілені відносно збалансовано (Рисунок К.4). У перші дні повномасштабного вторгнення територія громади стала одним із напрямів просування російських військ з боку Білорусі. Місцеві жителі перешкоджали руху російської техніки, облаштовували інженерні загородження та блокували просування колон. Частина населених пунктів перебувала під тимчасовим контролем російських військ, однак спроби формування окупаційного управління не набули стійкого характеру через активну позицію та спротив мешканців територіальної громади («Децентралізація», 2023). Такий воєнний досвід поєднує короткотривалу військову присутність із вираженням локальним спротивом, формуючи окремий тип прикордонної динаміки в межах області.

Післядеокупаційний період (Український інститут національної пам'яті, 2023) став для територіальної громади етапом поєднання відбудови з переглядом управлінських пріоритетів. Одним із таких напрямів є інституціоналізація механізмів участі мешканців. Так, затвердження програми «Громадський бюджет Ріпкинської селищної територіальної громади на 2026–2030 роки» передбачає поетапне збільшення фінансування проєктів участі: від 400 тис. грн у 2026 році до 700 тис. грн у 2030 році. Передбачені напрями (соціальний захист, безпека, благоустрій, культура, освіта, спорт, туризм) окреслюють пріоритетні сфери фінансування локальних ініціатив та інфраструктурних змін, що відповідають поточним потребам територіальної громади в умовах післядеокупаційного відновлення. Водночас у 2025 році рішенням виконавчого комітету затверджено План заходів із реалізації Національної стратегії зі створення безбар'єрного простору на 2025–2026 роки (Рішення № 8 від 06.01.2025). У фокусі знаходиться формування безбар'єрного маршруту в селищі Ріпки та адаптація соціально значущих об'єктів до потреб різних соціальних груп. Очікувані результати передбачають забезпечення часткової доступності об'єктів для маломобільних груп населення шляхом облаштування пандусів, безбар'єрних входів та покращення навігації. Це має сприяти більш самостійному користуванню соціально значущою інфраструктурою. Водночас фінансування на реалізацію маршруту наразі відсутнє,

тому впровадження заходів можливе лише після виділення відповідних коштів, що відображає ресурсні обмеження територіальної громади в умовах воєнного часу.

Загалом, у період повномасштабного вторгнення Ріпкинська територіальна громада поступово переймає та інституціоналізує партисипативні практики в структурі місцевого управління. Такий підхід свідчить про зміщення акцентів від реагування на кризові виклики до формування більш залученої моделі локальної політики в умовах післядеокупаційного розвитку.

Добрянська селищна територіальна громада (Чернігівський район).

Добрянська селищна територіальна громада розташована у північній частині Чернігівського району та безпосередньо межує з Республікою Білорусь. Для територіальної громади характерна нерівномірна модель розселення з концентрацією населених пунктів у центральній частині територіальної громади та меншою щільністю на окремих прикордонних ділянках. Безперервної прикордонної лінії поселень не сформовано (Рисунок К.4). У перші дні повномасштабного вторгнення прикордонні населені пункти територіальної громади опинилися в зоні активних воєнних дій, зокрема зазнав обстрілів пункт пропуску «Нові Яриловичі» (Український інститут національної пам'яті, 2023) (Рисунок К.2). Близькість до державного кордону визначила підвищену безпекову вразливість території та вплинула на мобільність населення і функціонування інфраструктури.

У 2024 році в межах стратегічного планування розвитку було проведено опитування мешканців і підприємців. В анкетуванні взяли участь 320 мешканців та 14 підприємців. Результати фіксують амбівалентне сприйняття територіальної громади. Найбільш поширеною стала позиція «громада, в якій я просто живу», що свідчить про нейтральне або дистанційоване ставлення значної частини мешканців. Позитивні оцінки на кшталт «тут комфортно жити» та «я хочу, щоб тут жили мої діти» присутні, однак кількісно поступаються нейтральним і критичним відповідям. 58% опитаних не планують виїзд, проте 27% допускають таку можливість. Основними причинами потенційної міграції називають **брак робочих місць, відсутність перспектив для дітей, низькі доходи та безпековий чинник через близькість до кордону** (Добрянська селищна рада, 2024) (Рисунок К.6). Окремо

фіксується занепокоєння станом охорони здоров'я. Серед першочергових завдань мешканці виокремлюють ремонт доріг і вулиць, зменшення безробіття та благоустрій населених пунктів. Основним ресурсом розвитку більшість називає ліс і державну підтримку, тоді як людський потенціал згадується рідше, що свідчить про збереження зовнішньо орієнтованих очікувань. Високим є інтерес до місцевих справ і подій, а також інтенсивність контактів із селищною радою. Суттєвим соціальним обмеженням залишається низький рівень довіри між мешканцями (Добрянська селищна рада, 2024). Значна частка респондентів вказує на домінування обережності та приватного інтересу. Готовність до участі у розвитку територіальної громади здебільшого має пасивний характер і пов'язана з благоустроєм, тоді як ініціативні форми активності підтримує невелика частка опитаних.

Опитування підприємців доповнює цю картину. Локальний бізнес переважно орієнтований на ринок територіальної громади та області. За останні роки більші підприємства скоротили чисельність працівників, інвестиційні наміри залишаються обережними. Серед ключових бар'єрів розвитку називаються старіння населення, стан дорожньої інфраструктури, безробіття та умови для підприємництва. Пріоритетними напрямками майбутнього розвитку вважаються рослинництво, харчова промисловість і ягідництво. Це узгоджується з орієнтацією на природні ресурси та аграрний потенціал території (Добрянська селищна рада, 2024).

Таким чином, у воєнний період Добрянська територіальна громада демонструє складну соціально-культурну динаміку. Поєднуються латентні міграційні настрої, демографічне старіння та дефіцит внутрішньої довіри з водночас збереженим інтересом до місцевого розвитку і відносно позитивною оцінкою діяльності органів самоврядування. Соціально-культурні трансформації проявляються через переосмислення ресурсної бази, уточнення стратегічних пріоритетів та пошук моделей розвитку в умовах прикордонної вразливості. Водночас, громада ініціювала оновлення стратегічних документів розвитку із залученням мешканців та бізнесу до обговорення пріоритетів (Добрянська селищна рада, 2024; 2025). Сам факт проведення опитування та інтеграції його результатів у процес стратегічного планування свідчить про спробу перейти від реактивного управління до більш

структурованого бачення майбутнього. Це дозволяє розглядати воєнний період не лише як фазу обмежень, а і як етап інституційного самоусвідомлення та формування довгострокових орієнтирів розвитку.

Гончарівська селищна територіальна громада (Чернігівський район).

Гончарівська селищна територіальна громада розташована у південній частині Чернігівського району, межує з Республікою Білорусь. Її специфікою є наявність на території військових частин та навчальних підрозділів, що історично формувало особливу соціально-просторову структуру територіальної громади (Гончарівська селищна рада, 2018). Розміщення населених пунктів має помірно розсіяний характер із концентрацією населених пунктів у центральній-західній частині територіальної громади. Прикордонна смуга, за рахунок невеликої протяжності не формує вираженої лінійної структури поселень, тому мережа має внутрішньо-концентровану конфігурацію (Рисунок К.7). У період першої гострої фази повномасштабного вторгнення територія громади належала до зони бойових дій, оскільки військові об'єкти стали одними з ключових цілей російських ударів (Про затвердження Переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією, 2022). Водночас територіальна громада не перебувала під окупацією. Воєнна динаміка тут проявлялася не через зміну адміністративного контролю, а через інтенсивні ракетні та артилерійські удари по військовій інфраструктурі.

Після деокупації області територіальна громада продовжує функціонувати в умовах збереженої воєнної загрози. Ударів зазнавали навчальні підрозділи Сухопутних військ ЗСУ, що супроводжувалося людськими втратами (Суспільне, 2022). Таким чином, воєнний фактор у Гончарівській територіальній громаді має не прикордонно-транзитний, а ***військово-інфраструктурний характер***. Соціальний простір територіальної громади значною мірою структурований навколо військових частин, родин військовослужбовців та пов'язаних із ними практик пам'яті. Це відображається і в символічному вимірі. У територіальній громаді відкрито Алею Слави на вшанування загиблих військовослужбовців, проводяться меморіальні заходи (Чернігівська обласна військова адміністрація, 2024) (Рисунок К.8), що

формують публічний простір пам'яті як центральний елемент локальної ідентичності. Соціальні ініціативи та публічні комунікації значною мірою пов'язані з підтримкою військових, волонтерською діяльністю та вшануванням полеглих (Гончарівська селищна рада, 2024; 2025; 2026).

Водночас, територіальна громада демонструє високий рівень фінансової спроможності. Станом на 2023 рік вона посідала перше місце в області за показниками реверсної дотації до державного бюджету (Міністерство фінансів України, 2024), що свідчить про значну частку власних доходів у структурі бюджету. Така позиція дозволяє територіальній громаді зберігати відносну фінансову автономію навіть в умовах воєнного часу та виконувати функції підтримки для інших територіальних громад.

Отже, у випадку Гончарівської територіальної громади воєнний період не пов'язаний із досвідом окупації, однак визначається постійною присутністю військового чинника. Соціально-культурні трансформації тут проявляються через інституціоналізацію військової пам'яті, концентрацію соціального життя навколо потреб оборонного сектору та поєднання безпекової напруги з відносною бюджетною спроможністю. Це формує окремий тип територіальної громади в структурі області, де військова інфраструктура виступає не периферійним, а системоутворювальним елементом розвитку.

Городнянська міська громада (Чернігівський район).

Городнянська міська територіальна громада розташована у північній частині області та межує з Республікою Білорусь та Російською Федерацією. Характеризується відносно високою щільністю населених пунктів по всій території з помітною концентрацією у центральній частині. Просторова структура є розгалуженою та відносно рівномірною, без явного виділення прикордонної смуги населених пунктів (Рисунок К.7). У перші тижні повномасштабного вторгнення її територія перебувала в зоні бойових дій і тимчасової окупації (Про затвердження Переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією, 2022). Після звільнення навесні 2022 року громада функціонує в умовах прикордонної вразливості, що визначає управлінські

пріоритети, однак не зводить розвиток виключно до безпекової тематики (Український інститут національної пам'яті, 2023). Прикордонна вразливість має конкретні просторові прояви. У межах області запроваджено обов'язкову евакуацію населення з окремих населених пунктів 5-кілометрової прикордонної зони. Зокрема, у Городнянській територіальній громаді таке рішення стосувалося села Берилівка (Чернігівська обласна військова адміністрація, 2025). Також, територіальну громаду можна віднести до громад-форпостів згідно Проекту із сприяння налагодженню системної взаємодії між територіальними громадами (Про реалізацію експериментального проекту із сприяння налагодженню системної взаємодії між територіальними громадами задля зміцнення єдності та стійкості у подоланні наслідків збройної агресії Російської Федерації проти України, 2025).

У післядеокупаційний період одним із ключових напрямів стала соціальна стабілізація та інтеграція різних груп населення. З початку вторгнення до територіальної громади прибуло 1106 осіб зі статусом внутрішньо переміщених. Рішенням виконавчого комітету затверджено порядок розподілу житла для переселенців, у межах програми розвитку цивільного захисту придбано 12 будинків для 24 осіб. Територіальна громада співпрацювала з міжнародними гуманітарними організаціями, що посилює спроможність локальної системи підтримки (Городнянська міська рада, 2025). Таким чином, прийом ВПО став не лише кризовою реакцією, а елементом соціальної інтеграції та оновлення локальної спільноти.

Паралельно формується системна політика щодо ветеранів. У громаді розроблено комплексну «дорожню карту ветерана», яка структурує доступ до соціальних послуг, правової допомоги, медичного забезпечення та механізмів працевлаштування (Городнянська міська рада, 2025). Такий інструмент свідчить про перехід від фрагментарної підтримки до більш цілісної моделі супроводу військовослужбовців і членів їхніх родин, що посилює соціальну згуртованість та інтеграційний потенціал територіальної громади.

Водночас у публічному просторі впорядковуються правила дій у надзвичайних ситуаціях. Розроблено інструкції для закладів торгівлі, транспорту та громадських місць щодо поведінки під час повітряної тривоги, визначено маршрути евакуації та

відповідальних осіб (Городнянська міська рада, 2021;2022;2024). Це інтегрує безпекову компоненту в повсякденну організацію соціального життя, не виокремлюючи її як окремий сегмент, а роблячи частиною управлінської практики.

Опитування мешканців наприкінці 2024 року демонструє амбівалентне бачення перспектив. Майже половина респондентів позитивно оцінює розвиток територіальної громади, водночас, решта опитуваних не бачать достатніх можливостей для самореалізації. Серед ключових проблем названо безробіття, нестачу інвестицій, демографічне старіння, стан інфраструктури, безпековий фактор. Лише третина опитаних вірить у реалізацію визначених завдань розвитку (згідно Стратегії сталого розвитку Городнянської міської територіальної громади на 2019–2027 роки), що відображає рівень соціальної невизначеності воєнного часу (Городнянська міська рада, 2024).

Отже, соціально-культурні трансформації Городнянської територіальної громади проявляються через поєднання безпекової адаптації з розширенням механізмів соціальної інтеграції. Підтримка ВПО, інституційний супровід ветеранів, нормативне впорядкування цивільних процедур та стратегічне осмислення розвитку формують модель громади, що прагне стабілізувати соціальну структуру й одночасно закласти підґрунтя для довгострокового відновлення в умовах прикордонної реальності.

Сновська міська територіальна громада (Корюківський район).

Сновська міська територіальна громада розташована на півночі Чернігівської області, у безпосередній близькості до кордону з Російською Федерацією. Розселення територіальної громади демонструє відносно рівномірний характер із концентрацією в центральній зоні та наявністю населених пунктів уздовж прикордонної частини (Рисунок К.7). Належить до територіальних громад-форпостів Чернігівської області (Про реалізацію експериментального проекту із сприяння налагодженню системної взаємодії між територіальними громадами задля зміцнення єдності та стійкості у подоланні наслідків збройної агресії Російської Федерації проти України, 2025). Також, відповідно до офіційних переліків, вона належить до територій, де ведуться бойові дії (Про затвердження Переліку територій, на яких

ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією, 2025). На початку повномасштабного вторгнення територіальна громада формально не перебувала під тривалою окупацією, однак через її територію проходили колони російської військової техніки, а навколишні населені пункти перебували в зоні фактичної військової присутності. Зафіксовано випадки утримання місцевих посадових осіб у полоні, зокрема старости села Нові Боровичі. Сновськ опинився в умовах логістичної ізоляції, з перебоями у постачанні продуктів та базових товарів (Сновська міська рада, 2022). Уже з перших тижнів війни безпековий чинник став визначальним для повсякденного життя громади.

У післядеокупаційний період Сновська територіальна громада залишається в зоні підвищеного ризику. Місто та прикордонні населені пункти регулярно зазнають обстрілів. Окремим проявом загостреної безпекової ситуації є рішення про обов'язкову евакуацію прикордонного села Гірськ (Чернігівська обласна військова адміністрація, 2025). Частина мешканців відмовляється виїжджати, що свідчить про складність поєднання безпекових рішень із реальними соціальними зв'язками людей з місцем проживання. Безпековий фактор поєднується з активною роботою щодо підтримки постраждалих жителів. Територіальна громада отримує гуманітарну допомогу для мешканців прикордонних сіл, співпрацює з міжнародними та національними організаціями (Сновська міська рада, 2026). Паралельно здійснюються практичні кроки з облаштування укриттів, проводяться опитування щодо реагування на загрози, що свідчить про адаптацію інфраструктури до умов тривалого ризику (Сновська міська рада, 2025). Таким чином, безпека інтегрується в повсякденну організацію життя, а не існує як окремий сегмент.

Водночас громада зберігає орієнтацію на довгострокове планування. Підготовлено проєкт оновлення Стратегії розвитку на 2024–2027 роки (Сновська міська рада, 2024), що, однак, має обмеження реалізації через активізацію обстрілів із 2025 року.

Отже, у випадку Сновської територіальної громади соціально-культурні трансформації формуються в умовах постійного безпекового тиску. Війна тут проявляється не лише через прямі загрози, а й через зміну режиму повсякденності,

адаптацію інфраструктури, необхідність евакуаційних рішень та одночасне збереження стратегічного мислення. Це формує окремий тип прикордонної територіальної громади, для якої життя в умовах ризику стало стабільною управлінською та соціальною реальністю.

Корюківська міська територіальна громада (Корюківський район).

Корюківська міська територіальна громада розташована на півночі Чернігівської області, межує з Російською Федерацією. Мережа населених пунктів має відносно рівномірне покриття території з підвищеною концентрацією у південній та центральній частинах територіальної громади. Прикордонна зона менш насичена поселеннями (Рисунок К.7). Має сформовану соціально-економічну базу. На її території функціонують промислові підприємства, розвинена мережа освітніх, медичних та адміністративних установ, що визначає її як один із центрів північної частини області (Корюківська міська рада, 2026).

На початку повномасштабного вторгнення територіальна громада не перебувала під прямою окупацією, однак опинилася в зоні активного просування російських військ. Через її територію намагалася пройти військова техніка, проте ці спроби зустріли спротив, що не дозволило встановити тривалий контроль. Перші тижні війни супроводжувалися високим рівнем напруги, обмеженням логістики та невизначеністю (Ukrainer, 2024). У подальший період, на відміну від сусідніх Сновської та Семенівської територіальних громад, Корюківська територіальна громада зазнає меншої інтенсивності обстрілів (має меншу протяжність кордону відносно Сновської та Семенівської територіальної громад, а також менш насичене покриття населеними пунктами в безпосередній близькості до кордону), однак періодично потрапляє під удари, зокрема по підприємствах і об'єктах критичної інфраструктури. Це підтримує стан постійної безпекової напруги (Суспільне Чернігів, 2025), хоча не призводить до масштабної дезорганізації соціального життя.

Водночас, територіальна громада зберігає активне соціально-економічне функціонування. Підприємства продовжують роботу, розвивається волонтерський рух, підтримуються оборонні ініціативи. Паралельно територіальна громада долучається до національних освітніх і профорієнтаційних програм, що свідчить про

прагнення не згорнути розвиткові процеси в умовах війни (Корюківська міська рада, 2025). Важливою є *сервісна функція територіальної громади*. Корюківка фактично виконує роль міжгромадського центру надання адміністративних і медичних послуг для жителів навколишніх, зокрема прикордонних, територій. Попри адміністративні межі районів, саме вона виступає більш доступним осередком отримання послуг для частини населення північної Чернігівщини (зокрема, мешканців Семенівської територіальної громади). Поширення безпекових рекомендацій, допомога прикордонним старостинським округам і увага до реабілітаційних послуг свідчать про інтеграцію безпекового та соціального вимірів у місцевій політиці (Корюківська міська рада, 2025).

Отже, соціально-культурні трансформації Корюківської територіальної громади у воєнний період проявляються через зміцнення її ролі як локального центру стійкості. Поєднання економічної активності, волонтерської мобілізації та сервісної підтримки сусідніх територій формує модель територіальної громади, що виконує стабілізаційну функцію в прикордонному регіоні.

Новгород-Сіверська міська територіальна громада (Новгород-Сіверський район).

Новгород-Сіверська територіальна громада розташована на півночі Чернігівської області та має одну з найдовших ділянок державного кордону з Російською Федерацією в межах області. Розселення виглядає переважно рівномірно розсіяним по всій території територіальної громади (без чіткої концентрації вздовж кордону). Прикордонна смуга тут не формує лінії поселень, радше є окремі вузли на півночі, але загальна мережа населених пунктів заповнює і центр, і південь територіальної громади (Рисунок К.9). Прикордонне положення історично визначало її як адміністративний і культурний центр північної частини регіону (Новгород-Сіверська районна державна адміністрація, 2018), однак після 2022 року саме цей чинник став джерелом постійної просторової вразливості.

На початку повномасштабного вторгнення територія громади опинилася в зоні бойових дій, тимчасової окупації, обмеження логістики та перебоїв постачання («Децентралізація, 2022»). У подальший період після деокупації Новгород-Сіверська

територіальна громада стала однією з найбільш обстрілюваних у Чернігівській області. Фіксувалися удари по об'єктах критичної інфраструктури та навчальних закладах (Новгород-сіверська міська рада, 2025) (Рисунок К.10). Частина прикордонних населених пунктів територіальної громади переведена в режим обов'язкової евакуації. До переліку таких сіл належать Грем'яч, Прикордонне, Красний Хутір і ще низка малих прикордонних поселень. Тобто для територіальної громади **воєнний чинник має не епізодичний, а системний характер** і безпосередньо впливає на просторову організацію життя. (Чернігівська обласна військова адміністрація, 2025).

Попри інтенсивний безпековий тиск, територіальна громада намагається підтримувати та вибудовувати соціальну підтримку. Органи місцевого самоврядування координують евакуаційні заходи, розміщення та гуманітарне забезпечення мешканців прикордонних сіл, а також підтримку внутрішньо переміщених осіб. Паралельно здійснюється облаштування укриттів, підтримка освітніх закладів, що зазнали пошкоджень, інформаційне супроводження населення щодо дій під час обстрілів, опитування ветеранів та ветеранок щодо наявних послуг із адаптації (Новгород-сіверська міська рада, 2024; 2025).

Паралельно під час повномасштабного вторгнення у територіальній громаді продовжилися процеси демонтажу радянської символіки, дискусії щодо яких тривали ще до 2022 року (BBC News Україна, 2018) (Рисунок Е.4). Демонтаж портретів Сталіна та Леніна і подальші кроки з переосмислення публічного простору стали частиною ширшого процесу декомунізації. Таким чином, безпековий тиск не зупинив трансформації символічного простору, а, навпаки, актуалізував їх.

Отже, соціально-культурні трансформації Новгород-Сіверської територіальної громади формуються в умовах тривалого прикордонного тиску. Регулярні обстріли, евакуаційні рішення та загроза для критичної інфраструктури поєднуються з підтримкою населення, збереженням освітніх і соціальних функцій та продовженням процесів переосмислення історичної спадщини. Це формує модель територіальної громади, для якої життя в умовах постійного ризику стає частиною нової просторової норми.

Семенівська міська територіальна громада (Новгород-Сіверський район).

Семенівська територіальна громада розташована на північному сході Чернігівської області та має найдовшу в області протяжність кордону з Російською Федерацією, близько 138 км. Розселення має виражену північну прикордонну орієнтацію з формуванням двох локальних вузлів концентрації населених пунктів уздовж державного кордону, у північно-західній та північно-східній частинах територіальної громади. Адміністративний центр територіальної громади, місто Семенівка, розташований центрально, зі зміщенням у сторону прикордонної смуги, що накладає на місто окремі безпекові ризики. Південні території менш насичені поселеннями (Рисунок К.9). Це найбільш обстрілювана та одна з найбільш постраждалих територіальних громад регіону. На початку повномасштабного вторгнення територія громади зазнала активних бойових дій і тимчасової окупації. Після звільнення вона продовжує функціонувати в умовах системного прикордонного тиску. Регулярні артилерійські удари та атаки FPV-дронів стали частиною повсякденної реальності (Семенівська міська рада 2023; 2024; 2025). Через близькість до кордону значну роль відіграє локальний моніторинг небезпеки, зокрема через місцеві інформаційні канали.

Семенівська територіальна громада має найбільшу в області кількість населених пунктів із запровадженою обов'язковою евакуацією. До цього переліку належать **Архипівка, Грем'ячка, Костобобрів, Тимоновичі, Сергіївське, Галаганівка, Залізний Міст, Лісківщина** (Чернігівська обласна військова адміністрація, 2025). Це зумовлює активні міграційні процеси. Мешканці прикордонних сіл переміщуються до міста Семенівка, центра територіальної громади, та інших населених пунктів територіальної громади або виїжджають у межах області. Водночас, частина домогосподарств повертається у періоди відносного зменшення інтенсивності обстрілів, що формує нестабільну демографічну динаміку.

Управлінський фокус спрямований на збереження базової життєдіяльності: компенсації за зруйноване майно, евакуаційні заходи, соціальні послуги для вразливих груп, відновлення інфраструктури після обстрілів. Значну увагу

приділено забезпеченню теплопостачання, зокрема через гуманітарні програми підтримки домогосподарств твердим паливом (Facebook-спільнота «Семенівська міська рада», 2024; 2025).

Територіальна громада взаємодіє з міжнародними партнерами щодо оцінки потреб населення та планування гуманітарної допомоги. Паралельно здійснюється системна підтримка Збройних Сил України за кошти місцевого бюджету. Соціальна сфера продовжує функціонувати: працює гуманітарний штаб, організовується адресна допомога населенню, зберігаються базові соціальні послуги (Facebook-спільнота «Семенівська міська рада», 2023; 2024; 2025). Тобто Семенівська територіальна громада репрезентує приклад прикордонної території з максимально інтенсивним військовим фактором. У підрозділі 3.2 «Соціально-культурні трансформації прикордонної територіальної громади у наративах мешканців (на прикладі Семенівської територіальної громади)» буде розглянуто інтерпретації цих змін самими жителями як приклад територіальної громади з найбільш інтенсивним військовим впливом.

3.2. Соціально-культурні трансформації прикордонної територіальної громади у наративах мешканців (на прикладі Семенівської територіальної громади)

Соціально-культурні трансформації воєнного періоду не завжди можуть бути повною мірою зафіксовані через статистичні показники або інституційні зміни. Вони проявляються у способі говорити про простір, у зміні інтонації, у переосмисленні звичних місць, у нових словах для означення «своїх» і «чужих». Саме тому для аналізу прикордонних трансформацій важливим є наративний підхід. Інтерв'ю дозволяють зафіксувати (Мезенцев, 2013):

- трансформації у повсякденних практиках;
- зміну емоційного ставлення до простору;
- трансформацію культурних орієнтирів;
- перебудову локальної ідентичності.

Семенівська територіальна громада є найбільш постраждалою прикордонною територіальною громадою Чернігівської області у період повномасштабного

вторгнення. Досвід окупації, транзитного проходження військ, регулярних обстрілів та постійної загрози створив умови для глибоких змін у способі сприйняття міста та власного місця в ньому (Суспільне Чернігів, 2022–2026).

У наративах мешканців простежуються кілька ключових смислових трансформацій, що дозволяють реконструювати зміну прикордонного простору від «тихої периферії» до території перманентної небезпеки та оборони. Інформація стосовно портрету респондентів та питань доступна в Додатку Л. Вибірка респондентів формувалася за принципом цілеспрямованого добору з орієнтацією на різноплановість соціального досвіду. Під час відбору враховувалися вік, стать, характер зайнятості, тип професійної діяльності, а також ступінь включеності в повсякденне життя територіальної громади (постійне проживання або регулярне повернення). Це дозволило охопити різні способи переживання воєнного досвіду та простежити, як соціально-культурні трансформації прикордонного простору сприймаються представниками різних соціальних груп.

1. Просторова трансформація: від «тихого міста» до «міста ризиків»

У довоєнному періоді Семенівка описується як спокійний, «заземлюючий» простір. Так, респондент (Р3, чоловік, 27 років) зазначає:

«Це моє рідне місце. Найкраще місце, в яке хочеться приїхати на тиждень і поїхати. Погуляти і поїхали далі. Бо нема що робити. Коли велика компанія — все класно. А коли всі роз'їжджаються — нема що робити».

Респондентка (Р4, 29 років) вказувала:

«Ти приїжджав додому і якимось заземлявся. Після Києва, де темп життя швидкий, ти тут просто переводив подих. Було тихо, спокійно, зрозумілий місцевий колорит, всі один одного знають».

Респондент (Р8, 74 роки) вказував:

«У нас було багато справ. Земля, ремонти, постійно треба було чимось займатися. Шкода, що молодь виїжджала, але нам було, що робити».

У свою чергу після 2022 року цей простір змінюється радикально. Так, респондентка (Р6, 47 років) зазначала:

«Для мене жити у прикордонні – це виживати. Кожного разу, плануючи кудись іти, треба моніторити чати, прокладати маршрут. Не центральними йти вулицями, а через сад, через ліс, під деревами. Бо з усіма цими фпв... краще під деревами. До десятої ранку треба бути вдома, бо вони [росіяни] прокидаються в себе там і стає гучно».

Щодо сприйняття простору міста та публічних просторів, то тут у сприйнятті мешканців також настали зміни. Так, простір центральної площі, який до повномасштабного вторгнення був місцем масових заходів, святкування та зустрічей (Рисунок Ж.4; Рисунок Ж.5) стає простором підвищеної небезпеки. Так всі респонденти зазначають, що центр міста, площа, простір «біля адміністрації» викликає найбільший рівень тривоги та страх від перебування (Рисунок К.11, К.12).

2. Окупація і досвід залишеності

Важливим вузлом наративів мешканців виступає момент входу російської техніки на територію громади та тимчасова обмеженість у діяльності українських інституцій. Так, респондентка (Р1, 24) зазначає:

«Техніка йшла з усіх сторін. Просто їхало все. Ніхто не розумів, що вони будуть робити. Вони вже пройшли, а за нами що? Ми вже знаходилися на тимчасово окупованій території».

«Наших хлопців [прикордонників] немає. Ти не знаєш, що робити. Було відчуття, що ми залишились одні».

«Я місяць, мабуть, з хати нікуди не виходила. Ні за хлібом, нікуди. Просто гуляла у своєму дворі. Не дай Бог ще на щось натрапити. Будинок здавався найбезпечнішим місцем».

Таким чином, окупаційний досвід трансформує не лише емоційний стан мешканців, а й саму структуру повсякденності: простір скорочується до меж безпечного двору, а базове відчуття передбачуваності життя втрачається.

3. Культурна деколонізація: від фонові русифікації до розриву

До 2022 року російський культурний вплив у Семенівській територіальній громаді мав фоновий і звичний характер. Він проявлявся не лише в медійному споживанні та мовних практиках, а й у самому символічному просторі. Радянська

меморіальна спадщина та візуальне середовище центру формували буденне культурне тло. Під час створення ментальних карт зовнішні спостерігачі відзначали, що під час ознайомчої прогулянки центрами прикордонних територіальних громад вони фіксували значну кількість російської мови у вивісках та публічному просторі. Таким чином, цей вплив не сприймався як щось проблемне, а був частиною повсякденної звички. Так, респондентка (P4, 27) вказує:

«Українського було відсотків три, російського — 80%. Музика, серіали, книжки — все російською. Суржик був більш у російську сторону».

«Навіть у Києві ми спілкувалися російською. І додому приїжджаєш — суржик, але ближче до російського».

У свою чергу після повномасштабного вторгнення у більшості респондентів спостерігається різкий ціннісний злам. Так, респондент (P5, 52) зазначає:

«Я навіть російської музики слухати не можу. Раніше любив. Зараз не можу».

Респондент (P2, 27):

«До повномасштабної, навіть після 2014 мені було нейтрально, є така країна Росія, є росіяни, ну приїжджають вони інколи на базар. Говорив із ними суржилом, якщо не розуміли щось, то перекладав на російську. Після початку війни я не можу їх назвати людьми».

Респондентка (P4, 29) також вказує на злам:

«Мене різко відвернуло від російського. І моє оточення також. Російські новини ніхто не дивиться. Навіть бабусі, в яких ловить [російський] канал, — не дивляться».

Водночас ці ментальні зрушення підсилювалися змінами символічного простору. Активізація перейменувань вулиць, що розпочалася ще у 2015 році, поступово трансформувала топоніміку міста, однак саме після 2022 року ці процеси набули іншого емоційного змісту як у Семенівській, так і в інших прикордонних (Семенівська міська громада, 2023; Ріпкинська селищна громада, 2021; Сновська міська рада, 2022; Корюківська міська рада, 2023). Руйнування звичних будівель, пошкодження адміністрації, будинку культури та інших локально значущих місць спричинили розрив із довоєнним образом простору. Таким чином, деколонізаційні

зміни та фізичні руйнування взаємно посилили культурний злам, закріпивши його не лише у свідомості, а й у матеріальному середовищі територіальної громади.

4. Територіальна громада як форпост. Поряд із просторовими та культурними зрушеннями у наративах мешканців простежується трансформація самоусвідомлення громади. Якщо у довоєнний період прикордонність часто асоціювалася з периферійністю та «віддаленістю» від обласного центру, то після 2022 року з'являється інша рамка інтерпретації — *громада як оборонний рубіж*. Так, респондентка (Р4, 29 років) зазначає:

«Моя громада — це форпост. Ми тримаємо на собі прикордоння. У нас працюють підприємства, працює лікарня, ЦНАП. Ми не розбігаємося. Люди залишаються, працюють, підтримують одне одного».

У цьому висловлюванні важливо не лише саме слово «форпост», а й акцент на функціонуванні інституцій та збереженні життєздатності. Форпост розуміється не лише як військовий термін, а як здатність продовжувати повсякденне життя попри небезпеку.

Подібну думку висловлює інший респондент (Р2, 27 років):

«Наша громада стримує, щоб вони не були в Чернігові. Якщо ми тут стоїмо, то далі їм складніше».

Таким чином, відбувається зсув у самоідентифікації: від уявлення про тихе прикордоння до усвідомлення власної стратегічної ролі. Територіальна громада починає сприйматися як простір, що виконує захисну функцію для ширшого регіону. Водночас, у наративах зберігається амбівалентність цього образу. Респондентка (Р1, 24) підкреслює:

«Десь 50 на 50 є відчуття покинутості. Так, допомога є. Але мені іноді образливо, що [росіяни] нас просто знищують, бо ми найближчі до кордону».

Отже, поряд із гордістю та усвідомленням значущості присутнє й відчуття вразливості, що підсилює складність трансформації локальної ідентичності.

5. Локальна солідарність і фонові втрати. Воєнний період у наративах мешканців постає як час одночасної мобілізації та виснаження. З одного боку,

спостерігається посилення горизонтальних зв'язків і взаємодопомоги. Так, респондентка (Р4, 29) зазначає:

«Стало набагато більше допомоги від самих же мешканців. Плетуть сітки, окопні свічки, збирають кошти. Це не показуха, це реально працює. Люди включилися».

Респондент (Р2, 27), який працює у сфері критичної інфраструктури, підкреслює:

«Від мене багато що залежить. Я не військовий, але я розумію, що моя робота важлива. І відповідальність стала зовсім іншою».

Таким чином, війна посилює відчуття особистої причетності до спільного результату та підвищує значущість локальної солідарності. З іншого боку, поряд із мобілізацією накопичується емоційне виснаження. Респондентка (Р1, 24) формулює це так:

«Люди стали не зліші. Люди стали втомлені. Ми всі втомилися. Просто живемо і тримаємося».

6. «Більш прикордонні, ніж інші»: ієрархізація прикордонності. Окремим мотивом у наративах виступає переосмислення ступеня прикордонності. Якщо раніше прикордонність сприймалася як адміністративний факт або географічна характеристика, то після 2022 року вона набуває вимірюваної інтенсивності. З'являється відчуття, що різні територіальні громади «по-різному прикордонні». Респондент (Р3, чоловік, 34 роки) формулює це так:

«Ми більш прикордонні, ніж інші. От якщо брати область, то десь там ще спокійніше. А у нас це постійно. У нас кордон — це не просто лінія на карті. Це те, що ти чуєш. Те, що впливає на кожен день».

В іншій частині розмови він уточнює:

«Є прикордонні громади, а є ми. Бо в когось це просто статус, а в нас — це спосіб життя. Ми реально відчуваємо кордон».

Загалом, у всіх висловлюваннях прикордонність перестає бути абстрактною категорією й стає щоденною тілесно переживаною реальністю: через звуки обстрілів, обмеження мобільності, постійну напругу. Таким чином, формується нова

внутрішня шкала прикордонності. Семенівська територіальна громада осмислює себе як передній край навіть у межах прикордонного регіону. Це означає:

- посилення відчуття унікальності досвіду;
- загострення локальної ідентичності;
- відокремлення від безпечніших частин області.

Цей зсув важливий з аналітичної точки зору. Якщо у довоєнний період прикордонність співвідносилася з периферійністю, віддаленістю, спокійним рутинним способом життя, то в умовах війни поруч із віддаленістю вона стає маркером інтенсивності досвіду та мірою залученості до воєнної реальності. Іншими словами, відбувається не лише трансформація статусу прикордоння, а й його диференціація всередині самого прикордонного простору.

3.3. Вплив воєнного повсякдення та безпекових практик на соціально-культурні трансформації

Воєнне повсякдення прикордонних територіальних громад Чернігівської області формується як специфічний соціально-просторовий режим існування, у межах якого постійна загроза інтегрується у структуру щоденних рішень, поведінкових стратегій та моделей соціальної взаємодії. Якщо у класичних підходах прикордоння розглядається через процес бордерингу (Paasi, 1996; Newman, 2006), то в умовах повномасштабної війни доцільніше говорити про ребординг (O'Dowd, 2002; Zhurzhenko, 2024), коли кордон із адміністративної межі перетворюється на чинник постійної небезпеки. Подібну логіку трансформації повсякденного простору демонструє дослідження окупованого Херсона, де воєнна присутність супроводжувалася мілітаризацією міського середовища, порушенням доступу до базових ресурсів, згортанням економічної активності та зміною інформаційного простору. Автори демонструють, що в умовах окупації повсякденні практики населення перебудовуються навколо виживання, адаптації до обмежень і співіснування з постійною загрозою (Malchykova & Pylypenko, 2022).

Емпіричну основу аналізу становлять результати опитування 80 респондентів, які постійно або періодично проживають у Семенівській та Новгород-Сіверській

територіальних громадах, віднесених до територій активних бойових дій (Ryndich, 2025). Вибірка формувалася серед мешканців досліджуваних громад і мала індикативний характер. Під час залучення респондентів враховувалася потреба охопити різні вікові групи, а також різний досвід проживання в громаді в умовах повномасштабної війни, зокрема проживання в громаді до 24 лютого 2022 року, досвід виїзду, тимчасового переміщення або повернення. З огляду на дослідницький характер опитування та специфіку доступу до респондентів у прикордонних громадах воєнного часу, вибірка не претендує на статистичну репрезентативність. У межах дослідження її результати інтерпретуються як індикатор структурних соціально-культурних змін прикордонного середовища (Ryndich, 2025). У межах дослідження результати інтерпретуються як показник структурних соціально-культурних змін прикордонного середовища.

Рутинізація загрози як структурний чинник повсякденності. 77 із 80 респондентів, що становить 96,3% опитаних, зазначили, що живуть в умовах постійної загрози, яка безпосередньо впливає на їхнє повсякденне життя. Така ж кількість підтвердила, що відчуття небезпеки інтегроване у щоденні рішення, зокрема у планування маршрутів пересування, розподіл часу та організацію побуту. Отримані результати дозволяють інтерпретувати воєнне повсякдення у руслі підходів В. Дас (2007) та Д. Грегорі (2011), які розглядають війну як інтегровану у структуру звичайного соціального порядку. У цьому контексті небезпека перестає сприйматися як виняткова подія і набуває статусу фонові характеристики життя. Війна стає частиною повсякденної реальності.

Просторова адаптація та трансформація когнітивної карти території. Одним із найбільш показових проявів соціально-просторових змін є трансформація мобільності. 70 із 80 респондентів, або 87,5%, зазначили, що змінили або частково змінили свої звичні маршрути пересування з міркувань безпеки. 59 осіб, що становить 73,8%, регулярно або часто звертають увагу на наявність укриттів під час пересування. Ці результати свідчать про перебудову когнітивної карти території. Простір перестає сприйматися як нейтральне середовище і починає інтерпретуватися через ризик (Ryndich, 2025). Така логіка відповідає підходу С.

Грема (2010), який описує мілітаризацію повсякденного простору. Навіть за відсутності активних бойових дій логіка безпеки визначає структуру мобільності.

Водночас близько чверті респондентів не демонструють постійної просторової пильності щодо укриттів. Це не означає зниження небезпеки, а свідчить про її глибоку рутинізацію та формування автоматизованих моделей поведінки.

Автономна готовність та трансформація побутового середовища. У відповідях респондентів систематично згадуються практики створення запасів води та продуктів, підготовки документів, наявності зібраної «тривожної валізки», облаштування безпечного місця в житлі. Частота згадувань дозволяє трактувати ці дії як стабілізовані елементи нової побутової норми (Ryndich, 2025). У соціально-культурному вимірі відбувається автономізація безпеки. Частина відповідальності за готовність до ризику переноситься на рівень домогосподарства. Такий підхід узгоджується з концепцією повсякденних практик безпеки С. Купман (Коорман, 2011; 2014), згідно з якою безпека формується через повсякденні мікродії та локальне знання.

Інформаційні практики та сенсорне сприйняття ризику. 63 із 80 респондентів, що становить 78,8%, вважають офіційні державні канали важливими або дуже важливими джерелами інформації про небезпеку. Така ж кількість активно використовує місцеві чати та групи у месенджерах. 73 респонденти, або 91,3%, зазначили, що особисті спостереження, зокрема звуки, візуальні сигнали та рух техніки, є важливим джерелом інтерпретації ризику. Отже, формується багаторівнева модель безпеки, що поєднує інституційний рівень, локальні цифрові мережі та сенсорний досвід (Ryndich, 2025). Домінування особистих спостережень свідчить про тілесно-просторовий характер небезпеки, коли ризик інтерпретується через безпосередній досвід та локальне знання.

Горизонтальні мережі та соціальна стійкість. 95% респондентів зазначили, що коригують свої повсякденні рішення з урахуванням безпеки. 38 із 80 осіб (47,5%), повністю або переважно згодні з тим, що у разі загрози чітко знають, до кого можуть звернутися по допомогу. Якісний аналіз відповідей демонструє активізацію горизонтальних мереж взаємодопомоги та локальних комунікаційних

практик. Це узгоджується з підходами В. Аджера (Adger, 2000), Ф. Норріса (Norris et al., 2008), С. Каттер (Cutter et al., 2008), згідно з якими соціальний капітал та неформальні зв'язки є ключовими чинниками територіальної стійкості. Тобто повсякдення не призводить до соціальної атомізації, а стимулює посилення горизонтальних механізмів підтримки (Ryndich, 2025).

Якщо узагальнити результати опитування, то синтез отриманих результатів дозволяє визначити такі ключові напрями трансформацій:

- рутинізація небезпеки як структурної норми повсякденності;
- масова просторово-поведінкова адаптація;
- інституалізація автономної готовності;
- сенсорна локалізація ризику;
- посилення горизонтальних зв'язків;
- переосмислення прикордоння як простору підвищеної відповідальності та ризику.

Тобто, воєнне повсякдення виступає не лише реакцією на загрозу, а механізмом глибинних соціально-культурних трансформацій. Воно змінює когнітивні карти території, структуру часу, моделі соціальної взаємодії та способи конструювання безпеки. Прикордоння Чернігівської області постає не лише як зона вразливості, а як динамічне соціокультурне середовище, у якому війна стала каталізатором структурних змін, що потенційно зберігатимуться й у післявоєнний період (Ryndich, 2025).

Зведена систематизація виявлених повсякденних практик безпеки, згрупованих за основними напрямками просторової адаптації, матеріальної готовності, інформаційних стратегій та повсякденного планування, представлена в Таблиці Л2. Наведена таблиця дозволяє узагальнити кількісні показники та способи ідентифікації практик, а також простежити їх структурну роль у формуванні воєнного повсякдення прикордонних територіальних громад.

3.4. Класифікація соціально-культурних трансформацій прикордонних територій в умовах війни

Сучасні трансформації прикордонних територій Чернігівської області не зводяться до окремих змін у демографії, повсякденному чи культурному житті. Вони мають комплексний соціопросторовий характер і формуються внаслідок накладання довготривалих структурних процесів, інституційних зрушень децентралізації та воєнних впливів після 2022 року. Для аналітичної роботи доцільно перейти від фрагментарного опису змін до їх систематизації (Ryndich, 2026). Саме тому в цьому підрозділі пропонуємо **класифікацію сучасних соціально-культурних трансформацій** прикордоння Чернігівщини.

Такий підхід спирається на розуміння прикордоння як динамічної соціопросторової системи (Paasi, 1996; Newman, 2006), у якій кордон виступає не лише лінією розмежування, а чинником перебудови соціальних відносин. У межах дослідження кордону та прикордонних територій підкреслюється, що кордон постійно відтворюється через практики бордерингу та ребордерингу (O'Dowd, 2002; Zhurzhenko, 2024). У випадку Чернігівської області після 2022 року ці процеси набувають виразного безпекового виміру.

Трансформації прикордоння є багатовимірними та проявляються одночасно в демографічній, соціально-економічній, інституційній, культурній, мережевій, символічній і безпековій площинах. Відповідно, класифікація вибудовується за логікою сфер, у яких відбувається структурна зміна. Узагальнюючи результати попередніх підрозділів і емпіричні матеріали, доцільно виділити **сім** взаємопов'язаних груп трансформацій, а також їх ознаки та можливі індикатори.

1. Демографічно-поселенські трансформації. Ця група охоплює зміни чисельності населення, вікової структури та характеру розселення прикордонних територій. Довоєнні тенденції депопуляції та старіння населення у прикордонних територіальних громадах мали стійкий характер (Головне управління статистики у Чернігівській області, 2013; 2021). Повномасштабна війна наклалася на ці процеси, посиливши їх через вимушені переміщення, нерівномірність повернення мешканців та додаткові безпекові ризики.

У соціально-культурному вимірі це означає зміну конфігурації «соціальної присутності» в просторі: знижується інтенсивність повсякденних контактів, окремі вулиці, квартали або села рідше включаються у щоденні маршрути, зростає відчуття просторової розрідженості та уразливості території. У територіальних громадах із запровадженою обов'язковою евакуацією прикордонних населених пунктів (зокрема Семенівській, Новгород-Сіверській, частково Сновській та Городнянській) ці процеси набувають виразнішого характеру через тимчасове або тривале вибуття населення з окремих сіл. Водночас у більш віддалених від лінії активних обстрілів територіальних громадах простежується внутрішньогромадська концентрація населення в адміністративних центрах, що змінює просторову структуру розселення.

До ознак та можливих індикаторів демографічно-поселенських трансформацій пропонуємо віднести:

- **вибуття окремих вікових груп.** Визначається через зміну вікової структури населення, чисельності населення працездатного віку, динаміки народжуваності за даними офіційних джерел або спостережень (у межах їх доступності), динаміку частки учнів у школах (з урахуванням переходу на дистанційне навчання у прифронтових територіальних громадах);
- **внутрішньогромадська та внутрішньообласна міграція з населених пунктів із підвищеним безпековим ризиком.** Простежується через зміну чисельності населення старостинських округів, реєстрацію внутрішньо переміщених осіб у межах територіальної громади, концентрацію соціальних послуг у центрі;
- **нерівномірність повернення після евакуації або самотійного виїзду.** Фіксується через різницю між довоєнною чисельністю та фактичною кількістю проживаючих (на основі оцінок органів місцевого самоврядування, даних про кількість активних домогосподарств та фактичну зайнятість житлового фонду у зв'язку з обмеженням статистичних даних), а також через рішення про продовження режиму обов'язкової евакуації в окремих населених пунктах;

- ***поява або розширення зон незаселених або малозаселених територій у прикордонній смузі.*** Визначається через дані про закриття або призупинення роботи освітніх і соціальних закладів, скорочення транспортного сполучення, припинення діяльності локального бізнесу та фактичну відсутність постійного проживання.

2. Соціально-економічні трансформації (у соціально-культурному вимірі).

Ця група стосується не стільки змін економічних показників як таких, скільки трансформації формату праці та її впливу на соціальну організацію прикордонних територіальних громад. У прикордонному середовищі праця виконує не лише економічну, а й інтеграційну функцію: вона структурує повсякденні ритми, формує регулярність соціальних контактів і підтримує горизонтальні зв'язки в межах локальної спільноти.

Після 2022 року під впливом безпекового режиму змінюється характер зайнятості: частина підприємств функціонує з перебоями або призупиняє діяльність, поширюються дистанційні та гібридні формати роботи, зростає роль бюджетної та критичної інфраструктури. У територіальних громадах із підвищеним рівнем ризику (зокрема, Семенівській, Новгород-Сіверській, частково Сновській та Городнянській) економічна активність додатково залежить від безпекової ситуації, доступності транспортних коридорів та стабільності енергопостачання. У соціально-культурному вимірі це означає перебудову часової структури повсякденності, зміну інтенсивності особистих контактів, скорочення або переформатування трудових маршрутів, а також трансформацію ролі праці в житті громади. Зайнятість дедалі більше поєднується з волонтерською активністю, неформальною взаємодопомогою та ситуативними формами мобілізації. Таким чином, соціально-економічні трансформації впливають на ступінь включеності мешканців у локальні процеси та на відчуття стабільності повсякденного життя.

До ознак та можливих індикаторів соціально-економічних трансформацій (у соціально-культурному вимірі) доцільно віднести:

- **зміну режимів та формату зайнятості.** Визначається через поширення дистанційної або гібридної роботи, зростання ролі бюджетної сфери, зменшення частки стабільної приватної зайнятості;
- **функціонування з перервами або скорочення діяльності локального бізнесу.** Фіксується через призупинення роботи підприємств і закладів торгівлі, зменшення кількості активних суб'єктів господарювання, скорочення спектра доступних послуг;
- **трансформацію трудових маршрутів та мобільності.** Простежується через зменшення міжнаселених трудових переміщень, концентрацію зайнятості в адміністративних центрах або перехід до роботи без щоденного фізичного переміщення;
- **перебудову часової структури праці під впливом безпекового режиму.** Визначається через адаптацію робочих графіків до повітряних тривог, перебоїв енергопостачання та інших безпекових обмежень;
- **зростання ролі волонтерської та неформальної економічної активності.** Простежується через участь населення у волонтерських ініціативах, поєднання основної зайнятості з громадською мобілізацією та розвиток горизонтальних практик взаємодопомоги.

3. Інституційно-управлінські та сервісні трансформації. Ця група охоплює трансформації інституцій життєзабезпечення та локального управління прикордонних територіальних громад в умовах воєнного ризику. Йдеться не лише про зміну мережі закладів освіти, охорони здоров'я чи соціального захисту, а про перебудову режиму їх функціонування, доступності та ролі у повсякденному житті населення.

У довоєнний період інституційна структура територіальних громад формувалася під впливом децентралізації, що сприяло концентрації управлінських і сервісних функцій в адміністративних центрах. Після 2022 року ці процеси набувають нового виміру: інституції переходять від моделі стандартного надання послуг до моделі функціонування в умовах постійної безпекової невизначеності. Змінюється не лише географія сервісів, а й логіка їх роботи. У територіальних

громадах із обов'язковою евакуацією прикордонних населених пунктів частина сервісів тимчасово припиняє діяльність або централізується в безпечніших локаціях. Водночас, зростає навантаження на адміністративні центри, які акумулюють послуги для внутрішньо переміщених осіб, ветеранів, сімей військовослужбовців. Інституції дедалі частіше виконують координаційну та кризову функцію: організація евакуації, розподіл гуманітарної допомоги, інформаційна підтримка населення. У соціально-культурному вимірі ці трансформації проявляються у зміні відчуття доступності держави, рівня включеності відалених населених пунктів у життя громади та довіри до локального управління. Функціонування школи, амбулаторії чи ЦНАПу в умовах ризику сприймається не лише як сервіс, а як маркер стабільності та «присутності держави» в прикордонному просторі.

До ознак та можливих індикаторів інституційно-управлінських та сервісних трансформацій доцільно віднести:

- **зміну режиму функціонування інституцій.** Відстежується через перехід на дистанційні або змішані формати роботи закладів освіти, обмеження годин прийому, періодичне призупинення діяльності через безпекову ситуацію;
- **централізацію або релокацію послуг.** Фіксується через перенесення частини сервісів до адміністративних центрів або безпечніших населених пунктів, скорочення інституційної присутності у прикордонній смузі;
- **зростання навантаження на сервісну інфраструктуру центрів територіальних громад.** Визначається через збільшення кількості звернень, розширення функцій ЦНАП, соціальних служб, центрів підтримки ВПО та ветеранів;
- **інституціоналізацію кризових практик.** Фіксується через створення гуманітарних штабів, координаційних центрів, процедур евакуації та інформаційного супроводу населення;
- **зміну просторової доступності послуг.** Відстежується через зміну маршрутів до освітніх, медичних чи адміністративних установ, скорочення транспортного сполучення з віддаленими прикордонними селами;

- *переосмислення інституцій як символів державної присутності.*

Фіксується через наративи мешканців щодо значення функціонування школи, лікарні чи адміністративної будівлі в умовах прикордонної загрози.

4. Культурно-просторові трансформації. Ця група охоплює зміни у функціонуванні публічних просторів, культурних практик і подієвого життя прикордонних територіальних громад. Йдеться не лише про стан закладів культури чи благоустрій територій, а про трансформацію способів колективної присутності, символічного наповнення простору та режимів спільного переживання подій. У довоєнний період культурні заходи та публічні простори забезпечували циклічність локального життя: свята на центральній площі, ярмарки, концерти, річні календарні події формували відчуття стабільності й повторюваності. Центральні простори виконували функцію територіального консолідатора, місця, де громада ставала «видимою самій собі».

Після 2022 року характер культурної активності змінюється. Масові святкові заходи скорочуються або набувають іншого змісту. Публічні простори перестають бути виключно місцями відпочинку й розваги та дедалі більше виконують функцію мобілізації, пам'яті й солідарності. Тут організовуються волонтерські ініціативи, меморіальні події, збори допомоги, зустрічі з військовими, заходи підтримки родин загиблих. У соціально-культурному вимірі це означає перехід від моделі регулярного святкового відтворення спільноти до моделі ситуаційної мобілізації та емоційної консолідації. Простір набуває іншого символічного навантаження: зони відпочинку стають зонами пам'яті, центральні площі стають місцями комунікації про втрати й відповідальність або місцями з високим рівнем тривоги через можливі обстріли, а культурні заклади стають просторами підтримки (Gnatiuk & Homanyuk, 2023). Таким чином, культурно-просторові трансформації змінюють не лише подієвий календар громади, а й саму логіку колективного переживання простору.

До ознак та можливих індикаторів культурно-просторових трансформацій доцільно віднести:

- **зміну характеру подієвості публічного простору.** Простежується через скорочення або трансформація масових святкових заходів, поява меморіальних, патріотичних та волонтерських форматів;
- **переозначення центральних просторів територіальної громади.** Визначається через зміну символічного наповнення площ, парків і культурних закладів (від розважальної функції до мобілізаційної та меморіальної);
- **зменшення регулярності культурних циклів.** Фіксується через порушення довоєнної календарної ритмічності подій;
- **інституційне перепрофілювання закладів культури.** Простежується через використання будинків культури, бібліотек, шкіл як просторів збору допомоги, координації або підтримки;
- **підвищення емоційної насиченості публічного простору.** Фіксується через наративи мешканців щодо зміни атмосфери, сприйняття центральних локацій як місць пам'яті, втрат або солідарності.

5. Соціально-мережеві трансформації. Ця група охоплює зміни у структурі горизонтальних зв'язків, практиках взаємодопомоги та формах локальної самоорганізації прикордонних територіальних громад. Йдеться не про формальні інституції чи публічні заходи як такі, а про неформальні механізми підтримки, довіри та комунікації, які забезпечують функціонування спільноти в умовах тривалої небезпеки.

У довоєнний період горизонтальні зв'язки в прикордонних територіальних громадах підтримувалися через родинні мережі, сусідські відносини, спільні практики святкування та щоденну комунікацію в малих населених пунктах. Після 2022 року безпековий режим актуалізує ці зв'язки, водночас змінюючи їхній характер. Частина контактів посилюється через необхідність взаємодопомоги, обміну інформацією та координації дій, інші розриваються через вимушені переміщення, евакуацію та тривалу відсутність частини населення. У соціально-культурному вимірі це означає трансформацію локального соціального капіталу. Мережі взаємодії виконують компенсаторну функцію в умовах нестабільності: через них поширюється інформація про безпекову ситуацію,

організовується допомога літнім людям, підтримуються родини військовослужбовців. Водночас тривала напруга, втрати та виснаження можуть призводити до зменшення інтенсивності контактів і фрагментації спільноти. Таким чином, соціально-мережеві трансформації відображають зміну структури довіри, взаємної підтримки та щоденної комунікації в прикордонному просторі.

До ознак та можливих індикаторів соціально-мережевих трансформацій пропонуємо віднести:

- **активізацію практик взаємодопомоги та локальної самоорганізації.** Визначається через участь мешканців у волонтерських ініціативах, неформальну підтримку вразливих груп, координацію допомоги через локальні комунікаційні канали (месенджери, соціальні мережі), створення громадських об'єднань або ініціативних груп;
- **зміну структури міжособистісних контактів унаслідок переміщень населення.** Простежується через розрив або послаблення сусідських зв'язків у евакуйованих населених пунктах, зменшення кількості щоденних контактів, зміну складу локальних спільнот;
- **підвищення значення неформальних інформаційних мереж.** Фіксується через використання локальних чатів, сторінок територіальних громад у соціальних мережах, усних каналів передачі інформації щодо обстрілів, евакуації або гуманітарної допомоги;
- **трансформацію рівня довіри в межах територіальної громади.** Визначається через наративи респондентів щодо взаємної підтримки або, навпаки, відчуття ізольованості, конфліктності чи соціальної втоми;
- **появу нових соціальних ролей і груп підтримки.** Простежується через формування спільнот родин військовослужбовців, ветеранів, внутрішньо переміщених осіб, а також через розвиток практик взаємної психологічної підтримки.

6. Ідентичнісно-символічні трансформації. Ця група охоплює зміни у способах осмислення прикордонного простору, трансформацію наративів про «своє» і «чуже», а також переозначення символічного середовища територіальної громади.

Йдеться не лише про офіційні рішення щодо перейменувань чи демонтажу символіки, а про глибшу зміну уявлень про роль прикордоння в державному та локальному вимірі.

У довоєнний період прикордонність у частині територіальних громад Чернігівської області мала рутинізований характер. Кордон сприймався як звична географічна даність, а транскордонні контакти як частина повсякденних практик. Після 2022 року ця модель зазнає суттєвої трансформації. Кордон набуває виразного безпекового й ціннісного змісту, а прикордоння переозначається як простір відповідальності, оборони та стратегічного значення. У соціально-культурному вимірі це означає зміну самоідентифікації мешканців, посилення державницьких і патріотичних наративів, перегляд мовного й символічного ландшафту. Відбувається переосмислення історичної спадщини, актуалізація тем пам'яті та втрат, формування нових локальних маркерів спільності. Прикордонна ідентичність набуває подвійного характеру: з одного боку відчуття уразливості, з іншого усвідомлення особливої ролі територіальної громади у структурі держави. Таким чином, ідентичнісно-символічні трансформації відображають глибинну зміну способу переживання прикордонного простору — від периферійності до усвідомленої стратегічності.

До ознак та можливих індикаторів ідентичнісно-символічних трансформацій пропонуємо віднести:

- **переозначення образу кордону у наративах мешканців.** Визначається через зміну риторики інтерв'ю та публічних виступів: від сприйняття кордону як транзитної або звичної межі до його трактування як простору небезпеки, оборони та державної відповідальності;
- **трансформацію локальної самоідентифікації.** Простежується через появу в публічному дискурсі формулювань на кшталт «форпост», «щит», а також через акцентування стратегічної ролі територіальної громади;
- **зміну мовного та символічного ландшафту.** Фіксується через перейменування вулиць, демонтаж або переінтерпретацію символів, зменшення публічної присутності російськомовних маркерів, появу нових меморіальних знаків;

- **актуалізацію практик пам'яті.** Визначається через встановлення меморіальних дощок, проведення заходів вшанування загиблих, інтеграцію теми війни у локальні культурні наративи;
- **посилення державницьких і солідарних наративів.** Простежується через публічні комунікації органів місцевого самоврядування, локальні інформаційні ресурси, зміст шкільних і культурних заходів.

7. Безпекові трансформації як надструктура. Ця група відображає зміни, пов'язані з переходом прикордонних територіальних громад Чернігівської області до режиму тривалої безпекової невизначеності. Йдеться не про окремі події чи інституційні рішення, а про формування нового типу соціального часу та простору, у якому **ризик стає постійним фоновим чинником.**

Після 2022 року прикордоння перестає функціонувати як територія з потенційною загрозою і переходить у режим щоденно переживаного ризику. Регулярні обстріли, режим обов'язкової евакуації у прикордонній смузі, обмеження мобільності та постійна інформаційна напруга формують нову структуру повсякденності. Безпека перестає бути окремою сферою та інтегрується у всі аспекти життя, від планування маршруту до організації праці й дозвілля. У соціально-культурному вимірі це означає трансформацію відчуття стабільності, передбачуваності та контролю над простором. Простір стає умовно доступним, формується специфічна «культура обережності», у межах якої повсякденні практики адаптуються до ризику. Таким чином, безпекові трансформації не є окремою сферою поряд з іншими. Вони виступають надструктурним чинником, що визначає темп, масштаб і характер демографічних, інституційних, культурних та мережевих змін. Саме цей вимір переводить прикордоння з режиму периферійного простору на стику у режим простору на межі, де кордон стає щоденно переживаною соціальною реальністю.

До ознак та можливих індикаторів безпекових трансформацій пропонуємо віднести:

- **режим регулярних обстрілів і тривалої небезпеки.** Визначається через частоту зафіксованих обстрілів, запровадження обов'язкової евакуації в

окремих населених пунктах, офіційні повідомлення органів влади про безпекову ситуацію;

- ***просторові обмеження та регуляцію мобільності.*** Простежується через обмеження доступу до прикордонної смуги, зміну маршрутів пересування, скорочення транспортного сполучення, запровадження спеціальних режимів перебування;
- ***фрагментацію соціального часу.*** Фіксується через адаптацію повсякденних практик до сигналів повітряної тривоги, перебоїв енергопостачання, необхідності планування діяльності з урахуванням ризику;
- ***інституціоналізацію безпекових процедур у повсякденному житті.*** Визначається через облаштування укриттів, регулярні інструктажі, включення безпекових алгоритмів у діяльність освітніх, адміністративних і культурних установ;
- ***формування культури обережності та адаптивності.*** Простежується через наративи мешканців щодо зміни звичних практик, зниження спонтанності пересувань, підвищеної уваги до інформаційних повідомлень і сигналів небезпеки.

Таким чином, класифікація узагальнює багатовимірні зміни прикордоння Чернігівщини після 2022 року та показує їх взаємопов'язаність: демографічні, інституційні, культурні, мережеві й символічні зрушення взаємно підсилюють одне одного. Визначальним виступає безпековий режим як надструктурний чинник, що задає темп і характер трансформацій та переводить прикордоння у стан тривалої соціопросторової адаптації.

3.5. Просторова диференціація соціально-культурних трансформацій прикордонних територій

У прикордонних регіонах простір виступає не нейтральним тлом, а чинником, що модифікує повсякденні практики, соціальні взаємодії та способи переживання ризику. Для прикордонних територіальних громад Чернігівської області вирішальними є не лише наявність кордону в територіальних межах територіальної

громади, а й комбінація просторових параметрів: близькість до державного кордону, конфігурація поселенської мережі, транспортна доступність, роль територіальної громади як локального центру сервісів, а також тип воєнного досвіду після 2022 року (окупація, транзит, ізоляція, регулярні обстріли, режими обов'язкової евакуації тощо). Саме ці поєднання зумовлюють різні траєкторії соціально-культурних трансформацій навіть у територіальних громадах з подібним географічним положенням. Подібні підходи до аналізу просторової неоднорідності соціальних процесів в Україні також акцентують, що відмінності між територіями визначаються не лише адміністративним статусом, а й конфігурацією доступності, розселення та функціональної ролі території у ширшій регіональній системі (Кузишин, 2023).

Важливо підкреслити, що прикордонність у воєнний період набуває градаційної природи та осмислюється як інтенсивність досвіду, а не тільки як адміністративна характеристика. Це простежується як у наративах мешканців (поява внутрішньої, так званої, «шкали прикордонності» та уявлення про те, що різні територіальні громади *«по-різному прикордонні»*), так і в повсякденних безпекових практиках, що масово змінюють мобільність, структуру часу та організацію побуту. Відтак просторовий аналіз у цьому підрозділі спрямований на пояснення, чому в різних частинах прикордоння виникають відмінні режими повсякденності, різні конфігурації інституційної доступності та різні форми стійкості (Ryndich, 2026).

Подібний підхід простежується і в сучасних варіантах типізації територіальних громад України в умовах війни, де відправною точкою аналізу виступають наслідки воєнного впливу: демографічні втрати, вимушені переміщення, руйнування та зміни умов життєдіяльності населення. Це підтверджує доцільність розгляду прикордонних територіальних громад Чернігівської області не як однорідної смуги вздовж державного кордону, а як просторово диференційованої системи з різними режимами вразливості та адаптації (Palekha et al., 2023). Додатково це узгоджується з підходами, у яких просторові відмінності між територіальними громадами пояснюються не лише їхнім положенням, а й нерівномірністю доступу до послуг, ресурсів і центрів тяжіння, що безпосередньо

впливає на повсякденні практики населення та потенціал територіального розвитку (Кузишин та ін., 2024).

Для систематизації просторової неоднорідності прикордоння Чернігівської області доцільно використати типологію (зведена типологія представлена в Таблиці К.1 та Рисунку К.14). У межах дослідження пропонуємо виділити кілька типів територіальних громад за домінантним поєднанням:

- *інтенсивності безпекового режиму;*
- *типу воєнного досвіду;*
- *ролі територіальної громади в регіональній системі сервісів та мобільності.*

Кожен тип корелює з окремими трансформаціями, описаними у підрозділі 3.4.

Тип А. Територіальна громади постійного прикордонного ризику.

До цього типу належать Семенівська, Новгород-Сіверська, Сновська та частково Городнянська територіальні громади. Для частини населених пунктів у межах цих територіальних громад застосовуються режими обов'язкової евакуації, що свідчить про високий рівень безпекової інтенсивності. Визначальною ознакою типу є безпосередня близькість до державного кордону у поєднанні з регулярними обстрілами, рішеннями про евакуацію окремих населених пунктів та нестабільною демографічною динамікою. Прикордонний чинник тут виступає не фоновим обмеженням, а структурною умовою повсякденного життя.

Поселенська мережа має фрагментований характер: частина прикордонних сіл функціонує в режимі часткового або тимчасового спорожніння, що посилює контрасти між адміністративним центром і периферією та трансформує внутрішню просторову конфігурацію територіальної громади. У демографічно-поселенському вимірі це проявляється у вибіркового виїзді населення та нерівномірності повернення. У безпековому вимірі це проявляється в масовій зміні маршрутів пересування, підвищеній увазі до укриттів, часових обмеженнях повсякденності та адаптації щоденних практик до режиму ризику. Саме для цього типу характерна максимальна рутинізація небезпеки як структурної норми (див. підрозділ 3.3), коли простір інтерпретується насамперед через категорії безпеки.

У культурно-ідентичнісному вимірі формується образ територіальної громади як «переднього краю» або «форпосту», що поєднує відчуття стратегічної ролі з досвідом постійної вразливості. Унаслідок цього простір не лише зазнає фізичних змін, а й переозначається на рівні повсякденних смислів, соціальних уявлень та локальної ідентичності.

Тип Б. Територіальні громади постокупаційного відновлення з фоновною прикордонною напругою.

До типу Б відносяться Городнянська, Добрянська, Любецька, Михайло-Коцюбинська, частково Ріпкинська територіальні громади. Цей тип охоплює територіальні громади, що безпосередньо або наближено розташовані до державного кордону, однак не перебувають у режимі постійної хронічної ескалації ризику. Для них характерна наявність прикордонного безпекового чинника як системного обмеження, але не як тотального режиму повсякденності. Воєнний досвід таких територіальних громад включає епізоди обстрілів, обмеження мобільності, прикордонний режим, у частині випадків тимчасову окупацію або активну військову присутність у 2022 році. Проте після початкової фази вторгнення відбувається поступова стабілізація функціонування інституцій та соціальної інфраструктури. У структурі трансформацій домінують:

- *інституційно-управлінські* (адаптація органів місцевого самоврядування, участь у програмах підтримки, відновлення інфраструктури);
- *соціально-мережеві* (посилення горизонтальних зв'язків у періоди загострення);
- *частково безпекові* (як фоновий регулятор мобільності);
- *демографічні зміни помірної інтенсивності без масового спорожніння прикордонної смуги.*

Простір у цих територіальних громадах не радикально фрагментується, але набуває підвищеної чутливості до ризику. Центри територіальних громад зберігають функціональну стабільність, тоді як периферійні населені пункти можуть демонструвати більш виражену вразливість.

Тип Г. Територіальні громади сервісної концентрації та локальної стабілізації.

До цього типу належать Корюківська та частково Ріпкинська територіальні громади. Їхньою визначальною ознакою є виконання функції локальних центрів, що забезпечують концентрацію адміністративних, освітніх, медичних і соціальних послуг для навколишніх територій.

Воєнний досвід цих територіальних громад включав початковий етап дестабілізації (порушення логістики, обмеження мобільності, транзит військ), однак не перейшов у режим хронічної ескалації ризику або масового спорожніння території. Надалі відбулося збереження або відновлення інституційної спроможності, що дозволило територіальним громадам виконувати стабілізуючу функцію в межах регіону. У структурі трансформацій домінують:

- ***соціально-економічні (у соціокультурному вимірі)***. Зміна режимів праці, концентрація зайнятості та сервісів у центрі;
- ***інституційно-управлінські***. Збереження функціональності установ та їх адаптація до безпекових умов;
- ***соціально-мережеві***. Розвиток волонтерських ініціатив та горизонтальної взаємодії;
- ***частково безпекові***. Як регулятор мобільності, але без тотального обмеження повсякденності.

Простір територіальних громад цього типу характеризується концентрацією активності в адміністративному центрі та збереженням функціональної цілісності поселенської мережі. Прикордонність тут інтегрується у ширшу модель регіональної стабілізації, а не визначає екзистенційний режим життя.

Тип Д. Територіальні громади військово-інфраструктурного профілю ризику.

До цього типу належить Гончарівська територіальна громада. Її специфіка зумовлена наявністю військових частин та об'єктів, що формують особливу соціально-просторову структуру ще до 2022 року. Воєнний чинник у цьому випадку пов'язаний не лише з прикордонністю, а з потенційною уразливістю військової

інфраструктури. Простір територіальної громади має виразний військовий вимір, що визначає структуру зайнятості, символічний ландшафт та локальну ідентичність. У структурі трансформацій домінують:

- **ідентичнісно-символічні** (героїзація, меморіалізація, військова присутність у публічному просторі);
- **інституційні** (механізми підтримки військових і їхніх родин);
- **безпекові** (ризик, пов'язані з військовими об'єктами);
- **соціально-мережеві** (спільноти, пов'язані з військовою службою).

На відміну від територіальних громад Типу А, безпекова логіка тут не зумовлена безпосередньою лінією кордону, а пов'язана з військовою інфраструктурою як просторовим фактором ризику. Це формує специфічний тип соціально-культурної трансформації, у якому військовий чинник стає структуроутворюючим елементом локального простору.

Що стосується Славутицької територіальної громади, її умовно можна віднести до Типу Б, оскільки для неї також характерні досвід тимчасової окупації, подальша стабілізація функціонування інституцій та збереження фоновієї прикордонної напруги. Водночас, цю територіальну громаду доцільно розглядати як окремий випадок у межах типології, адже її соціально-культурні трансформації визначаються не лише воєнним і прикордонним чинниками, а й специфікою функціонування самого міста Славутич.

Отже, просторовий аналіз прикордонних територіальних громад Чернігівської області демонструє, що соціально-культурні трансформації мають типологічно диференційований характер. Визначальним є не сам факт прикордонності, а поєднання інтенсивності безпекового режиму, типу воєнного досвіду та функціональної ролі територіальної громади в регіональній системі. Простір не лише відображає ці відмінності, а й закріплює їх, формуючи різні режими повсякденності, різні сценарії демографічної динаміки та різні моделі локальної стійкості.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

1. Встановлено, що повномасштабне вторгнення стало каталізатором прискорених і нерівномірних соціально-культурних трансформацій прикордонних територій Чернігівської області, які розгортаються одночасно в демографічному, просторовому, символічному та соціальному вимірах.
2. З'ясовано, що прикордонні територіальні громади області першими відчували вплив війни: саме вони зіткнулися з ударами, транзитом військ, окупаційними практиками та ізоляцією, що задало специфічну траєкторію подальших змін порівняно з неприкордонними територіальними громадами.
3. Отримані результати дозволяють узагальнити, що ключовою рисою воєнного періоду є рутинізація небезпеки: загроза інтегрується в повсякденні рішення, структуру часу та простору, формуючи «нову норму» життя в режимі тривалої невизначеності.
4. Продемонстровано, що на емпіричних матеріалах Семенівської територіальної громади наративний підхід дозволяє зафіксувати ключові смислові зрушення, зокрема трансформацію образу місця, досвіду окупації, переозначення прикордонності як інтенсивності прожитого досвіду та поєднання локальної солідарності з фоновою втомою.
5. З'ясовано, що безпекові практики змінюють мобільність і когнітивні карти території, оскільки поширюються стратегії просторової обережності, орієнтація на укриття, коригування маршрутів, автономна готовність домогосподарств і багаторівнева модель інформування, де локальні цифрові мережі та сенсорний досвід відіграють ключову роль.
6. Сформовано класифікацію соціально-культурних трансформацій прикордонних територій в умовах війни, яка включає демографічно-поселенські, соціально-економічні в соціально-культурному вимірі, інституційно-управлінські та сервісні, культурно-просторові, соціально-мережеві, ідентичнісно-символічні трансформації, а також безпекові трансформації як надструктурний чинник, що визначає темп і характер інших змін.

7. Уточнено, що запропонована класифікація операціоналізується через ознаки та індикатори, зокрема через зміни вікової структури та міграції всередині територіальних громад, перебудову режимів праці та доступності послуг, інституціоналізацію кризових практик, переозначення публічних просторів і культурних циклів, трансформацію горизонтальних мереж, зміну символічного ландшафту та практик пам'яті, а також через розширення процедур безпеки в повсякденному житті.
8. Розроблено типологію територіальних громад за просторовою диференціацією соціально-культурних трансформацій, яка враховує інтенсивність безпекового режиму, тип воєнного досвіду та роль територіальної громади в регіональній системі сервісів і мобільності, що дозволяє пояснити неоднорідність прикордоння в межах області. Виділено чотири типи територіальних громад, до яких належать територіальні громади постійного прикордонного ризику, територіальні громади посткупаційного відновлення з фоновою прикордонною напругою, територіальні громади сервісної концентрації та локальної стабілізації, а також територіальні громади військово-інфраструктурного профілю ризику.

РОЗДІЛ 4. РОЗВИТОК ПРИКОРДОННИХ ТЕРИТОРІЙ З ПЕРСПЕКТИВИ СОЦІАЛЬНИХ ТА КУЛЬТУРНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

4.1. Вплив соціальних та культурних трансформацій на розвиток прикордонних територій Чернігівської області

Соціальні та культурні трансформації прикордонних територій Чернігівської області виступають чинниками, що безпосередньо впливають на конфігурацію їх подальшого розвитку. У суспільно-географічному вимірі розвиток розглядається як багатовимірний процес, який охоплює демографічну динаміку, структуру зайнятості, інституційну спроможність, просторову організацію сервісів, характер соціальних зв'язків і систему локальних ідентичностей. Таким чином, розвиток визначається не лише економічними показниками або обсягами інфраструктурних інвестицій, а й зміною соціальних практик, форм взаємодії та способів осмислення території її мешканцями. У цьому контексті важливим є також підхід просторової справедливості, який акцентує на рівності можливостей попри об'єктивні географічні відмінності територій. В умовах війни це насамперед стосується доступності послуг, мобільності населення та справедливого розподілу ресурсів між громадами з різним рівнем безпекового навантаження (Гукалова та ін., 2024). Для прикордонних територій цей процес відбувається в умовах тривалого безпекового навантаження, що трансформує звичні механізми територіальної еволюції. У сучасній політичній та суспільній географії безпека трактується не лише як реакція на кризові події, а як режим організації простору та управління населенням. М. Фуко (Foucault 2007), аналізуючи урядовість і «режими безпеки», показує, що безпека інтегрується у механізми нормалізації та повсякденні практики, змінюючи способи регуляції мобільності, ресурсів і поведінки. У прикордонному контексті це означає, що загроза перестає бути тимчасовим чинником і набуває рис структурної умови функціонування території. Д. Біго (Bigo 2002) підкреслює, що сек'юритизація формує специфічні режими контролю та мобільності, які впливають на соціальні взаємодії й доступність інституційних ресурсів. У цьому контексті сек'юритизацію

доцільно розуміти як процес, у межах якого певні явища, групи чи простори інтерпретуються як такі, що потребують особливого контролю, нагляду та управлінського втручання. У підході Д. Біго сек'юритизація постає не лише як дискурсивне означення загрози, а насамперед як сукупність рутинних інституційних практик, через які безпека вбудовується у повсякденну організацію простору, мобільності та соціальної взаємодії. Е. Балібар (Balibar 2002) наголошує на «повсюдності» кордонів, які відтворюються не лише на лінії державного рубежу, а й через адміністративні та безпекові практики всередині державного простору. С. Елден (Elden 2013) розглядає територію як політичну технологію, що в умовах конфлікту посилюється через практики просторового контролю та забезпечення керованості. У такій теоретичній рамці безпекове навантаження прикордонних територіальних громад Чернігівської області доцільно інтерпретувати як довготривалий режим, який структурно перебудовує повсякденні просторові маршрути, інституційну доступність і соціальну організацію життя.

Розвиток території як багатовимірний соціально-просторовий процес узгоджується з процесуальним розумінням простору, запропонованим Д. Мессі (Massey 1994; 2005), у межах якого територія трактується не як статична даність, а як динамічний результат взаємодії соціальних відносин, практик і мережевих зв'язків.

Демографічні зміни безпосередньо впливають на ресурсну базу розвитку прикордонних територій. Депопуляція, старіння населення та вимушена мобільність після 2022 року скорочують трудовий потенціал територіальних громад, зменшують кількість економічно активного населення та звужують локальний споживчий ринок. У результаті знижується інвестиційна привабливість територій, ускладнюється підтримання освітньої, медичної та культурної інфраструктури, зростає навантаження на місцеві бюджети. Для прикордонних територіальних громад це означає структурне обмеження можливостей економічного зростання та посилення залежності від міжбюджетних трансфертів і державних програм підтримки. Разом із кількісними втратами відбувається трансформація соціальної структури. Збільшення частки військовослужбовців, ветеранів, внутрішньо переміщених осіб та родин

мобілізованих змінює запит на послуги, формує нові соціальні групи та перерозподіляє локальні ресурси. Це впливає на структуру зайнятості, розвиток сервісного сектору та напрями бюджетного фінансування. Водночас кризові умови сприяли активізації внутрішніх соціальних ресурсів. Волонтерські мережі, горизонтальна взаємодія, локальні ініціативи взаємопідтримки підвищують рівень соціальної згуртованості та довіри. За умови інтеграції цих практик у систему місцевого управління вони можуть трансформуватися у стійкий соціальний капітал, який підтримує підприємницьку активність, громадські проєкти та локальні інновації. Таким чином, демографічні та соціальні трансформації формують суперечливий вплив на розвиток прикордонних територій. Кількісне звуження населення обмежує економічні можливості, тоді як зростання горизонтальної мобілізації створює передумови для якісного оновлення моделей взаємодії та управління.

До 2022 року *культурна сфера* у прикордонних територіальних громадах виконувала переважно функцію підтримання соціальної інтеграції та відтворення локальних традицій. Вона забезпечувала регулярність святкових подій, функціонування будинків культури та символічну присутність громади у власному просторі, але майже не інтегрувалася у стратегічні підходи до розвитку території. Після повномасштабного вторгнення культурний вимір набув іншого змісту. Меморіалізація, трансформація топонімічного простору, поява нових пам'ятних місць та публічних практик вшанування змінюють структуру символічного ландшафту територіальної громади. Ці процеси впливають на розвиток через формування нової моделі територіальної ідентичності. Образ територіальної громади як простору стійкості або спротиву підвищує рівень локальної відповідальності, зміцнює внутрішню солідарність та підтримує готовність населення брати участь у відновлювальних і розвиткових ініціативах.

Символічний простір у таких умовах стає інструментом стабілізації соціального середовища. Він зменшує відчуття тимчасовості проживання, посилює емоційний зв'язок із територією та опосередковано впливає на демографічну та економічну поведінку населення. Таким чином, культура виступає чинником

соціальної стійкості, яка є передумовою довгострокового розвитку. Разом із тим, культурні трансформації не гарантують автоматичного економічного ефекту. За відсутності включення культурної політики у стратегії просторового планування, туристичного розвитку, ревіталізації публічних просторів або креативних індустрій символічні зміни залишаються переважно сферою пам'яті та емоційної мобілізації. Ефективність їхнього впливу на розвиток залежить від здатності місцевого управління інтегрувати культурний ресурс у ширшу модель територіального розвитку. У цьому контексті розвиток територіальної громади доцільно розглядати як інтегрований процес, що поєднує соціальні, економічні, просторові та культурні компоненти. Як зазначають А. Мельничук та співавтори, стратегічне управління територіальною громадою є найбільш ефективним за умови узгодження довгострокових пріоритетів розвитку, просторового планування та участі місцевих стейкхолдерів у формуванні рішень (Мельничук та ін., 2022).

Ідентифікаційні трансформації впливають на розвиток прикордонних територій через зміну поведінкових стратегій населення. Переосмислення прикордонності, зростання локальної суб'єктності та формування нових наративів про територіальну громаду трансформують уявлення про її майбутнє та допустимі сценарії життєвої траєкторії. Якщо територія сприймається як простір тимчасового перебування або зона перманентного ризику без перспектив стабілізації, це стимулює відкладені інвестиції, посилює міграційні наміри та знижує рівень підприємницької активності. У такому випадку ідентичність підкріплює тенденції демографічного скорочення та економічної стагнації. Натомість формування образу територіальної громади як простору стійкості, взаємної підтримки та історичної значущості підвищує рівень локальної включеності. Це проявляється у готовності мешканців залишатися на території, підтримувати місцеві ініціативи, брати участь у громадському житті та інвестувати ресурси у розвиткові проєкти. За таких умов ідентичність стає механізмом стабілізації соціального середовища та чинником довгострокової територіальної відтворюваності. Таким чином, ідентичність у прикордонних територіальних громадах виконує функцію регулятора розвитку. Вона впливає на демографічну поведінку, економічну активність і рівень соціальної

участі, визначаючи, чи буде територія відтворюватися як життєздатний простір, чи поступово втрачати розвитковий потенціал.

Аналіз обласних програм соціально-економічного розвитку на 2024–2026 роки (Чернігівська обласна військова адміністрація 2023; 2024; 2025) демонструє, що прикордонність фіксується як чинник безпекового ризику, проте не інституціоналізується як окрема категорія територіального розвитку. Програмні заходи сформульовані у загальнообласній логіці та зосереджені переважно на компенсації втрат, відновленні інфраструктури та забезпеченні базових умов життєдіяльності. Такий підхід не враховує різну інтенсивність воєнного впливу на окремі територіальні громади та не передбачає диференційованих механізмів розвитку для територій із постійним безпековим навантаженням. У результаті соціальні та культурні трансформації, які фактично формують нові моделі взаємодії, локальної мобілізації та ідентичності, не інтегруються системно у регіональну політику. Вони залишаються поза рамками цільових інструментів підтримки, просторового планування та спеціалізованих програм. Відсутність територіальної спеціалізації у підходах до прикордонних територіальних громад обмежує можливість перетворення соціокультурних змін на керований ресурс розвитку. Це формує розрив між реальною трансформацією прикордонного простору та інституційними механізмами його регулювання.

Соціальні та культурні трансформації прикордонних територій Чернігівської області виступають водночас фактором обмеження та джерелом розвитку. Демографічні втрати, просторові асиметрії та безпекові обмеження звужують економічні можливості територій. Разом із тим, зростання соціальної мобілізації, зміцнення локальної ідентичності та трансформація символічного простору формують потенціал адаптивного розвитку. У сучасних умовах розвиток прикордонних територій не може зводитися до відбудови інфраструктури або стимулювання економічної активності. Він потребує врахування соціокультурних процесів як структурного компонента територіальної стійкості. Додатково, дослідження збалансованості розвитку міст України також демонструє, що оцінювання територіального розвитку доцільно доповнювати анкетуванням

населення, оскільки воно дозволяє виявити проблеми та запити, які не завжди фіксуються офіційною статистикою. Перцептивний вимір (тобто пов'язаний із суб'єктивним сприйняттям мешканцями умов життя та якості середовища) дає змогу точніше враховувати якість середовища та локальні пріоритети розвитку (Маруняк та ін., 2021).

Таким чином, інтеграція демографічних, ідентифікаційних та просторових трансформацій у стратегічне планування є передумовою формування довгострокової моделі функціонування прикордонного простору в умовах тривалого безпекового режиму. Саме переосмислення прикордонності як сталого режиму розвитку, а не тимчасового кризового стану, визначає перспективи відновлення та трансформації прикордонних територіальних громад Чернігівської області.

4.2. Вплив соціально-культурних трансформацій на формування ідентичності опори та посилення резильєнтності прикордонних територіальних громад

Соціально-культурні трансформації прикордонних територіальних громад Чернігівської області після 2022 року зумовили зміну рамки осмислення прикордоння. Якщо у 2014–2021 роках прикордонність для значної частини мешканців залишалася рутинізованою, то після повномасштабного вторгнення вона перетворилася на визначальний режим організації повсякденного життя, мобільності та соціальної взаємодії. У цьому режимі загроза перестає бути фоновою і стає параметром, що визначає мобільність, соціальні зв'язки, інституційну поведінку, символічні маркери та стратегії виживання. Таке розуміння прикордонності узгоджується з підходами до повсякденного бордерингу, які описують кордон як набір повторюваних практик, що відтворюють межі через правила, обмеження, процедури та поведінкові адаптації (Yuval-Davis, Wemyss, & Cassidy, 2018). У такій логіці небезпека стає не епізодом, а складовою соціальної організації часу і простору, а практики безпеки структурують мобільність, комунікацію та інституційну взаємодію. Водночас тривала війна в Україні розгортається як взаємодія кількох криз, які накладаються і підсилюють одна одну, формуючи

ситуацію полікризи, у межах якої територіальні громади змушені постійно адаптуватися до умов невизначеності (Soldak et al., 2024).

Саме тому в аналізі прикордонних територій доцільно фокусуватися не лише на втратах або інфраструктурних руйнуваннях, а й на тому, як соціально-культурні зміни продукують нові форми колективної належності та механізми стійкості. У межах даного дослідження поняття ідентичності спротиву та ідентичності опори розглядаються не як ізольовані або довільно введені конструкти, а як аналітичні категорії, сформовані на перетині підходів до територіальної ідентичності, повсякденного бордерингу, локальної самоорганізації та резильєнтності. Їх виокремлення ґрунтується на поєднанні теоретичних підходів і узагальненні емпіричних матеріалів дослідження, що фіксують зміну способів самоусвідомлення прикордонних спільнот у середовищі тривалих загроз. У цьому сенсі йдеться не про універсальні типи ідентичності, а про контекстуально зумовлені форми територіальної належності, що формуються в умовах війни та прикордонного безпекового режиму.

У цьому контексті аналітично значущим є перехід від ідентифікаційної невизначеності та прикордонної дилеми до більш виражених форм колективної територіальної належності, які в межах дослідження концептуалізуються як ідентичність спротиву та ідентичність опори. Територіальна ідентичність при цьому розглядається як форма самоусвідомлення, що формується через взаємодію локальних, національних і ширших цінностей, уявлень та моделей поведінки. У прикордонному контексті вона поєднує топофілію, ментальне структурування простору, прив'язаність до локального середовища та повсякденні практики користування територією (Tuan, 1977; Paasi, 1998).

Ідентичність спротиву прикордонних територіальних громад Чернігівської області можна визначити як колективну форму територіальної належності, що виникає під прямим тиском зовнішньої загрози й поєднує локальну пам'ять, досвід війни, практики взаємодопомоги та самоорганізації, а також механізми оборони й відновлення. Вона трансформує попередню ідентифікаційну дилему прикордоння з позиції на стику в позицію на межі з пріоритетом збереження місцевої спільноти.

Йдеться не про абстрактну солідарність воєнного часу, а про територіально вкорінену форму самоорганізації, яка щоденно підтримується через практики безпеки, локальні правила взаємодії, адаптацію інституцій та символічні маркери спільності (Zapototskyi & Ryndich, 2025).

Резильєнтність у прикордонному контексті доцільно розуміти як здатність спільноти зберігати функціональність, адаптуватися до тривалих порушень і відновлюватися після криз шляхом мобілізації соціального капіталу, мереж підтримки, інституційних ресурсів і колективної ідентичності. Для прикордонних територіальних громад цей процес має циклічний характер: соціально-культурні виклики стимулюють формування ідентичності спротиву, яка, своєю чергою, посилює здатність до адаптації. У такій перспективі доцільно розрізняти резильєнтність як інституційно закріплену спроможність, що спирається на формалізовані механізми реагування, та резильєнтність як таку, що формується в процесі кризових подій через спонтанні адаптивні дії людей і неформальні мережі (Soldak et al., 2024; Mezentsev et al., 2025).

Ідентичність спротиву посилює стійкість через кілька взаємопов'язаних механізмів. **По-перше**, через мобілізаційну спроможність і суспільну ефективність. Громади демонструють здатність швидко реагувати на руйнування, організовувати допомогу, підтримувати базові сервіси, координувати волонтерські мережі. Це забезпечує безперервність функціонування території навіть за умов регулярних атак. **По-друге**, через нормативну інтеграцію. У середовищі постійних загроз виробляються локальні правила безпеки та взаємодії, що формують передбачуваність поведінки та знижують рівень хаотизації соціального простору. **По-третьє**, через символічну підтримку і моральну економіку взаємодопомоги. Публічні практики вшанування, підтримка військових і їхніх родин, спільні збори та ініціативи відтворюють відчуття спільності та сенсу перебування на території. **По-четверте**, через адаптацію освітніх і культурних інституцій. Перебудова навчального процесу, розвиток онлайн-форматів, підтримка молодіжних ініціатив і збереження культурної активності забезпечують збереження людського потенціалу та соціальної спадкоємності. Сукупно ці механізми формують резильєнтність як

здатність підтримувати життєдіяльність території, адаптуватися до тривалого режиму ризику та зберігати соціальний і культурний потенціал (Soldak et al. 2024; Mezentsev et al. 2025).

Водночас в умовах затяжної війни мобілізаційна логіка спротиву виявляється недостатньою для забезпечення тривалого функціонування території. Поряд із практиками реагування поступово формується інша форма колективної територіальної належності, орієнтована не лише на протидію загрозі, а й на підтримання життєздатності громади, збереження соціальних зв'язків та довгострокову відповідальність за її розвиток. У межах даного дослідження цю форму доцільно визначити як ідентичність опори. **Ідентичність опори** можна визначити як стабілізовану форму територіального самоусвідомлення, що формується в умовах тривалого безпекового тиску та ґрунтується на здатності громади не лише реагувати на загрозу, а й підтримувати безперервність соціального життя, зберігати інституційну та культурну тяглість і відтворювати умови для подальшого існування території. Якщо ідентичність спротиву має переважно мобілізаційний характер, то ідентичність опори пов'язана з переходом до більш стабілізованих практик витривалості, утримання та відновлення.

Для більш чіткого розмежування зазначених форм територіальної належності доцільно виокремити їх ключові ознаки. **Ідентичність спротиву** характеризується *домінуванням безпекової логіки, мобілізаційним характером соціальної організації, актуалізацією локальної солідарності, вкоріненістю у досвіді війни та посиленням символічних маркерів захисту території*. **Ідентичність опори**, своєю чергою, характеризується *зміщенням акценту від реагування до підтримання життєздатності, стабілізацією соціальних практик, орієнтацією на довготривале функціонування, інтеграцією досвіду війни в нові моделі повсякденності та посиленням ролі громади як суб'єкта збереження й відновлення території*. Таким чином, ідентичність спротиву відображає переважно реактивно-мобілізаційний вимір колективної належності, тоді як ідентичність опори — стабілізаційно-відтворювальний.

Узагальнення взаємозв'язку соціально-культурних викликів, ідентичності спротиву, ідентичності опори та резильєнтності дозволяє у межах даного дослідження виокремити феномен територіальних **громад-опор**. Йдеться не про адміністративну категорію, а про соціокультурний стан прикордонних територіальних громад у середовищі тривалих загроз. Територіальні громади-опори поєднують ідентичність спротиву як основу первинної консолідації, ідентичність опори як стабілізовану форму територіальної суб'єктності та резильєнтність як здатність підтримувати життєдіяльність і відновлюватися в умовах тривалого безпекового тиску. Вони виконують взаємопов'язані функції:

- *консолідаційну*, що полягає у формуванні спільної рамки належності та мобілізації навколо завдань збереження спільноти і повоєнного відновлення;
- *інтеграційну*, що забезпечує підтримку соціальних зв'язків і координацію взаємодії в умовах безпекового тиску;
- *адаптивну*, яка передбачає швидке переналаштування соціальних і культурних практик до умов війни;
- *відновлювальну*, що створює основу для соціально-культурного та інституційного відновлення територій.

Узагальнюючи, аналітична цінність концепту територіальних громад-опор полягає в можливості розглядати прикордоння не лише як простір загроз, а як простір формування стійкості та потенціалу розвитку. Водночас цей концепт потребує подальшої теоретичної конкретизації та емпіричної перевірки.

4.3. Рекомендації щодо розвитку прикордонних територій Чернігівської області в умовах післявоєнного відновлення: соціальний та культурний аспект

Соціально-культурні трансформації прикордонних територіальних громад Чернігівської області, проаналізовані у попередніх підрозділах, засвідчили, що воєнні події змінили не лише демографічні та економічні параметри територій, а й саму структуру соціального простору. Зміни у режимах зайнятості, мобільності, інституційній присутності, характері горизонтальних зв'язків та ідентифікаційних наративах безпосередньо впливають на здатність територіальних громад

підтримувати стабільність і формувати перспективи розвитку. У прикордонних умовах розвиток не може зводитися до інфраструктурного відновлення або стимулювання економічної активності. Простір тривалого ризику потребує передусім стабілізації соціального середовища, збереження людського потенціалу, підтримки довіри та відчуття передбачуваності повсякденності. Саме тому соціальний і культурний виміри розвитку виступають структуроутворювальною основою відтворення територіальної спільноти.

Рекомендації, запропоновані нижче, ґрунтуються на принципах просторової диференціації, соціокультурної чутливості, інтеграції безпекового контексту та посилення ролі територіальної громади як суб'єкта розвитку. Вони структуровані за двома взаємопов'язаними вимірами, **соціальним і культурним**.

Соціальний вимір.

1. Інституціоналізація соціальної згуртованості. В умовах прикордоння соціальна згуртованість формується не лише через формальні інституції, а й через горизонтальні практики взаємодопомоги, що активізувалися у період воєнних дій. Водночас збереження таких практик у довгостроковій перспективі потребує організаційної підтримки. Йдеться не про повну формалізацію волонтерської діяльності, а про створення умов для її стабільного функціонування та відтворення. Доцільним є формування локального координаційного механізму взаємодопомоги. Він може функціонувати у межах уже існуючих структур, зокрема виконавчих органів ради, ЦНАП або соціальних служб, і забезпечувати акумулювання запитів на допомогу, координацію ресурсів та перенаправлення до відповідних служб або ініціатив. Такий підхід зменшує фрагментарність підтримки та підвищує її адресність. Важливим є запровадження прозорих і спрощених механізмів підтримки локальних ініціатив. Підтримка може мати не лише фінансовий характер, а й ресурсний, наприклад надання приміщень, обладнання, транспортної допомоги або інформаційного супроводу. Ключовим є мінімізація бюрократичних процедур та забезпечення доступності таких механізмів для малих населених пунктів. Регулярні формати соціальної взаємодії, зокрема зустрічі, групи підтримки та спільні практичні заходи, сприяють підтримці стабільності соціальних контактів. У

прикордонних умовах саме регулярність визначає сталість соціальних зв'язків. Публічне визнання локальних мереж взаємодопомоги підвищує рівень довіри та формує відчуття спільної відповідальності за територію.

- **Потенційні ризики:** конкуренція між ініціативами, виснаження активістів, безпекові обмеження;
- **Умови мінімізації ризиків:** прозорі правила підтримки, ротація ролей, наявність безпекових протоколів для публічних заходів.

2. Просторове вирівнювання доступу до соціальних послуг. Прикордонні територіальні громади характеризуються поєднанням довготривалої поселенської розосередженості та нових воєнних обмежень мобільності. У таких умовах концентрація соціальних послуг у центрі територіальної громади посилює внутрішню нерівність. Тому ключовим принципом має стати наближення послуг до місця проживання населення. Одним із механізмів є функціонування мобільних соціальних команд, що здійснюють виїзну роботу у віддалених населених пунктах за стабільним графіком. До складу таких команд можуть входити представники соціальних служб, адміністратори з надання послуг, психологи та, за потреби, медичні працівники. Регулярність і передбачуваність графіка формують довіру. У малих населених пунктах доцільно створювати мультифункціональні точки доступу, де періодично надаються базові соціальні та адміністративні послуги. Це дозволяє уникнути повної втрати інституційної присутності на периферії. Дистанційні формати, зокрема онлайн-консультації та гарячі лінії, можуть використовуватися як допоміжний інструмент, однак не повинні повністю замінювати особистий контакт. Транспортна доступність у прикордонні має соціальний вимір. У разі відсутності регулярного сполучення доцільним є впровадження організованих маршрутів або механізмів супроводу до адміністративних центрів.

- **Потенційні ризики:** кадровий дефіцит, безпекові обмеження виїздів, недовіра до сервісів;
- **Умови мінімізації ризиків:** мультифункціональність персоналу, адаптивні маршрути, сталість графіка роботи.

3. Підтримка вразливих груп як механізм стабілізації повсякденності.

прикордонних умовах вразливість має не лише економічний, а й соціально-психологічний вимір. Постійний ризик, втрати та руйнування звичних життєвих сценаріїв впливають на здатність людей підтримувати стабільність повсякденного життя. Тому підтримка вразливих груп повинна бути спрямована на відновлення відчуття передбачуваності та доступності допомоги. Соціальний супровід має перевагу над одноразовою матеріальною підтримкою. Це особливо актуально для людей похилого віку, родин із дітьми та внутрішньо переміщених осіб. Системний супровід передбачає наявність контактної особи та навігацію у системі послуг. Психологічна підтримка доцільно інтегрувати у соціальні програми як складову базової допомоги. Групові формати, консультації та кризові інтервенції мають бути доступними у межах територіальної громади. Підтримка сімей із дітьми сприяє збереженню демографічного потенціалу прикордоння. Інтеграція внутрішньо переміщених осіб передбачає їх участь у соціальному житті територіальної громади, а не лише отримання допомоги.

- **Потенційні ризики:** стигматизація психологічної підтримки, перевантаження соціальних служб, нерівномірність охоплення периферії;
- **Умови мінімізації ризиків:** інтеграція послуг, партнерські механізми, виїзні формати роботи.

4. Посилення ролі територіальної громади як суб'єкта соціального розвитку. Тривале функціонування у режимі реагування обмежує можливості стратегічного розвитку. Для прикордонних територіальних громад важливим є перехід до системного соціального планування, що поєднує кризову готовність і довгострокові орієнтири. Доцільним є запровадження регулярного моніторингу соціальних потреб на основі інформації від старост, соціальних служб, освітніх і медичних установ. Це дозволяє своєчасно коригувати управлінські рішення. Підготовка короткострокових програм соціальної стабілізації з чітко визначеними пріоритетами та ресурсами сприяє концентрації зусиль. Розвиток партнерських механізмів із неурядовими організаціями, фондами та сусідніми територіальними громадами підвищує стійкість системи підтримки. Комунікація з населенням

повинна бути регулярною та передбачуваною, оскільки вона впливає на рівень довіри та відчуття стабільності.

- **Потенційні ризики:** формалізація програм без реального змісту, залежність від зовнішнього фінансування, кадровий дефіцит;
- **Умови мінімізації ризиків:** реалістичність цілей, диверсифікація партнерств, оптимізація функцій.

Культурний вимір.

1. Культура як чинник стабілізації соціального простору. У прикордонних територіальних громадах культура виконує не лише репрезентативну або дозвіллеву функцію. В умовах тривалого безпекового ризику вона стає інструментом підтримки соціальної цілісності, відновлення довіри та збереження відчуття нормальності повсякденного життя. Регулярні культурні практики створюють передбачувані формати взаємодії та знижують рівень соціальної напруги. Підтримка культурної активності має орієнтуватися насамперед на сталість, а не на масштабність заходів. Регулярні локальні формати взаємодії, освітні ініціативи та спільні події сприяють формуванню відчуття спільності та залученості до життя територіальної громади. Культурні інституції можуть виконувати функцію соціальних осередків, забезпечуючи простір для зустрічей, обговорень і підтримки. Гнучке використання наявної інфраструктури дозволяє поєднувати культурну, освітню та соціальну складові без значного розширення ресурсів.

- **Потенційні ризики:** скорочення фінансування культурної сфери, зниження участі населення, формальний характер заходів;
- **Умови мінімізації ризиків:** інтеграція культури у програми соціальної стабілізації, підтримка регулярності форматів, залучення різних вікових груп.

2. Робота з локальною пам'яттю та ідентичністю. Після 2022 року прикордонні територіальні громади зазнали змін у символічному сприйнятті простору. Досвід війни, окупації та обстрілів впливає на формування локальної ідентичності та наративів про територію. Робота з пам'яттю має сприяти інтеграції цього досвіду у спільну історію територіальної громади без фрагментації та конфліктів. Документування локального досвіду, збереження свідчень мешканців,

створення локальних архівів пам'яті формують основу для осмислення подій та передачі досвіду наступним поколінням. Меморіальні практики повинні бути пов'язані з повсякденним життям територіальної громади, а не обмежуватися окремими датами. Освітні формати, що включають історію території та сучасний досвід прикордоння, сприяють формуванню відповідального ставлення до місця проживання та зміцненню територіальної ідентичності.

- **Потенційні ризики:** політизація пам'яті, конфлікти інтерпретацій, фіксація виключно на травматичному досвіді;
- **Умови мінімізації ризиків:** інклюзивність підходів, поєднання пам'яті про втрати з формуванням позитивного бачення майбутнього.

3. Диференційований підхід до культурної інфраструктури. Просторова структура прикордонних територіальних громад зумовлює нерівномірність доступу до культурної інфраструктури. Центри територіальних громад мають вищу концентрацію ресурсів, тоді як периферійні населені пункти часто характеризуються обмеженою інституційною присутністю. Тому розвиток культурної сфери потребує диференційованого підходу. У центрах територіальних громад доцільно розвивати багатофункціональні культурні простори, що поєднують культурну, освітню та соціальну функції. У периферійних населених пунктах доцільним є підтримання малих осередків або впровадження виїзних форматів діяльності. Мережевий підхід до організації культурної діяльності, зокрема співпраця між територіальними громадами, дозволяє ефективніше використовувати ресурси та підтримувати сталість культурної присутності.

- **Потенційні ризики:** концентрація ресурсів у центрах, поступове згортання культурної діяльності у селах, залежність від зовнішнього фінансування;
- **Умови мінімізації ризиків:** збалансований розподіл ресурсів, підтримка виїзних форматів, розвиток міжгромадських партнерств.

4. Інтеграція культурного виміру у стратегічне планування. Культурний вимір розвитку прикордонних територій має бути інтегрований у стратегічні документи територіальних громад як складова підвищення якості життя та соціальної стабільності. Формальне згадування культури без ресурсного

забезпечення не забезпечує довгострокового ефекту. Поєднання культурної політики з освітніми та соціальними програмами підвищує ефективність використання ресурсів і сприяє формуванню узгодженої моделі розвитку. Оцінка впливу культурних ініціатив на рівень участі населення та соціальної згуртованості дозволяє коригувати політику на основі результатів.

- **Потенційні ризики:** декларативність стратегічних документів, відсутність системної оцінки результатів;
- **Умови мінімізації ризиків:** ресурсне забезпечення культурних напрямів, регулярний аналіз реалізації програм.

Соціальний і культурний виміри розвитку прикордонних територій Чернігівської області виступають базовими чинниками стабілізації простору в умовах тривалого безпекового ризику. Розвиток у прикордонні не може зводитися до інфраструктурного або економічного відновлення, оскільки стійкість території визначається здатністю підтримувати соціальні зв'язки, інституційну присутність і спільні символічні орієнтири. У соціальному вимірі ключовими напрямами є інституціоналізація горизонтальних практик взаємодії, вирівнювання доступу до послуг, підтримка вразливих груп та посилення ролі територіальної громади як суб'єкта соціального планування. У культурному вимірі розвиток пов'язаний із підтримкою регулярних практик взаємодії, роботою з локальною пам'яттю та ідентичністю, диференційованим підходом до інфраструктури та інтеграцією культури у стратегічне управління.

Практична реалізація запропонованих рекомендацій може здійснюватися через інструменти регіональної політики та стратегічного планування територіальних громад. На рівні територіальних громад це передбачає інтеграцію визначених напрямів у діючі стратегії розвитку, програми соціально-економічного розвитку та цільові програми соціальної підтримки населення. Зокрема, інституціоналізація соціальної згуртованості може бути реалізована через створення координаційних платформ взаємодії на базі виконавчих органів ради, впровадження локальних грантових програм підтримки ініціатив та формалізацію партнерств із громадськими організаціями.

Механізми просторового вирівнювання доступу до послуг доцільно закріплювати у форматі програм розвитку соціальної інфраструктури, що передбачають функціонування мобільних сервісних команд, розвиток мультифункціональних центрів у старостинських округах та оптимізацію транспортної доступності. Підтримка вразливих груп може реалізовуватися через запровадження системи соціального супроводу, інтеграцію психологічної допомоги у базові соціальні послуги та використання міжвідомчої взаємодії соціальних, освітніх та інших типів установ. На рівні регіональної політики важливим також є узгодження локальних ініціатив із обласними програмами відновлення та розвитку, а також залучення ресурсів державних і міжнародних програм підтримки. Зокрема, інструментами реалізації можуть виступати державні програми відновлення територій, проекти міжнародної технічної допомоги, міжмуніципальне співробітництво та партнерства з неурядовими організаціями. Включення культурного виміру у стратегічні документи територіальних громад передбачає визначення конкретних індикаторів (рівень участі населення, доступність культурних послуг, кількість локальних ініціатив) та регулярний моніторинг їх досягнення.

Таким чином, практична реалізація запропонованих рекомендацій пов'язана з поєднанням інструментів стратегічного планування, програмного управління та партнерських механізмів, що забезпечує їх адаптацію до умов прикордоння та довгострокову сталість. Загалом, реалізація запропонованих напрямів дозволяє зменшити внутрішню соціальну нерівномірність прикордонних територіальних громад, підтримати відчуття спільності та зміцнити довгострокову резильєнтність території. Соціокультурна складова розвитку у прикордонні виступає не допоміжною, а структуроутворювальною основою відновлення та стабільності.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 4

1. Доведено, що соціальні та культурні трансформації виступають структурними чинниками розвитку прикордонних територій, а не лише супровідними процесами воєнного періоду. Розвиток прикордонних територіальних громад у

сучасних умовах визначається не тільки економічними показниками чи інфраструктурними інвестиціями, а зміною демографічної структури, моделей мобільності, характеру соціальних зв'язків, інституційної поведінки та системи локальних ідентичностей. Таким чином, соціокультурний вимір інтегрується у базову модель територіального відтворення.

2. Встановлено суперечливий вплив демографічних і соціальних змін на розвиток прикордоння. З одного боку, депопуляція, старіння населення, вимушена мобільність і звуження трудового потенціалу обмежують можливості територіальних громад, посилюють залежність від внутрішньої або зовнішньої підтримки й ускладнюють функціонування соціальної інфраструктури. З іншого боку, зростання горизонтальної мобілізації, розвиток волонтерських мереж і самоорганізаційних практик формують новий соціальний капітал, що здатний виступати ресурсом адаптивного розвитку за умови його інституційної підтримки.
3. Обґрунтовано, що культурний вимір у прикордонних територіальних громадах трансформується з підтримувальної у стабілізаційну функцію. Меморіалізація сучасних проявів, зміни символічного ландшафту, формування нових публічних практик пам'яті та вшанування сприяють консолідації спільноти, зміцненню локальної відповідальності та зменшенню відчуття тимчасовості проживання. Водночас, доведено, що культурні трансформації стають чинником розвитку лише за умови їх інтеграції у стратегії просторового планування та управління.
4. З'ясовано, що ідентичність у прикордонних територіальних громадах виконує функцію регулятора розвитку. Переосмислення прикордонності впливає на демографічну поведінку, інвестиційні рішення, рівень підприємницької активності та готовність до участі в громадському житті. Негативна інтерпретація території як «зони перманентного ризику» підсилює тенденції відтоку населення й економічної стагнації, тоді як формування образу територіальної громади як простору стійкості та взаємної підтримки підтримує довгострокову територіальну відтворюваність.

5. Розкрито еволюцію ідентичності від спротиву до опори як механізм формування резильєнтності прикордонних територіальних громад. Ідентичність спротиву виникає як реакція на безпосередню загрозу та забезпечує мобілізацію ресурсів, нормативну інтеграцію та підтримку функціональності території. В умовах затяжної війни вона трансформується в ідентичність опори, що орієнтована на довгострокову відповідальність за простір, збереження людського потенціалу та формування передумов післявоєнного відновлення.
6. Узагальнено феномен територіальних «громад-опор» як соціокультурного типу прикордонних територіальних громад у середовищі тривалих загроз. Такі громади поєднують консолідаційну, інтеграційну, адаптивну та відновлювальну функції, демонструючи здатність підтримувати життєдіяльність території, адаптуватися до безпекового режиму та формувати потенціал розвитку навіть за умов постійного ризику. Це дозволяє розглядати прикордоння не лише як простір втрат, а як середовище вироблення нових моделей стійкості.
7. Виявлено розрив між реальною соціокультурною трансформацією прикордонного простору та інституційними механізмами регіональної політики. Обласні програми розвитку фіксують прикордонність переважно як чинник ризику, але не інституціоналізують її як окрему категорію територіального розвитку. Відсутність диференційованих підходів до територіальних громад різної інтенсивності безпекового навантаження обмежує можливість перетворення соціокультурних змін на керований ресурс розвитку.
8. Обґрунтовано необхідність інтеграції соціального та культурного вимірів у стратегії післявоєнного відновлення прикордонних територій. Розвиток прикордоння в умовах тривалого ризику не може зводитися до інфраструктурної відбудови. Його основою має стати інституціоналізація соціальної згуртованості, вирівнювання доступу до послуг, підтримка

вразливих груп, диференційований підхід до культурної інфраструктури та включення роботи з пам'яттю й ідентичністю у стратегічне планування.

9. Сформульовано концептуальний висновок про необхідність переосмислення прикордонності як сталого режиму розвитку. Прикордонний простір Чернігівської області функціонує в умовах тривалої безпекової напруги, що інтегрується у повсякденність і визначає соціально-просторові рішення. Саме прийняття цього режиму як структурної умови розвитку, а не тимчасового кризового стану, створює передумови для формування довгострокової моделі стійкості та відновлення.

ВИСНОВКИ

1. **Уточнено теоретико-методичні підходи до дослідження прикордонних територій і соціально-культурних трансформацій в умовах війни.** Доведено доцільність трактування прикордонних територій як адміністративно окреслених соціопросторових утворень і методичного розмежування понять «територія» як адміністративної рамки та «простір» як середовища практик, взаємодій і символічних значень. Це забезпечило коректну операціоналізацію соціально-культурних трансформацій і дозволило уникнути редукції прикордоння до режимних зон законодавства. Обґрунтовано релевантність концепцій бордерингу та ребордерингу для інтерпретації українського прикордоння в умовах війни. Встановлено, що кордон у воєнному контексті постає процесом із матеріальним і соціально-символічним вимірами, який визначає режими проникності, мобільність, довіру, ідентичності та повсякденні практики. Продemonстровано, що процеси ребордерингу різко інтенсифікуються, мають просторову нерівномірність і формують нову норму життя у прикордонних територіальних громадах.
2. **Проаналізовано довоєнні передумови трансформацій прикордонних територіальних громад Чернігівської області.** Виявлено довоєнні структурні передумови їх вразливості, що сформувалися на перетині історичної межовості, периферійності та демографічного спаду. З'ясовано, що депопуляція, старіння, низька щільність заселення, розосередженість поселень і ментальне відчуття віддаленості звужували потенціал відтворення спільнот і посилювали чутливість до безпекових зрушень. Продemonстровано, що у 2014–2021 роках прикордонний простір входив у фазу поступових трансформацій під впливом безпекових змін, децентралізації, декомунізаційних хвиль і COVID-обмежень. Встановлено, що ці процеси змінювали управлінські та фінансові контури територіальних громад, доступність послуг і структуру соціальних груп, зокрема через

інституціоналізацію груп, пов'язаних із війною. Сукупно це сформувало передумови для радикалізації змін після 2022 року.

3. **Визначено вплив повномасштабного вторгнення на структуру повсякденності, мобільність, інституційні практики та локальну ідентичність прикордонних територій.** Доведено, що повномасштабне вторгнення стало каталізатором прискорених і нерівномірних соціально-культурних трансформацій, які розгортаються одночасно в демографічному, просторовому, соціально-мережевому, інституційному та символічному вимірах. З'ясовано, що прикордонні територіальні громади області першими відчули вплив війни через ранні удари, транзит військ, окупаційні практики та ізоляцію, що зумовило специфічну траєкторію змін порівняно з неприкордонними територіями. Узагальнено ключову характеристику воєнного повсякдення як рутинізацію небезпеки: загроза інтегрується у повсякденні рішення, структуру соціального часу та простору і формує нову норму життя в режимі тривалої невизначеності. Встановлено, що безпекові практики змінюють мобільність і когнітивні карти території через стратегії просторової обережності, орієнтацію на укриття, коригування маршрутів і багаторівневі моделі інформування, де локальні цифрові мережі відіграють ключову роль.
4. **Здійснено класифікацію соціально-культурних трансформацій прикордонних територій в умовах війни.** До неї віднесено демографічно-поселенські трансформації, соціально-економічні трансформації у соціокультурному вимірі, інституційно-управлінські та сервісні трансформації, культурно-просторові трансформації, соціально-мережеві трансформації, ідентичнісно-символічні трансформації, а також безпекові трансформації як надструктурний чинник, що визначає темп і характер інших змін. Уточнено систему ознак та індикаторів, через які фіксуються ці трансформації, зокрема міграції, вікова структура, доступність послуг, кризові практики, символічний ландшафт, практики пам'яті та мережі взаємодії.

- 5. Проведено загальну оцінку соціально-культурних трансформацій прикордонних територій Чернігівської області в умовах війни та повоєнного відновлення і обґрунтовано їх просторову диференціацію на основі запропонованої типізації територіальних громад області.** Розроблено типологію територіальних громад за просторовою диференціацією трансформацій, яка враховує інтенсивність безпекового режиму, тип воєнного досвіду та функціональну роль територіальної громади у регіональній системі сервісів і мобільності. Виділення територіальних громад постійного прикордонного ризику, територіальних громад постокупаційного відновлення, територіальних громад сервісної концентрації та локальної стабілізації, а також територіальних громад військово-інфраструктурного профілю ризику дозволило пояснити неоднорідність прикордоння в межах області й обґрунтувати потребу диференційованих управлінських підходів. Доведено, що соціальні та культурні трансформації є структурними чинниками розвитку прикордонних територій. Встановлено суперечливий ефект, коли демографічні втрати, зміни мобільності та просторові асиметрії звужують ресурсну базу розвитку, а горизонтальна мобілізація, волонтерські мережі та самоорганізація формують соціальний капітал, здатний підтримувати адаптивні сценарії розвитку за умови інституційної інтеграції.
- 6. Обґрунтовано основні напрями управлінських впливів на соціально-культурні трансформації прикордонних територій Чернігівської області для забезпечення життєдіяльності досліджуваних територій, формування резильєнтності та перспектив повоєнного відновлення.** Доведено зв'язок ідентичнісних зрушень, резильєнтності та перспектив післявоєнного відновлення прикордоння. Встановлено еволюцію від ідентичності спротиву до ідентичності опори як перехід від реактивної мобілізації до стабілізованої територіальної суб'єктності. Узагальнено феномен територіальних громад-опор як соціокультурного стану прикордонних територіальних громад у середовищі тривалих загроз, що поєднує консолідаційну, інтеграційну, адаптивну та відновлювальну функції.

Виявлено розрив між реальною трансформацією прикордонного простору та інституційними механізмами регіональної політики, оскільки прикордонність фіксується переважно як ризик без інституціоналізації як категорії стійкості та розвитку. Це підтверджує необхідність інтеграції соціального та культурного вимірів у стратегії розвитку і переосмислення прикордонності як сталого режиму розвитку, а не тимчасової кризової фази.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Барановська, І. В. (2007). Державний кордон. In *Енциклопедія сучасної України*. Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. <https://esu.com.ua/article-26176>;
2. Беліков, В. О. (2018). *Соціально-демографічні трансформації периферійних територій північної частини Луганської області* [Дисертація кандидата географічних наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка];
3. Верховна Рада України. (n.d.). *Регіональний потенціал Чернігівської області*. <https://www.rada.com.ua/ukr/RegionsPotential/Chernihiv/>;
4. Відділ культури та туризму Любецької громади. (n.d.). [Facebook page]. Facebook. <https://www.facebook.com/profile.php?id=100057745056079>;
5. Гнатюк, О., & Мельничук, А. (2020). Просторово-часові аспекти декомунізації топоніміки міста Києва. *Ideology and Politics*, 1(15). <https://doi.org/10.36169/2227-6068.2020.01.00005>;
6. Гнатюк, О. М., & Мельничук, А. Л. (2020). Територіальні закономірності змін адміністративного устрою України. *Український географічний журнал*, 3(111), 46–55. <https://doi.org/10.15407/ugz2020.03.046>;
7. Головне управління статистики у Чернігівській області. (2021). *Населення Чернігівської області: Демографічні показники*. <https://www.chernigivstat.gov.ua/books/nasel1a.php>;
8. Головне управління статистики у Чернігівській області. (2014). *Статистичні щорічники та аналітичні матеріали станом на 2014 рік*. <https://www.chernigivstat.gov.ua/books/anal1a.php>;
9. Головне управління статистики у Чернігівській області. (2014). *Статистичні щорічники та аналітичні матеріали станом на 2014 рік*. <https://www.chernigivstat.gov.ua/books/anal1a.php>;
10. Гончарівська селищна територіальна громада. (2025). *Важлива інформація щодо забезпечення інформаційної безпеки*. <https://goncharivska-gromada.gov.ua/news/1740470473/>;
11. Гончарівська селищна територіальна громада. (n.d.). *Офіційний сайт Гончарівської громади*. <https://goncharivska-gromada.gov.ua/>;
12. Городнянська міська рада. (2025). *Для внутрішньо переміщених осіб*. <https://gormr.gov.ua/dlya-vnutrishno-peremishhenyh-osib/>;
13. Городнянська міська рада. (2025). *Допомога учасникам АТО*. <https://gormr.gov.ua/dopomoga-uchasnykam-ato/>;

14. Городнянська міська рада. (2025). *Дорожня карта ветерана та ветеранки Городнянської міської територіальної громади*. <https://gormr.gov.ua/kontaktana-informatsiya/>;
15. Городнянська міська рада. (n.d.). *Офіційний сайт Городнянської міської ради*. <https://gormr.gov.ua/>;
16. Городнянська міська рада. (2026). *Соціальна сфера*. <https://gormr.gov.ua/sotsialna-sfera/>;
17. Городнянська міська рада. (2024). *Стратегія сталого розвитку Городнянської МТГ на 2019–2027 роки (зі змінами)*. <https://gormr.gov.ua/strategiya-rozvytku/>;
18. Гукалова, І. В. (2023). Демографічні та соціальні чинники розвитку сільської місцевості в Україні: тенденції змін. *Український географічний журнал*, 2, 35–47. <https://doi.org/10.15407/ugz2023.02.035>;
19. Гукалова І. В., Маруняк Є. О., Лісовський С. А., Мозговий А. А., Покляцький С. А. & Горміз О. В. (2024). Просторова справедливість: географічна концептуалізація в умовах війни в Україні. *Український географічний журнал*, 2, 24–32. <https://doi.org/10.15407/ugz2024.02.024>;
20. Державна служба статистики України. (2001). *Перепис населення України 2001: Статистика рідної мови, регіональні розрізи*. <https://2001.ukrcensus.gov.ua/>;
21. Децентралізація. (2022). «Тисячолітній Новгород-Сіверський ніколи не здавався, навіть в окупації» — історія спротиву Ріпкинської громади. <https://decentralization.ua/news/15001>;
22. Децентралізація. (2023). «Окупанти оглядалися довкола, як зацьковані вовки» — історія спротиву Ріпкинської громади. <https://decentralization.ua/news/17409>;
23. Децентралізація. (n.d.). *Інформація про територіальні громади Чернігівської області*. <https://decentralization.ua/areas/0462/gromad>;
24. Портал «Децентралізація». (n.d.). *Славутицька територіальна громада*. <https://decentralization.ua/newgromada/4082>;
25. Добрянська селищна територіальна громада. (2023). *Оголошення про збір проєктних цілей до плану заходів із реалізації стратегії розвитку Добрянської громади*. <https://dobryanska-gromada.gov.ua/news/1739181290/>;
26. Добрянська селищна територіальна громада. (n.d.). *Офіційний сайт Добрянської громади*. <https://dobryanska-gromada.gov.ua/>;
27. Добрянська селищна територіальна громада. (2024). *Про створення робочої групи з розробки Стратегії розвитку Добрянської селищної територіальної громади на період 2025–2027 роки та Плану із її реалізації на 2025–2027 роки*. <https://dobryanska-gromada.gov.ua/news/1734013695/>;

28. Добрянська селищна територіальна громада. (2024). *Стратегічне планування. Анкетування мешканців і підприємців*.
<https://dobryanska-gromada.gov.ua/news/1735054084/>;
29. Енциклопедія сучасної України. (n.d.). *Енциклопедія сучасної України*.
<https://esu.com.ua/>;
30. Желіба, І., & Желіба, О. (1997). Історія міських гербів Чернігівщини. *Сіверянський літопис*, 3, 38–41;
31. Закон України «Про державний кордон України», № 1777-XII (1991).
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-12>;
32. Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», № 1207-VII (2014).
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18>;
33. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», № 317-VIII (2015). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19>;
34. Закон України «Про припинення дії Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією», № 2643-VIII (2018).
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2643-19>;
35. Закон України «Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони», № 1678-VII (2014).
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1678-18>;
36. Законодавство України. (n.d.). *Термін «Громада-форпост»*.
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/term/65512>;
37. Запотоцький, С., Риндіч, Л., & Матюнін, Г. (2024). Соціально-культурні трансформації прикордонних територій України у воєнний та післявоєнний період: дослідницький екскурс. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Географія*, 1–2, 13–18.
<https://doi.org/10.17721/1728-2721.2024.88-89.2>;
38. Кисляк, В. Г., & Нескоромний, О. А. (Eds.). (2010). *Україна: Герби та прапори*. Парламентське видавництво;
39. Корюківська міська рада. (2026). *Візитна картка громади*.
<https://koryukivka-rada.gov.ua/pages/207192-vizitna-kartka-gromadi/>;
40. Корюківська міська рада. (2024). *Вулиці, провулки: перейменування*.
<https://koryukivka-rada.gov.ua/pages/207174-vulici-provulkipereimenuvannia/>;
41. Корюківська міська рада. (n.d.). *Офіційний сайт Корюківської міської ради*.
<https://koryukivka-rada.gov.ua/>;
42. Корюківська міська рада. (2025). *Пам'ятний знак воїнам — учасникам АТО/борцям за незалежність України*.

- <https://koryukivka-rada.gov.ua/places/207623-pamiatnii-znak-voynam-ucasnikam-a-to-borciam-za-nezaleznist-ukrayini/>;
43. Корюківська міська рада. (2015). *Про перейменування вулиць, провулків та парків в населених пунктах, які підпорядковані Корюківській міській раді та демонтаж пам'ятників*.
<https://koryukivka-rada.gov.ua/pages/207174-vulici-provulkipereimenuvannia/>;
 44. Корюківська міська рада. (2026). «TRUE — Реабілітація травм для України». <https://koryukivka-rada.gov.ua/pages/207174-vulici-provulkipereimenuvannia/>;
 45. Кононенко, О., & Гнатюк, О. (2024). *Методи урбаністичних досліджень*. Видавець Кравченко Я.О.;
 46. Кононенко, О. Ю., & Дронова, О. Л. (2024). Відчуття місця як чинник стійкості громади міста (дослідження на прикладі міста Славутич, Україна). *Економічна та соціальна географія*, 91, 41–51.
<https://doi.org/10.17721/2413-7154/2024.91.41-51>;
 47. Копієвська, О. Р. (2014). *Трансформаційні процеси в культурі сучасної України*. Репозитарій Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв України. <http://elib.nakkkim.edu.ua/handle/123456789/4436>;
 48. Коцан, Р. І. (2017). Теоретичні аспекти функціонування державних кордонів. *Політичне життя*, 1–2, 54–60;
 49. Кудрицький, А. В. (Ed.). (1990). *Чернігівщина: Енциклопедичний довідник*. УРЕ імені М. П. Бажана;
 50. Кузишин, А. (2023). Просторова диференціація соціальної сфери: орієнтири повоєнної відбудови України. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: географія*, 54(1), 57–68. <https://doi.org/10.25128/2519-4577.23.1.7>;
 51. Кузишин, А. (2024). Територіальна стійкість та електоральні процеси: досвід сучасної України. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: географія*, 57(2), 4–13. <https://doi.org/10.25128/2519-4577.24.2.1>;
 52. Кузишин, А. В., Поплавська, І. В., Задворний, С. І., Пушкар, Б. Т., & Горошко, А. А. (2024). Особливості просторової диференціації територіальних громад: Приклад Тернопільської області. *Слобожанський науковий вісник. Серія: Природничі науки*, 1, 97–104. <https://doi.org/10.32782/naturalspu/2024.1.13>;
 53. Любецька територіальна громада. (n.d.). *Офіційний сайт Любецької громади*. <https://liubech-gromada.gov.ua/>;
 54. Мальчикова, Д. С., Пилипенко, І. О., & Гевак, Ю. Ю. (2025). Демографічні патерни воєнного часу: Порівняльні стратегії та адаптивні підходи просторового розвитку. *Науковий вісник Херсонського державного*

- університету. Серія «Географічні науки», 23, 16–22.
<https://doi.org/10.32999/ksu2413-7391/2025-23-2;>
55. Маруняк, Є. О., Лісовський, С. А., Гукалова, І. В., Мозговий, А. А., Покляцький, С. А., Горміз, О. В., & Торушанко, В. Р. (2021). Суспільно-географічна оцінка збалансованості розвитку міст України: перцептивна складова. *Український географічний журнал*, 3, 19–28.
<https://doi.org/10.15407/ugz2021.03.019;>
 56. Мезенцев, К. В. (2013). Методи дослідження в суспільній географії: традиції та новації. *Економічна та соціальна географія*, 66, 32–42;
 57. Мезенцев, К., Підгрушний, Г., & Мезенцева, Н. (2021). *Методи суспільно-географічних досліджень*. Фенікс;
 58. Мезенцев, К. В., Підгрушний, Г. П., & Мезенцева, Н. І. (2014). *Регіональний розвиток в Україні: Суспільно-просторова нерівність і поляризація*. ДП «Прінт Сервіс»;
 59. Мезенцев, К. В., Мезенцева, Н. І., & Підгрушний, Г. П. (2017). *Урбаністична Україна: В епіцентрі просторових змін*. Фенікс;
 60. Мельничук, А. Л. (2021). Проблема безробіття у сільській місцевості: Вплив реформи децентралізації. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Географічні науки*, 14, 19–29.
<https://doi.org/10.32999/ksu2413-7391/2021-14-2;>
 61. Мельничук, А., Лошицька, В., Гнатюк, С., Огійчук, Н., Пісоцька, К., & Баришполь, С. (2022). Концепція інтегрованого розвитку території територіальної громади як інструмент стратегічного управління. *Економічна та соціальна географія*, 87, 61–71.
<https://doi.org/10.17721/2413-7154/2022.87.61-71;>
 62. Мельничук, А., & Остапенко, П. (2016). *Децентралізація влади: Реформа № 1: Аналітичні записки*.
<https://www.prostir.ua/?library=analitichni-zapysky-detsentralizatsiya-reforma-1;>
 63. Михайло-Коцюбинська територіальна громада. (n.d.). *Офіційний сайт Михайло-Коцюбинської громади*. [https://mkocubynska-gromada.gov.ua/;](https://mkocubynska-gromada.gov.ua/)
 64. Михайло-Коцюбинська територіальна громада. (2024). *Громадські обговорення проєктів рішень про реорганізацію закладів освіти*.
[https://mkocubynska-gromada.gov.ua/news/1731939659/;](https://mkocubynska-gromada.gov.ua/news/1731939659/)
 65. Михайло-Коцюбинська територіальна громада. (2024). *Громадські обговорення проєкту стратегії цифрового розвитку на 2026–2030 роки*.
[https://mkocubynska-gromada.gov.ua/news/1767780626/;](https://mkocubynska-gromada.gov.ua/news/1767780626/)
 66. Михайло-Коцюбинська територіальна громада. (2025). *Інформація для ВПО*.
[https://mkocubynska-gromada.gov.ua/informaciya-dlya-vpo/;](https://mkocubynska-gromada.gov.ua/informaciya-dlya-vpo/)

67. Михайло-Коцюбинська територіальна громада. (2024). *Програма соціально-економічного розвитку Михайло-Коцюбинської селищної громади*. <https://mkocubynska-gromada.gov.ua/news/1748342741/>;
68. Михайло-Коцюбинська територіальна громада. (2024). *Про затвердження Програми підтримки військовим частинам Збройних Сил України, Національної гвардії України на 2025 рік*. <https://mkocubynska-gromada.gov.ua/news/1740062670/>;
69. Михайло-Коцюбинська територіальна громада. (2024). *Про затвердження Програми соціального захисту окремих категорій населення Михайло-Коцюбинської громади на 2025 рік*. <https://mkocubynska-gromada.gov.ua/news/1740062718/>;
70. Мікула, Н. А., & Засадко, В. В. (2014). *Транскордонне співробітництво України в контексті євроінтеграції*. Національний інститут стратегічних досліджень;
71. Мінакова, Є. В. (2023). Інституційна спроможність органів місцевого самоврядування щодо інтеграції внутрішньо переміщених осіб у приймаючій громаді: правові та практичні аспекти. *Наукові інновації та передові технології*, 12(26), 245–255. [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2023-12\(26\)-245-255](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2023-12(26)-245-255);
72. Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України. (2022). *Про затвердження Переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією: Наказ № 309 (зі змінами)*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1668-22#Text>;
73. Міністерство розвитку громад та територій України. (2025). *Про затвердження Переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією: Наказ № 376*. <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0380-25>;
74. Міністерство фінансів України. (n.d.). *Офіційний сайт Міністерства фінансів України*. <https://www.mof.gov.ua/uk>;
75. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. (2008). *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні*. Видавництво імені Олени Теліги;
76. Немець, К. А., Кулешова, Г. О., & Немець, Л. М. (2012). *Прикордонні соціогеосистеми: Тенденції та особливості розвитку*. Екограф;
77. Новгород-Сіверська міська територіальна громада. (2025). *Засідання координаційної ради з питань утворення української національної та громадянської ідентичності*. <https://ns-mrada.cg.gov.ua/index.php?id=527300&tp=page>;

- 78.Новгород-Сіверська міська територіальна громада. (2025). *Обов'язкова евакуація мешканців сіл Бучки, Богданове, Грем'яч та Будо-Вороб'ївська*. <https://ns-mrada.cg.gov.ua/index.php?id=536281&tp=page;>
- 79.Новгород-Сіверська міська територіальна громада. (2025). *Опитування для ветеранів і ветеранок*. <https://ns-mrada.cg.gov.ua/index.php?id=534857&tp=page;>
- 80.Новгород-Сіверська міська територіальна громада. (2025). *Правила поведінки у випадку потрапляння під завали*. <https://ns-mrada.cg.gov.ua/index.php?id=523251&tp=page;>
- 81.Новгород-Сіверська міська територіальна громада. (2025). *Російськими військами зруйновано будівлю школи в селі Грем'яч*. <https://ns-mrada.cg.gov.ua/index.php?id=523249&tp=page;>
- 82.Новгород-Сіверська міська територіальна громада. (2025). *Співпраця заради безпеки та підтримки*. <https://ns-mrada.cg.gov.ua/index.php?id=527245&tp=page;>
- 83.Новгород-Сіверська районна державна адміністрація. (2024). *Рада з питань ВПО*. <https://novgadm.cg.gov.ua/index.php?id=40203&tp=1;>
- 84.Олійник, Ю. Б., & Гнатюк, О. М. (2017). *Територіальна ідентичність населення Подільського регіону*. ВПЦ «Київський університет»;
- 85.Підлісна, Л. (2022). *Славутич: хронологія звільнення від російських окупантів*. Slavutych.info. [https://slavutych.info/news/poglad/20125-slavutich-hronologija-zviltennja-vid-rosii-skih-okupantiv.html;](https://slavutych.info/news/poglad/20125-slavutich-hronologija-zviltennja-vid-rosii-skih-okupantiv.html)
- 86.Плохій, С. (2017). *Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності*. Клуб сімейного дозвілля;
- 87.Постанова Верховної Ради України «Про утворення та ліквідацію районів», № 807-IX (2020). [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/807-20;](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/807-20)
- 88.Постанова Кабінету Міністрів України «Про реалізацію експериментального проекту із сприяння налагодженню системної взаємодії між територіальними громадами задля зміцнення єдності та стійкості у подоланні наслідків збройної агресії Російської Федерації проти України», № 97 (2025). [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/97-2025-%D0%BF/ed20250131#n27;](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/97-2025-%D0%BF/ed20250131#n27)
- 89.Постанова Кабінету Міністрів України «Про запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2», № 211 (2020). [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/211-2020-п;](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/211-2020-п)
- 90.Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Методики формування спроможних територіальних громад», № 214 (2015). [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/214-2015-п;](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/214-2015-п)

91. Постанова Кабінету Міністрів України «Про прикордонний режим», № 1147 (1998/2025). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1147-98-%D0%BF#Text>;
92. Ріпкинська селищна громада. (2021). *Ветерани Ріпкинської ОТГ створили громадську організацію і обрали керівника*. <https://ripkynska-gromada.gov.ua/news/1619784609/>;
93. Ріпкинська територіальна громада. (n.d.). *Офіційний сайт Ріпкинської громади*. <https://ripkynska-gromada.gov.ua/>;
94. Рідна Семенівка [Facebook page]. Публікації щодо реорганізації ДП «Семенівське лісове господарство», 2021–2022 рр. https://www.facebook.com/r.semenivka?locale=uk_UA;
95. Ріпкинська громада. (2024). *Перелік перейменованих вулиць та провулків населених пунктів Ріпкинської територіальної громади*. <https://ripkynska-gromada.gov.ua/dekomunizaciya-derusifikaciya-09-43-41-30-04-2025/>;
96. Ріпкинська громада. (2025). *Рішення про затвердження Плану заходів Ріпкинської територіальної громади на 2025–2026 роки з реалізації Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року*. <https://ripkynska-gromada.gov.ua/>;
97. Ріпкинська громада. (2025). *Рішення про затвердження Програми «Громадський бюджет Ріпкинської селищної територіальної громади на 2026–2030 роки»*. <https://ripkynska-gromada.gov.ua/gromadskij-bjudzhet-15-04-11-23-11-2021/>;
98. Ріпкинська громада. (2025). *Розпорядження № 176-р про створення Координаційної ради з питань впровадження громадського бюджету Ріпкинської селищної територіальної громади (25 листопада 2025 р.)*. <https://ripkynska-gromada.gov.ua/gromadskij-bjudzhet-15-04-11-23-11-2021/>;
99. Рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про невідкладні заходи щодо забезпечення національної безпеки» (в частині посилення охорони державного кордону) (2014). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0004525-14>;
100. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про тимчасове закриття деяких пунктів пропуску через державний кордон та пунктів контролю», № 288-р (2020). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/288-2020-%D1%80>;
101. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні», № 333-р (2014). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-p>;
102. Семенівська міська рада. (n.d.). *Картка громади*. <https://semenivka-gromada.gov.ua/structure/>;

103. Семенівська міська рада. (n.d.). *Офіційний сайт Семенівської громади*.
<https://semenivka-gromada.gov.ua/>;
104. Семенівська міська рада. (n.d.). *Проекти / Рішення сесії*.
<https://semenivka-gromada.gov.ua/docs/?p=2>;
105. Семенівська міська рада. (2020). *В Семенівській ОТГ відзначили свято воїнів захисників*. <https://semenivka-gromada.gov.ua/news/1602760036/>;
106. Семенівська міська рада. (2019). *Вшанували пам'ять загиблого військовослужбовця – Володимира Менчукова*.
<https://semenivka-gromada.gov.ua/news/1549637678/>;
107. Семенівська міська рада. (2019). *Інформує Семенівське бюро правової допомоги*. <https://semenivka-gromada.gov.ua/news/1570611042/>;
108. Семенівська міська рада. (2015). *Пам'ятні заходи до Дня захисника України та встановлення меморіальних знаків*.
<https://semenivka-gromada.gov.ua/news/1571144893/>;
109. Семенівська міська рада. (2023). *Перейменування вулиць у Семенівській громаді*. <https://semenivka-gromada.gov.ua/news/1770623262/>;
110. Семенівська міська рада. (2026). *Про Міжнародний реєстр збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України*.
<https://semenivka-gromada.gov.ua/news/1770623262/>;
111. Семенівська міська рада. (2026). *Соціальний захист, бюджет і підтримка мешканців*. <https://semenivka-gromada.gov.ua/news/1769691780/>;
112. Семенівська міська громада. (n.d.). *[Facebook page]*. Facebook.
<https://www.facebook.com/semenivka.misto/>;
113. Славутицька міська рада. Славутицька громада — вітаємо на офіційному вебсайті. <https://e-slavutych.gov.ua/>;
114. Сновська міська рада. (2025). *Опитування для мешканців Сновської громади на випадок надзвичайних ситуацій для прифронтових та прикордонних громад*. <https://snovmr.gov.ua/opytuvannya-dlya-meshkantsiv-snovskoyi-gromady>;
115. Сновська міська рада. (n.d.). *Офіційний сайт Сновської міської ради*.
<https://snovmr.gov.ua/>;
116. Сновська міська рада. (2023). *Перейменування вулиць у Сновській громаді*.
<https://snovmr.gov.ua/perejmenuvannya-vulyts-v-snovskij-gromadi/>;
117. Сновська міська рада. (2022). *Про Сновську громаду під час окупації*.
<https://snovmr.gov.ua/pro-snovsku-gromadu-pid-chas-okupatsiyi/>;
118. Сновська міська рада. (2024). *Проект оновленої Стратегії розвитку Сновської громади на 2024–2027 роки*.
<https://snovmr.gov.ua/proyekt-onovlennoyi-strategiyi-rozvytku-snovskoyi-gromady-na-2024-2027-roky/>;

119. Сновська міська рада. (2020). *Шановні захисники Української держави, військовослужбовці, ветерани.*
<https://snovmr.gov.ua/shanovni-zahysnyky-ukrayinskoyi-derzhavy-vijskovosluzhbovtsi-veterany/>;
120. Суспільне Чернігів. (2025). *Внаслідок влучання БпЛА на території Корюківської громади пошкоджені об'єкти цивільної та енергетичної інфраструктури.*
<https://suspilne.media/chnihiv/1172796-vnaslidok-vlucanna-bpla-na-teritorii-korukivskoi-gromadi-poskodzeni-obekti-civilnoi-ta-energeticnoi-infrastrukturi/>;
121. Суспільне Новини. (2022). *Росія завдала удару по навчальному підрозділу Сухопутних військ ЗСУ, є втрати.* <https://suspilne.media/1122811-rosia-zavdala-udaru-po-navcalnomu-pidrozdlu-suhoputnih-vijsk-zsu-e-vtrati/>;
122. Суспільне Чернігів. (n.d.). *Кордон: новини та повідомлення про обстріли прикордоння Чернігівської області.* <https://suspilne.media/chnihiv/tag/kordon/>;
123. Суспільне Чернігів. (2021). *У Новгороді-Сіверському продали пам'ятник Леніну майже вдвічі дорожче.*
<https://suspilne.media/chnihiv/201571-u-novgorodi-siverskomu-prodali-pamatnik-leninu-majze-vdvici-dorozce/>;
124. Субтельний, О. (2009). *Україна: Історія.* Либідь;
125. Тиждень. (2014). *На Чернігівщині комуністи встановили пам'ятник Леніну.*
[https://tyzhden.ua/na-chnihivshchyni-komunisty-vstanovyly-pamiatnyk-lieninu](https://tyzhden.ua/na-chnihivshchyni-komunisty-vstanovyly-pamiatnyk-lieninu;);
126. Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Російської Федерації про безвізові поїздки громадян (1997). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_083;
127. Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 березня 2020 року “Про невідкладні заходи щодо забезпечення національної безпеки в умовах спалаху гострої респіраторної хвороби COVID-19”», № 87/2020 (2020).
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87/2020>;
128. Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року “Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України”», № 405/2014 (2014). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/405/2014>;
129. Український інститут національної пам'яті. (2025). *Без Леніна: як з повалення пам'ятника Леніну на Бессарабці почався стихійний ленінопад по всій Україні.*
<https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/statti/bez-lenina-yak-z-povalennya-pamyatnyka-leninu-na-besarabci-pochavsya-styhiyny-leninopad-po-vsiy-ukrayini>;
130. Український інститут національної пам'яті. (n.d.). *Рік визволення. Чернігівщина.*

- <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/vyzvoleni-regiony-materialy-do-richnyci-deokupaciyi/rik-vyzvolennya-chernigivshchyna>;
131. Український інститут національної пам'яті. (2014). *У Семенівці на Чернігівщині відновили та встановили пам'ятник Леніну*. <http://www.memory.gov.ua/news/u-semenivtsi-na-chernigivshchini-vidnovili-ta-vstanovili-pam-yatnik-leninu>;
 132. Український кризовий медіа-центр. (2024). *Під постійними обстрілами. Як виживає громада, яка має 138 км кордону з ворогом*. <https://uacrisis.org/uk/golosy-regioniv-15-07>;
 133. Укрінформ (у рамках прес-туру Чернігівського центру розвитку місцевого самоврядування). (2018). *Військові в ОТГ: «зайві» гроші й безстрашні діти*. <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2591105-vijskovi-v-otg-zajvi-grosi-j-bezstrasni-diti.html>;
 134. УНІАН. (2022). *У Новгороді-Сіверському наreshті демонтували портрети Сталіна та Леніна*. <https://www.unian.ua/society/u-novgorod-siverskomu-nareshiti-demontuvali-portreti-stalina-ta-lenina-foto-novini-ukrajini-11776887.html>;
 135. Чернігівська обласна військова адміністрація. (2024). *Пошкоджений Михайло-Коцюбинський ліцей відновлено за підтримки міжнародних партнерів*. <https://cg.gov.ua/index.php?id=535978&tp=page>;
 136. Чернігівська обласна військова адміністрація. (2024). *У Гончарівському відкрили Алею Слави в пам'ять про загиблих героїв*. <https://cg.gov.ua/index.php?id=507447&tp=page>;
 137. Чернігівська обласна державна адміністрація. (2016). *Інформація щодо декомунізації та перейменувань*. <https://cg.gov.ua/index.php?id=190236&tp=0>;
 138. Чернігівська обласна військова адміністрація. (2025). *На Чернігівщині оголосили обов'язкову евакуацію з 14 прикордонних сіл*. <https://cg.gov.ua/index.php?id=535817&tp=page>;
 139. Чернігівська обласна державна адміністрація. (2020). *Оперативна інформація щодо ліквідації наслідків надзвичайної ситуації, пов'язаної з COVID-19*. <https://cg.gov.ua/index.php?id=380258&tp=page>;
 140. Чернігівська обласна військова адміністрація. (2023). *Програма економічного і соціального розвитку Чернігівської області на 2024 рік*. <https://cg.gov.ua/index.php?id=39590&tp=1>;
 141. Чернігівська обласна військова адміністрація. (2024). *Програма економічного і соціального розвитку Чернігівської області на 2025 рік*. <https://cg.gov.ua/index.php?id=40975&tp=1>;
 142. Чернігівська обласна військова адміністрація. (2025). *Програма економічного і соціального розвитку Чернігівської області на 2026 рік*. <https://cg.gov.ua/index.php?id=44445&tp=1>;

143. Чернігівська обласна прокуратура. (n.d.). *Офіційний сайт*.
<https://chrg.gov.ua/ua/index.html>;
144. Яковенко, Н. (2006). *Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття*. Критика;
145. Adger, W. N. (2000). Social and ecological resilience: Are they related? *Progress in Human Geography*, 24(3), 347–364.
<https://doi.org/10.1191/030913200701540465>;
146. Amin, A. (2008). Collective culture and urban public space. *City*, 12(1), 5–24.
<https://doi.org/10.1080/13604810801933495>;
147. Amnesty International. (2018). “Borderisation” in Georgia: The impact on communities. <https://www.amnesty.org/>;
148. Applebaum, A. (2017). *Red famine: Stalin’s war on Ukraine*. Doubleday;
149. Balibar, E. (2002). What is a border? In *Politics and the other scene* (pp. 75–86). Verso;
150. Barkawi, T. (2022). War and decolonization in Ukraine. *New Perspectives*, 30(4), 317–322. <https://doi.org/10.1177/2336825X221132935>;
151. BBC News Україна. (2018). «За Леніна, за Сталіна»: як на Чернігівщині бережуть портрети «вождів».
<https://www.bbc.com/ukrainian/features-45173635>;
152. Bieber, F. (2006). *Post-war Bosnia: Ethnicity, inequality and public sector governance*. Palgrave Macmillan;
153. Bigo, D. (2002). Security and immigration: Toward a critique of the governmentality of unease. *Alternatives: Global, Local, Political*, 27(S1), 63–92;
154. Bilan, Y. (2017). *Migration of the Ukrainian population: Economic, institutional and sociocultural factors*. Ubiquity Press. <https://doi.org/10.5334/bbg>;
155. Bottlik, Z. (2017). Urban space and post-war division in Mostar. *Hungarian Geographical Bulletin*, 66(2), 99–114;
156. Brambilla, C. (2015). Exploring the critical potential of the borderscapes concept. *Geopolitics*, 20(1), 14–34. <https://doi.org/10.1080/14650045.2014.884561>;
157. Brenner, N. (2004). *New state spaces: Urban governance and the rescaling of statehood*. Oxford University Press;
158. Brunet-Jailly, E. (2005). Theorizing borders: An interdisciplinary perspective. *Geopolitics*, 10(4), 633–649;
159. Brunn, S. D., Dronova, O., & Kononenko, O. (2020). Slavutych atomograd as the last ideal city of the USSR: Challenges and adaptation mechanisms of resilience. *GeoJournal*, 86(6), 2887–2903. <https://doi.org/10.1007/s10708-020-10236-x>;
160. Carlsson, B., Jacobsson, S., Holmén, M., & Rickne, A. (2014). Resilient peripheral regions? The role of entrepreneurship and innovation in regional renewal.

- The Annals of Regional Science*, 53, 643–665.
<https://doi.org/10.1007/s00168-014-0649-1>;
161. Castells, M. (1996). *The rise of the network society*. Blackwell Publishers;
 162. Castells, M. (2010). *The rise of the network society* (2nd ed.). Wiley-Blackwell;
 163. CNTIME. (2023). *А що після: чим живуть Михайло-Коцюбинська та Добрянська ТГ*.
<https://cntime.cn.ua/a-sho-pislya-chim-zhivut-mihajlo-kocyubinska-ta-do-article/>;
 164. Cutter, S. L., Barnes, L., Berry, M., Burton, C., Evans, E., Tate, E., & Webb, J. (2008). A place-based model for understanding community resilience to natural disasters. *Global Environmental Change*, 18(4), 598–606.
<https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2008.07.013>;
 165. Danson, M., & de Souza, P. (Eds.). (2012). *Regional development in Northern Europe: Peripherality, marginality and border issues*. Routledge;
 166. Das, V. (2007). *Life and words: Violence and the descent into the ordinary*. University of California Press;
 167. Del Gaudio, S. (2020). Language situation in Ripky (Chernihiv): Results of focus group research. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*, 7(2), 201–216.
<https://doi.org/10.21226/ewjus617>;
 168. Eder, J. (2019). Innovation in the periphery: A critical survey and research agenda. *International Regional Science Review*, 42(2), 119–146.
<https://doi.org/10.1177/0160017618764279>;
 169. Elden, S. (2013). *The birth of territory*. University of Chicago Press;
 170. ESPON EGTC. (2022). *HERIWELL: Cultural heritage as a source of societal well-being in European regions: Final report*. ESPON 2020 Programme.
https://archive.espon.eu/sites/default/files/attachments/HERIWELL_Final%20Report.pdf;
 171. Fairclough, N. (1992). *Discourse and social change*. Polity Press;
 172. Fedinec, C., & Csernicsko, I. (2017). (Re)conceptualization of memory in Ukraine after the Revolution of Dignity. *Central European Papers*, 5(1), 46–71.
<https://doi.org/10.25142/cep.2017.003>;
 173. Flowerdew, R., & Martin, D. (Eds.). (2005). *Methods in human geography* (2nd ed.). Pearson Education;
 174. Folke, C. (2006). Resilience: The emergence of a perspective for social-ecological systems analyses. *Global Environmental Change*, 16(3), 253–267.
<https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2006.04.002>;
 175. Format.cn.ua. (2023). *Про впорядкування топонімів у Михайло-Коцюбинському*.
https://format.cn.ua/news/pro_vporjadkuvannja_toponimiv_v_mikhajlo_kocjubinsk_omu/2023-03-10-8691;

176. Format.cn.ua. (2016). *У Сновську (Щорсі) демонтували пам'ятник Щорсу*. https://format.cn.ua/news/u_snovsku_shhors_i_demontuvali_pam_jatnik_shhosu/2016-02-05-2618;
177. Foucault, M. (2007). *Security, territory, population: Lectures at the Collège de France, 1977–1978* (M. Senellart, Ed.; G. Burchell, Trans.). Palgrave Macmillan;
178. Garcia Ferrari, M. S., Mezentsev, K., Provotar, N., Iliadi, M., & Kartalou, N.-S. (2024). Displaced public spaces in Ukrainian cities: Increasing diversity and inclusion in urban reconstruction through temporary occupation. *ZARCH. Journal of Interdisciplinary Studies in Architecture and Urbanism*, 22, 76–89. https://doi.org/10.26754/ojs_zarch/zarch.2024229877;
179. Giddens A. (1999). *Runaway World: How Globalisation is Reshaping Our Lives*. Brunner-Routledge;
180. Gnatiuk, O. (2018). The renaming of streets in post-revolutionary Ukraine: Regional strategies to construct a new national identity. *Acta Universitatis Carolinae Geographica*, 53(2), 119–136. <https://doi.org/10.14712/23361980.2018.13>;
181. Gnatiuk, O., & Homanyuk, M. (2023). From geopolitical fault-line to frontline city: Changing attitudes to memory politics in Kharkiv under the Russo-Ukrainian war. *Hungarian Geographical Bulletin*, 72(3), 239–256. <https://doi.org/10.15201/hungeobull.72.3.3>;
182. Gnatiuk, O., & Melnychuk, A. (2021). Historical heraldic symbols as a marker of reproducing and transforming regional identity: The case of Ukraine. *Geographia Polonica*, 94(4), 589–607. <https://doi.org/10.7163/GPol.0222>;
183. Gnatiuk, O., Mezentsev, K., & Pidgrushnyi, G. (2022). Rethinking of identity under war: Pryazovia renaissance and regional centre ambitions in Mariupol before 2022. *Hungarian Geographical Bulletin*, 71(3), 271–286. <https://doi.org/10.15201/hungeobull.71.3.4>;
184. Gnatiuk, O., Pisotska, K., Polhun, V., & Zapototska, V. (2023). Public inertia towards the new toponymic landscapes in Vinnytsia, Ukraine. *Journal of the Bulgarian Geographical Society*, 49, 53–68;
185. Gnatiuk, O., & Zapototska, V. (2025). The political lives of rural hodonyms in Ukraine: A cross-regional perspective. *Onomastica*, 69, 253–274. <https://doi.org/10.17651/ONOMAST.69.14>;
186. Goodchild, M. F. (2001). *GIS: A short introduction*. Oxford University Press;
187. Graham, S. (2010). *Cities under siege: The new military urbanism*. Verso;
188. Gregory, D. (2010). War and peace. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 35(2), 154–186;
189. Gregory, D., Johnston, R., Pratt, G., Watts, M., & Whatmore, S. (Eds.). (2009). *The dictionary of human geography* (5th ed.). Wiley-Blackwell;

190. Hall, P. A., & Lamont, M. (Eds.). (2013). *Social resilience in the neoliberal era*. Cambridge University Press;
191. Hinterberger, F., Omann, I., & Stocker, A. (2003). Employment and environment in a sustainable development perspective: The case of Austria. *The Annals of Regional Science*, 37, 313–328. <https://doi.org/10.1007/s00168-002-0094-2>;
192. van Houtum, H. (2000). An overview of European geographical research on borders and border regions. *Journal of Borderlands Studies*, 15(1), 57–83;
193. van Houtum, H., & Bueno Lacy, R. (2017). Frontiers. In D. Richardson, N. Castree, M. F. Goodchild, A. Kobayashi, W. Liu, & R. A. Marston (Eds.), *The International encyclopedia of geography: People, the Earth, environment and technology*. John Wiley & Sons. <https://doi.org/10.1002/9781118786352.wbieg0859>;
194. van Houtum, H., & van Naerssen, T. (2002). Bordering, ordering and othering. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 93(2), 125–136. <https://doi.org/10.1111/1467-9663.00189>;
195. Hromadske.ua. (n.d.). У Чернігівській області демонтували найбільший в Україні пам'ятник Леніну. <https://hromadske.ua/posts/v-chernihivskii-oblasti-demontuvaly-naibilshyi-v-ukraini-pamiatnyk-leninu>;
196. Human Rights House. (n.d.). Матеріали про режими військового контролю та практики обмеження свободи пересування під час збройних конфліктів. <https://humanrightshouse.org/>;
197. Internationale Bauausstellungen. (n.d.). IBA Emscher Park (1989–1999): A future for an industrial region. <https://www.internationale-bauausstellungen.de/en/history/1989-1999-iba-emscher-park-a-future-for-an-industrial-region/>;
198. Keck, M., & Sakdapolrak, P. (2013). What is social resilience? Lessons learned and ways forward. *Erdkunde*, 67(1), 5–19. <https://doi.org/10.3112/erdkunde.2013.01.02>;
199. Kotsan, R., Kotsan, N., Kopachinska, G., & Vozniuk, Y. (2022). Transformations of the Ukrainian-Polish border regions: Experience of Ukraine. *Forum Geografic*, 21(1), 92–101;
200. Kozinets, R. V. (2010). *Netnography: Doing ethnographic research online*. Sage;
201. Kristof, L. K. D. (1959). The nature of frontiers and boundaries. *Annals of the Association of American Geographers*, 49(3), 269–282. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8306.1959.tb01613.x>;
202. Kulyk, V. (2019). Identity in transformation: Russian-speakers in post-Soviet Ukraine. *Europe-Asia Studies*, 71(1), 156–178. <https://doi.org/10.1080/09668136.2017.1379054>;

203. Laine, J. P. (2017). A historical view on the study of borders. In D. Wastl-Walter (Ed.), *The Ashgate research companion to border studies* (pp. 13–32). Routledge;
204. Longley, P. A., Goodchild, M. F., Maguire, D. J., & Rhind, D. W. (2015). *Geographic information science and systems*. Wiley;
205. Malchykova, D., & Pylypenko, I. (2022). Occupation urbicide: Urban experience and everyday practices of the population (a case of Kherson, Ukraine). *Ekonomichna ta Sotsialna Geografiya*, 88, 6–15. <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2022.88.6-15>;
206. Manzo, L. (2003). Beyond house and haven: Toward a revisioning of emotional relationships with places. *Journal of Environmental Psychology*, 23(1), 47–61. [https://doi.org/10.1016/S0272-4944\(02\)00074-9](https://doi.org/10.1016/S0272-4944(02)00074-9);
207. Marston, S. A. (2000). The social construction of scale. *Progress in Human Geography*, 24(2), 219–242. <https://doi.org/10.1191/030913200674086272>;
208. Martinez, O. J. (1994). *Border people: Life and society in the U.S.–Mexico borderlands*. University of Arizona Press;
209. Massey, D. (2005). *For space*. Sage Publications;
210. McLuhan, M. (1964). *Understanding media: The extensions of man*. McGraw-Hill;
211. Mezentsev, K., & Mezentsev, O. (2022). War and the city: Lessons from urbicide in Ukraine. *Czasopismo Geograficzne*, 93(3), 495–521. <https://doi.org/10.12657/czageo-93-20>;
212. Mezentsev, K., Soldak, M., Batunova, E., Haase, D., & Haase, A. (2025). From evidence to ethics: Mapping the epistemic terrain of emergent urban resilience. *Ekonomichna ta Sotsialna Geografiya*, 94, 54–76. <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2025.94.3>;
213. Mezentsev, K. V., Pidgrushnyi, G. P., & Mezentseva, N. I. (2015). Challenges of the post-Soviet development of Ukraine: Economic transformations, demographic changes and socio-spatial polarization. In S. Henn, T. Lang, W. Sgibnev, & K. Ehrlich (Eds.), *Understanding geographies of polarization and peripheralization: Perspectives from Central and Eastern Europe and beyond* (pp. 252–269). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/9781137415080_14;
214. Moore, D. (1998). Clear waters and muddy horizons: The political economy of border regions in southern Africa. *African Studies Quarterly*, 2(2);
215. Morgan, D. L. (1997). *Focus groups as qualitative research* (2nd ed.). Sage Publications;
216. Mountcastle, A., & Danon, D. (2001). Coming “home”: Identity and place in post-war Croatia. *Narodna Umjetnost*, 38(1), 105–119;

217. Muggleton, D. (2005). From classlessness to clubculture: A genealogy of post-war British youth cultural analysis. *Young*, 13(2), 205–219. <https://doi.org/10.1177/1103308805051322>;
218. Newman, D. (2006). Borders and bordering: Towards an interdisciplinary dialogue. *European Journal of Social Theory*, 9(2), 171–186;
219. Norris, F. H., Stevens, S. P., Pfefferbaum, B., Wyche, K. F., & Pfefferbaum, R. L. (2008). Community resilience as a metaphor, theory, set of capacities, and strategy for disaster readiness. *American Journal of Community Psychology*, 41(1–2), 127–150;
220. OECD. (2014). *How's life in your region? Measuring regional and local well-being*. OECD Publishing;
221. O'Dowd, L. (2002). The changing significance of European borders. *Regional & Federal Studies*, 12(4), 13–36. <https://doi.org/10.1080/714004757>;
222. Ohmae, K. (1990). *The borderless world: Power and strategy in the interlinked economy*. HarperBusiness;
223. OpenForest. (2021). *Семенівський лісгосп планують ліквідувати та приєднати до Новгород-Сіверського лісгоспу*. <https://www.openforest.org.ua/159744/>;
224. OTG.cn.ua (2018). *Якою буде доля Леніна зі Сновська?* <https://otg.cn.ua/2018/10/30/news-gromady/news-snovska/yakoyu-bude-dolya-lenin-a-zi-snovska/>;
225. Paasi, A. (1996). *Territories, boundaries and consciousness*. John Wiley & Sons;
226. Paasi, A. (1998). Boundaries as social processes: Territoriality in the world of flows. *Geopolitics*, 3(1), 69–88;
227. Palekha, Yu. M., Malchykova, D. S., Antonenko, N. V., & Pylypenko, I. O. (2023). Approaches to the territorial communities' typification of Ukraine as a result of the Russian military aggression. *Ukrainian Geographical Journal*, 2023(4), 36–43. <https://doi.org/10.15407/ugz2023.04.036>;
228. Parker N. (2006). *The geopolitics of Europe's identity: Centers, boundaries, and margins*. Palgrave Macmillan;
229. Parker, N., & Vaughan-Williams, N. (2015). Critical border studies: Broadening and deepening the “lines in the sand” agenda. *Political Geography*, 44, 1–6;
230. Pasikowska-Schnass, M., & Widuto, A. (2022). *Culture and regional development*. European Parliamentary Research Service. https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2022/733600/EPRS_BRI%282022%29733600_EN.pdf;
231. Perkmann, M. (2003). Cross-border regions in Europe: Significance and drivers of regional cross-border co-operation. *European Urban and Regional Studies*, 10(2), 153–171. <https://doi.org/10.1177/0969776403010002004>;

232. Pickett, N. R. (2019). Emergent stateness: Critical urban geopolitics in Slavutych. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*, 6(2), 81–109. <https://doi.org/10.21226/ewjus527>;
233. Pratt, A. C. (2008). Creative cities: The cultural industries and the creative class. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 90(2), 107–117;
234. Provotar, N., Shchuka, H., & Mezentsev, K. (2025). Temporariness vs. integration of internally displaced persons under uncertainty: The case of border territorial communities in Zakarpattia. *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series Geology. Geography. Ecology*, 63, 349–365. <https://doi.org/10.26565/2410-7360-2025-63-26>;
235. Putnam, R. D. (1993). *Making democracy work: Civic traditions in modern Italy*. Princeton University Press;
236. Recovery.gov.ua. (n.d.). *Офіційний вебпортал з питань відновлення України*. <https://recovery.gov.ua/>;
237. Ryndich, L. (2025). Transformation of border communities: From a resistance identity to a resilience identity. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv, Geography*, 3/4(94/95), 100–106. <https://doi.org/10.17721/1728-2721.2025.95.5>;
238. Ryndich, L. (2026). Spatial heterogeneity of socio-cultural transformations in border territorial communities of the Chernihiv region under wartime conditions. *Constructive Geography and Rational Use of Natural Resources*, 7(1), 135–141. <https://doi.org/10.17721/2786-4561.2026.7.1-01/14>;
239. Scott, A. J. (2000). *The cultural economy of cities*. Sage;
240. Scott, J. W. (2009). Bordering and ordering the European neighbourhood: A critical perspective on EU territoriality and geopolitics. *Trames*, 13(3), 232–247;
241. Scott, J. W. (2012). Borderlands, border regions and territoriality: A European perspective. *Regional Studies*, 46(7), 887–899;
242. Scott, J. W. (2011). Borders, border studies and EU enlargement. *Geopolitics*, 16(3), 580–596. <https://doi.org/10.1080/14650045.2010.493775>;
243. Scott, J. W. (2012). European politics of borders, border symbolism and cross-border cooperation. In T. M. Wilson & H. Donnan (Eds.), *A companion to border studies* (pp. 83–99). Wiley-Blackwell;
244. Sheller, M., & Urry, J. (2006). The new mobilities paradigm. *Environment and Planning A*, 38(2), 207–226. <https://doi.org/10.1068/a37268>;
245. Social Data Project. (n.d.). *Мова відіграє роль основної ідентичності у громадах України (за даними перепису 2001 року)*. <https://socialdata.org.ua/projects/mova-2001>;
246. Soldak, M., Mezentsev, K., Batunova, E., Haase, A., & Haase, D. (2024). Emergent urban resilience in Ukraine: Adapting to polycrisis in times of war.

- Ekonomichna ta Sotsialna Geografiya*, 92, 6–13.
<https://doi.org/10.17721/2413-7154/2024.92.6-13>;
247. Thrift, N. (2008). *Non-representational theory: Space, politics, affect*. Routledge;
 248. Toal, G. (2017). *Near abroad: Putin, the West and the contest over Ukraine and the Caucasus*. Oxford University Press;
 249. Toal, G., & Dahlman, C. T. (2011). *Bosnia remade: Ethnic cleansing and its reversal*. Oxford University Press;
 250. Townshend, I., Awosoga, O., Kulig, J., & Fan, H. (2015). Social cohesion and resilience across communities that have experienced a disaster. *Natural Hazards*, 76(2), 913–938. <https://doi.org/10.1007/s11069-014-1526-4>;
 251. Tuan, Y.-F. (1977). *Space and place: The perspective of experience*. University of Minnesota Press;
 252. Ukrainer. (2023). *Як північ Сіверщини чинила опір окупації*. <https://www.ukrainer.net/pivnich-sivershchyny>;
 253. UNESCO. (2022). *Damaged cultural sites in Ukraine verified by UNESCO*. <https://www.unesco.org/en/articles/damaged-cultural-sites-ukraine-verified-unesco>;
 254. UNESCO. (2023). *Assessment of damage to cultural heritage in Ukraine*. <https://www.unesco.org/en/articles/unesco-assesses-damage-cultural-heritage-ukraine>;
 255. Vertovec, S. (2007). Super-diversity and its implications. *Ethnic and Racial Studies*, 30(6), 1024–1054;
 256. Wasserman, S., & Faust, K. (1994). *Social network analysis: Methods and applications*. Cambridge University Press;
 257. Wastl-Walter, D. (2011). Borders and border studies. In D. Wastl-Walter (Ed.), *The Ashgate research companion to border studies* (pp. 1–12). Ashgate.
 258. Wilson, T. M., & Donnan, H. (1998). *Border identities: Nation and state at international frontiers*. Cambridge University Press;
 259. Yuval-Davis, N., Wemyss, G., & Cassidy, K. (2018). *Bordering*. Polity Press;
 260. Zapototskyi, S., & Ryndich, L. (2025). Wartime everyday life in the Chernihiv region borderlands: Security practices and socio-cultural transformations. *Geography and Tourism*, 81, 55–62. <https://doi.org/10.17721/2308-135X.2025.81.55-62>;
 261. Zapototskyi, S., Ryndich, L., & Matyunin, H. (2024). Socio-cultural transformations of Ukrainian borderlands in the war and post-war period: A research review. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv, Geography*, 1/2(88/89), 13–18. <https://doi.org/10.17721/1728-2721.2024.88-89.2>, 13–18. DOI: <http://doi.org/10.17721/1728-2721.2024.88-89.2>;
 262. Zila, O. (2015). The myth of return: Bosnian refugees and the perception of “home”. *Geographica Pannonica*, 19(3), 130–145;

263. Zhurzhenko, T. (2016). Borders and memory. In D. Wastl-Walter (Ed.), *The Routledge research companion to border studies* (pp. 85–106). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315612782-14>;
264. Zhurzhenko, T. (2024). How war is rebordering Ukraine. *Current History*, 123(855), 249–255. <https://doi.org/10.1525/curh.2024.123.855.249>;
265. Zhurzhenko, T. (2007). The geopolitics of memory. *Eurozine*. <https://www.eurozine.com/the-geopolitics-of-memory>.

ДОДАТКИ

Додаток А

Прикордонні території як категорія дослідження в суспільній географії

Таблиця А.1

Відмінності понять «прикордонна смуга», «контрольований прикордонний район», «прикордонні території», «прикордонний простір» та «прикордоння»

Поняття	Визначення	Ключові характеристики	Функція в дослідженні
Прикордонна смуга	Територія, встановлена безпосередньо вздовж державного кордону України, берегів прикордонних річок, озер та інших водойм, у межах якої запроваджується спеціальний прикордонний режим	Чітко визначена ширина, спеціальний режим доступу, домінування безпекових і контрольних функцій	Нормативно-правова категорія
Контрольований прикордонний район	Території населених пунктів, територіальних громад або адміністративних районів, прилеглих до державного кордону чи узбережжя моря, у межах яких діє прикордонний режим для забезпечення охорони державного кордону та національної безпеки	Територіально ширший за прикордонну смугу, діє режимний характер, поєднує житлові, господарські і безпекові функції	
Прикордонні території	Формально окреслені та адміністративно визначені територіальні утворення (сукупність прикордонних громад, населених пунктів), розташовані в безпосередній близькості до державного кордону України	Адміністративна визначеність, просторове охоплення кількох громад; інституційна фрагментарність та відсутність єдиного нормативного закріплення	Об'єкт суспільно-географічного дослідження в територіальному вимірі

Прикордонні території в несприятливих умовах	Категорія Державної стратегії регіонального розвитку (редакція 2020 р.), що охоплювала території з демографічними, економічними, інфраструктурними та безпековими обмеженнями розвитку, зокрема території в зоні близькості до кордону з Російською Федерацією, Придністровського регіону Республіки Молдова та території в межах до 30 км від лінії розмежування	Включення до переліку стратегічних типів територій як таких, що потребують особливої уваги державної політики через сукупність структурних обмежень розвитку, акцент на демографічних, економічних, інфраструктурних і безпекових викликах	Контекст державної регіональної політики, що передусе авторській аналітичній інтерпретації
Прикордонні громади	Територіальні громади, адміністративні межі яких безпосередньо прилягають до державного кордону України та в межах яких здійснюється місцеве самоврядування, організація повсякденного життя населення й реалізація політик розвитку	Чіткі адміністративні межі, наявний рівень місцевого самоврядування, концентрація соціально-культурних процесів, безпосередній вплив безпекових чинників	Основна емпірична одиниця аналізу соціально-культурних трансформацій у дисертації
Прикордонний простір	Соціально наповнене середовище, що формується в межах прикордонних територій і охоплює сукупність соціально-культурних процесів, повсякденних практик, взаємодій та ідентичностей, які можуть виходити за рамки формально визначених адміністративних кордонів	Динамічність, процесуальність, багатовимірність, поєднання соціальних, культурних, демографічних, символічних та інших типів вимірів	Аналітична рамка для дослідження соціально-культурних трансформацій

Продовження Таблиці А.1

Прикордоння	Соціально-просторове явище, що відображає специфіку функціонування, розвитку та трансформацій територій у зоні сусідства з іншими державами, поєднуючи бар'єрні, контактні та трансформаційні функції кордону	Поєднання безпекових, економічних, культурних, ідентифікаційних та інших видів чинників, динамічність соціально-просторових процесів, вразливість до криз і зовнішніх впливів	Концептуальна рамка інтерпретації соціально-просторових процесів
Прикордонний регіон	Територіально окреслений регіон, просторовий розвиток, соціально-економічні процеси та характеристики якого істотно зумовлені близькістю до державного кордону та режимами його функціонування	Функціональна однорідність, вплив державного кордону на економіку, мобільність, соціальні зв'язки та ідентичності, поєднання контактних і бар'єрних функцій, не обов'язково збігається з адміністративними межами	Аналітична категорія для узагальнення процесів розвитку прикордонних територій у ширшому соціально-просторовому та регіональному контексті

Складено автором із використанням інформації Постанови КМУ «Про прикордонний режим» (редакція 2025 р.), Постанови КМУ «Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки» (редакція 2020 р.).

Ключові аспекти тези про безкордонний світ

Аспект	Характеристика	Основні праці
Економічна інтеграція	Зниження ролі національних кордонів у функціонуванні глобальної економіки внаслідок розвитку міжнародних ринків, фінансових потоків і транснаціональних корпорацій	К. Омае The Borderless World: Power and Strategy in the Interlinked Economy (1990)
Глобалізація комунікацій	Формування єдиного інформаційного простору завдяки розвитку засобів масової комунікації та інформаційних технологій	М. Маклюен Understanding Media: The Extensions of Man (1964), що вплинула на глобалізаційний дискурс 1990-х років
Соціологічний вимір глобалізації	Активізація світових соціальних відносин і зростання взаємопов'язаності світу, що послаблює традиційні соціальні та культурні бар'єри без їх повного зникнення	А. Гідденс Runaway World: How Globalisation Is Reshaping Our Lives (1999)
Мережева перспектива	Домінування «простору потоків» (space of flows) над «простором місць» (space of places), у межах якого ключову роль відіграють мережі обміну інформацією, капіталом і владою	М. Кастельс The Rise of the Network Society (1996)
Трансформація ролі територіальних кордонів	Часткова втрата національною державою здатності повного контролю над ключовими економічними та соціальними процесами, які дедалі частіше виходять за межі територіальних рамок	Узагальнення ідей у працях глобалістів 1990-х років (Омае, Кастельс, Гідденс)

Складено автором за (McLuhan, 1964; Ohmae, 1990; Castells, 1996; Giddens, 1999).

**Ключові процеси бордерингу, ребордерингу та дебордерингу в
суспільно-географічному аналізі прикордоння**

Поняття	Що входить	Пояснення	Автори та праці
Бордеринг (bordering)	Політичний вимір	Формування та підтримка кордонів через державну політику, правові режими, контроль і безпекові практики	Д. Ньюман, <i>Borders and Bordering: Towards an Interdisciplinary Dialogue</i> (2006)
	Соціальний вимір	Процеси соціального включення й виключення, через які у повсякденних практиках відтворюються уявлення про належність, допустимість руху та межі спільнот	
	Культурний вимір	Формування символічних меж, колективних уявлень, наративів і значень, пов'язаних із кордоном	
	Економічний вимір	Регулювання потоків товарів, капіталу, робочої сили та ресурсів через кордон	

Продовження Таблиці А.3

Ребордеринг (rebordering)	Посилення контролю	Відновлення або посилення бар'єрних функцій кордону у відповідь на кризи, війни, загрози безпеці	Г. ван Хаутум, An Overview of European Geographical Research on Borders and Border Regions (2000). Т. Журженко, How War Is Rebordering Ukraine (2024)
	Символічне та фактичне закриття	Посилення уявлень про небезпеку, загрозу з іншого боку кордону	
Дебордеринг (debordering)	Послаблення бар'єрних функцій	Розвиток співпраці між прикордонними регіонами, спільних інституцій та проєктів	Г. ван Хаутум, An Overview of European Geographical Research on Borders and Border Regions (2000)
	Транскордонна взаємодія	Інституційне оформлення транскордонних мереж і механізмів взаємодії	

Складено автором за (Houtum, 2000; Newman, 2006; Zhurzhenko, 2024).

Відмінності тез про безкордонний світ та бордеринг

Аспект	Теза про безкордонний світ	Бордеринг
Час формування	1990-ті роки (період глобалізаційного оптимізму)	Кінець 1990-х – 2000-ті роки (переосмислення ролі кордонів у контексті кризових подій)
Основна ідея	Кордони поступово втрачають своє визначальне значення під впливом глобалізації, економічної інтеграції та розвитку комунікацій	Кордони постійно відтворюються як багатовимірний соціально-культурний і політичний процес
Просторовий вимір	Домінування глобальних потоків над територіальною організацією простору. Світ розглядається як єдиний глобальний простір економічних, культурних та інформаційних потоків	Прикордоння розглядається як простір трансформацій, зон переходу, контактів і соціально-просторових взаємодій
Функція кордонів	Бар'єрна функція послаблюється, ключову роль відіграють мережі глобальних взаємозв'язків	Кордони функціонують як фільтри, що відкривають або обмежують рух людей, товарів, ідей та інформації
Ключові автори	К. Омае, М. Кастельс, А. Гідденс	Д. Ньюман, А. Паасі, Г. ван Хаутум, Т. Вілсон, Г. Доннан
Ставлення до ідентичності	Глобальна ідентичність витісняє локальну/національну	Кордони конструюють ідентичності через поділ «свої–чужі»
Практичні наслідки	Віра у глобальний ринок і міжнародні інститути як рушії розвитку	Аналіз впливу кордонів на локальні громади, просторову нерівність та безпеку

Складено автором за (McLuhan, 1964; Ohmae, 1990; Castells, 1996; Wilson & Donnan, 1998; Giddens, 1999; van Houtum, 2000; Newman, 2006; Zhurzhenko, 2024).

Рисунок А.1. Візуалізація процесів бордерингу, ребордерингу, дебордерингу
Створено автором.

Додаток Б
Ознаки та функції прикордоння

Таблиця Б.1

Функції прикордоння

Функції прикордоння	Суть	Приклади проявів у контексті прикордоння
Бар'єр	Регулювання та обмеження мобільності людей, товарів, інформації й ідей з метою забезпечення безпеки, суверенітету та контролю державного кордону. Бар'єрна функція може посилюватися або послаблюватися залежно від політичних, безпекових і кризових умов	Прикордонні та митні режими, режимні зони та перепусткові системи, воєнні блокпости, обмеження перетину кордону під час пандемій, посилений контроль у період воєнних дій
Контакт	Забезпечення каналів взаємодії, комунікації та співпраці між суміжними територіями, що сприяє соціально-економічним зв'язкам, культурному обміну та формуванню транскордонних мереж	Єврорегіони та програми транскордонного співробітництва, транскордонні ринки, культурні та освітні обміни, спільні інфраструктурні та екологічні проєкти
Трансформація	Зміна соціальних практик, ідентичностей, просторових структур і моделей повсякденного життя під впливом глобальних і локальних процесів	Трудова та вимушена міграція, формування гібридних ідентичностей, адаптація громад до воєнних конфліктів і пандемій, переосмислення ролі кордону в повсякденних практиках

Складено автором на основі узагальнення сучасних досліджень прикордоння (Brunet-Jailly, 2005; Newman, 2006; Houtum, 2000; Paasi, 1998; Martinez, 1994; Zhurzhenko, 2024).

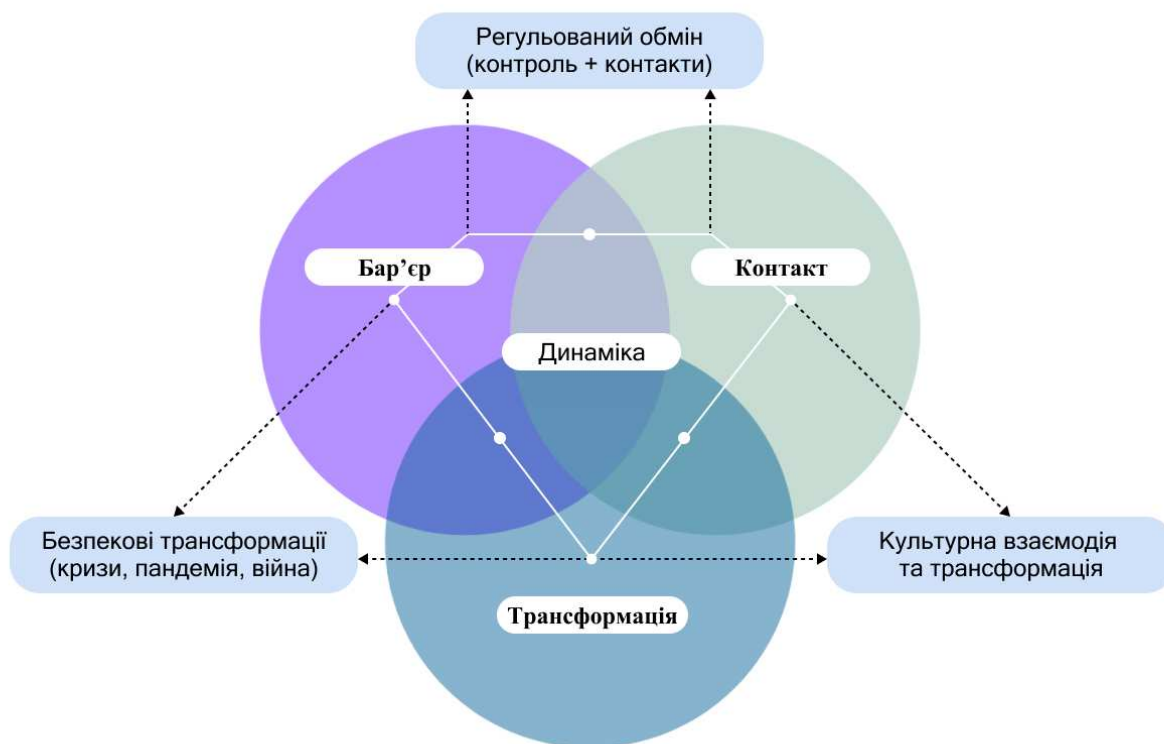

Рисунок Б.1. Прикордоння як простір перетину функцій

Створено на основі узагальнення сучасних досліджень прикордоння (Brunet-Jailly, 2005; Newman, 2006; Houtum, 2000; Paasi, 1998; Martinez, 1994; Zhurzhenko, 2024).

Додаток В

Соціально-культурні трансформації як напрям дослідження в суспільній географії

Таблиця В.1

Основні напрями дослідження соціально-культурних трансформацій регіонів

Напрямок	Ключова ідея та контекст трансформацій	Автори / праці
Простір, місце та регіональна ідентичність	Трансформації пов'язані зі змінами відчуття місця та регіональної ідентичності, які формуються через соціальні практики, пам'ять і символічні уявлення про територію	Д. Мессі For Space (2005); І.-Ф. Туан Space and Place: The Perspective of Experience (1977)
Глобалізація, мережеве суспільство та цифрові трансформації	Перехід від простору місць до простору потоків змінює характер соціальних відносин і культурних практик, формуючи нові просторові конфігурації	М. Кастельс The Rise of the Network Society (1996; 2nd ed. 2010)
Культурна економіка та креативні індустрії	Культура й креативні індустрії виступають драйверами структурних змін регіонів, впливаючи на зайнятість, імідж та конкурентоспроможність територій	А. Скотт The Cultural Economy of Cities (2000); А. К. Пратт Creative cities: The cultural industries and the creative class (2008)
Соціальний капітал і громадська залученість	Рівень довіри, горизонтальних зв'язків і асоціативності визначає здатність регіонів до адаптації та соціально-культурних змін	Р. Д. Патнем Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy (1993)
Міграція, різноманіття та суперрізноманітність	Нашарування етнічних, мовних, правових і соціальних відмінностей трансформуює соціальну тканину регіонів і локальні ідентичності	С. Вертовець Super-diversity and its implications (2007)
Політики культури та регіонального розвитку	Культурні політики та інституційні програми стають інструментами соціально-культурної трансформації та підвищення якості життя	Європейська Комісія European Capitals of Culture Programme; ESPON HERIWELL Project
Постіндустріальні трансформації та спадщина-орієнтована регенерація	Використання культурної та індустріальної спадщини сприяє зміні ідентичності територій і їх просторової ролі	Internationale Bauausstellung Emscher Park (1989–1999)

Продовження Таблиці В.1

Вимірювання трансформацій: добробут і соціальні індикатори	Соціально-культурні зміни можуть бути операціоналізовані через багатовимірні показники добробуту, довіри, культурної участі	OECD How's Life in Your Region? (2014); OECD Regional Well-Being Database
--	---	---

Складено автором за (Massey, 2005; Tuan, 1977; Castells, 1996; Scott, 2000; Pratt, 2008; Putnam, 1993; Vertovec, 2007; OECD, 2014; European Capitals of Culture; ESPON HERIWELL; IBA Emscher Park).

**Основні напрями дослідження соціально-культурних трансформацій
прикордоння**

Напря́м	Ключова ідея та контекст трансформацій	Автори / праці
Прикордонні ідентичності та повсякденний бордеринг	Формування гібридних моделей належності, кордон як механізм включення/виключення, трансформація відчуття приналежності та соціальної дистанції	Т. Вілсон, Г. Доннан (2012); А. Паасі (1998); Н. Ювал-Девіс, Ф. Вемісс, К. Кессіді (2018); Я. Олійник, О. Гнатюк (2017)
Дебордеринг і ребордеринг	Зміна режимів відкритості/закритості, перебудова структури довіри, посилення або послаблення символічних меж у кризових умовах	Г. ван Хаутум (2002); Л. О'Дауд (2002); К. Брамбілла (2015); Т. Журженко (2024)
Транскордонна співпраця	Формування соціальних мереж довіри, розвиток горизонтальних зв'язків і спільних культурних практик, трансформація образу кордону	М. Перкман (2003); А. Скотт (2011); Н. Мікула, В. Засадко (2014)
Мобільність і міграція	Соціальна реконфігурація громад, культурна гібридизація, зміна демографічної структури та практик повсякденності	О. Мартінес (1994); М. Шеллер, Дж. Уррі (2006); К. Мезенцев та ін. (2015)
Пам'ять та символічна реконфігурація простору	Переосмислення історичних наративів, трансформація символічного статусу території, пам'ять як ресурс інтеграції або конфлікту	Т. Журженко (2007; 2011); К. Немець, Г. Кулешова, Л. Немець (2012)

Складено автором за (Paasi, 1998; Newman, 2006; Wilson & Donnan, 2012; Yuval-Davis et al., 2018; van Houtum & van Naerssen, 2002; O'Dowd, 2002; Brambilla, 2015; Zhurzhenko, 2007; 2011; 2024; Perkmann, 2003; Scott, 2011; Martínez, 1994; Sheller & Urry, 2006; Олійник, Гнатюк, 2017; Мікула, Засадко, 2014; Mezentsev et al., 2015; Немець, Кулешова, Немець, 2012).

Напрями впливу військового фактору на соціально-культурні трансформації

Напрямок	Ключова ідея та контекст трансформацій	Автори / праці
Демографічні зміни та вимушена міграція	Депопуляція територій, внутрішнє переміщення населення, формування нової соціально-просторової структури	Г. Тоал, К. Дальман (2011); Г. Тоал (2017)
Пам'ять і постконфліктна ідентичність	Символічна реконфігурація простору, формування нових наративів пам'яті, консолідація або поляризація спільнот	Д. Грегори (2010); Т. Журженко (2007; 2024)
Культурна спадщина та її вразливість	Руйнування культурного ландшафту, втрата матеріальних і символічних маркерів ідентичності	С. Елден (2013); ЮНЕСКО (2022; 2023)
Ребордеринг і посилення бар'єрної функції кордонів	Посилення бар'єрних режимів, мілітаризація простору, трансформація мобільності та транскордонних контактів	Дж. Агню (2003); Г. ван Хаутум (2002); Л. О'Дауд (2002); Т. Журженко (2024)
Соціальні практики відновлення та резильєнтність	Локальна самоорганізація, відновлення соціальних зв'язків, формування моделей територіальної стійкості	Ф. Бібер (2006); П. Голл, М. Ламон (2013)

Складено автором за (Agnew, 2003; Bieber, 2006; Elden, 2013; Gregory, 2010; Hall & Lamont, 2013; O'Dowd, 2002; Toal & Dahlman, 2011; Toal, 2017; van Houtum, 2002; Zhurzhenko, 2007; 2024; UNESCO, 2022; 2023).

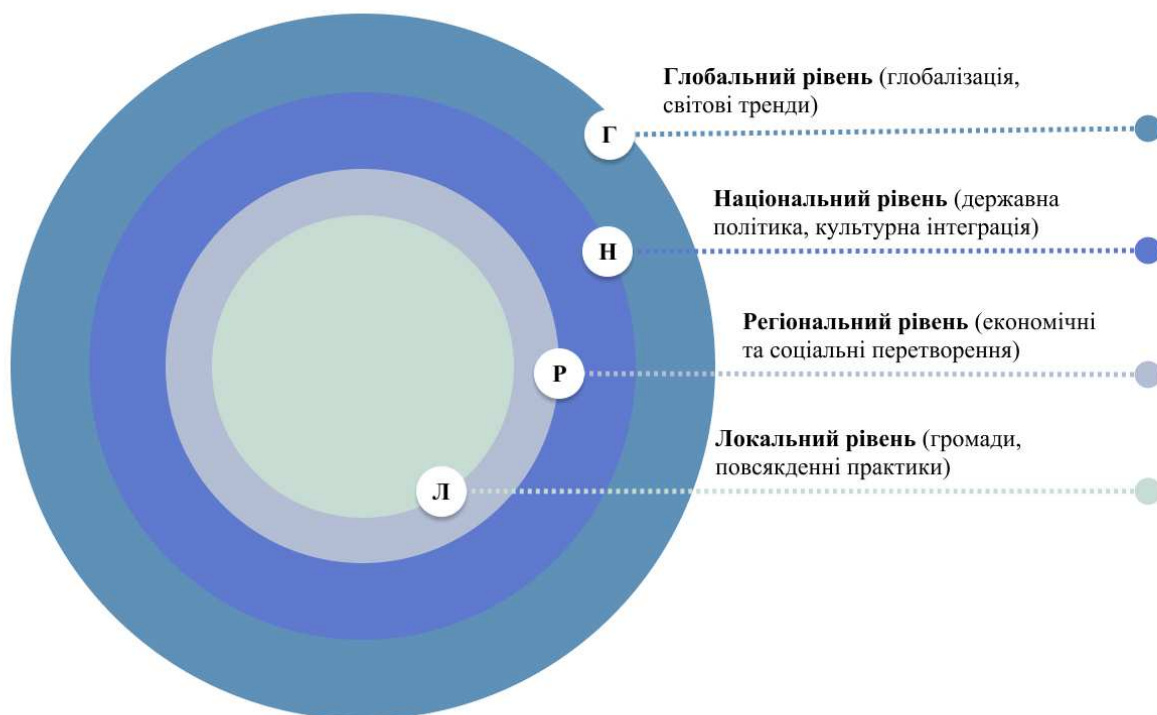

Рисунок В.1. Рівні соціально-культурних трансформацій

Створено автором за (Marston, 2000; Massey, 2005; Brenner, 2004).

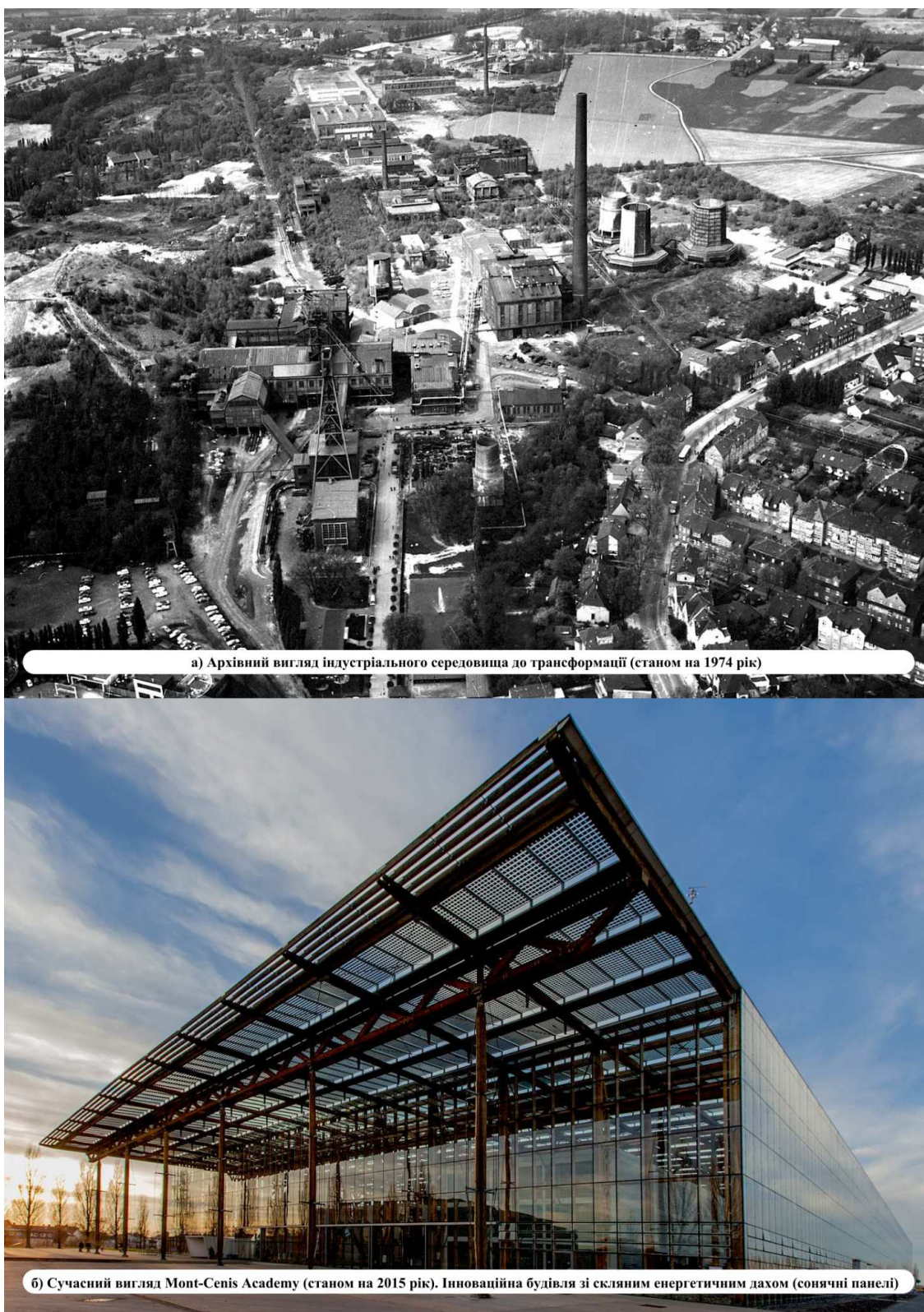

Рисунок В.2. Трансформація індустриального ландшафту в постіндустріальний культурно-освітній простір у межах ІВА Emscher Park (Герне, Німеччина):

а — індустриальний комплекс до реконструкції;

б — результат просторової та функціональної регенерації (Mont-Cenis Academy).

Створено автором на основі фото Internationale Bauausstellungen (2023).

Додаток Г

Методи дослідження соціально-культурних трансформацій прикордонних територій

Рисунок Г.1. Якісні методи у вивченні соціально-культурних трансформацій
Створено автором.

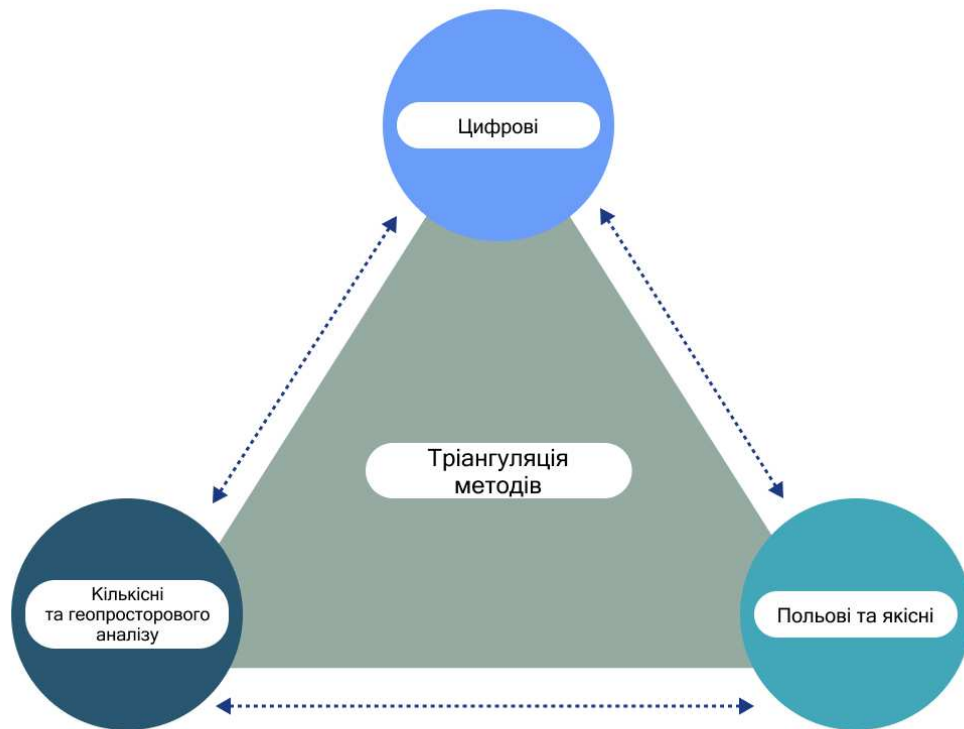

Рисунок Г.2. Тріангуляція методів дослідження соціально-культурних трансформацій

Створено автором.

Рисунок Г.3. Етапи проведення досліджень соціально-культурних трансформацій Чернігівської області

Створено автором.

Додаток Д

**Соціально-культурне становище прикордонних районів Чернігівської області
до 2014 року**

Таблиця Д.1

**Ключові історико-суспільні виклики формування прикордонного простору
Чернігівщини (до 2014 року)**

Категорія виклику	Суть виклику	Вплив на соціально-культурне становище
Війни та воєнні конфлікти	Часті військові зіткнення з XVI ст., Друга світова війна	Руйнування інфраструктури, людські втрати, формування колективної пам'яті про трагедії
Політичні трансформації	Часті зміни державної належності	Нестабільність ідентичності, зміна адміністративних і культурних моделей
Тоталітарні практики XX ст.	Голодомор 1932–33 рр., репресії	Демографічні втрати, руйнування соціальних зв'язків, травматична пам'ять
Соціально-демографічні виклики	Депопуляція, старіння, міграція	Ослаблення локальних спільнот, скорочення культурного потенціалу
Культурна спадщина та її вразливість	Фізичне руйнування історичних об'єктів унаслідок воєн та занепад локальних культурних практик у період радянської політики	Ослаблення культурної тяглості поколінь, зменшення ролі локальної культурної ідентичності, зростання потреби в інституційному збереженні й переосмисленні спадщини

Складено та узагальнено автором за (Яковенко, 2006; Субтельний, 2009; Плохій, 2017; Applebaum, 2017).

Динаміка чисельності населення прикордонних районів у % частці від чисельності Чернігівської області

Район	2002		2010		2012		2013		2014*	
	Чисельність, тис. осіб	% від чисельності області	Чисельність, тис. осіб	% від чисельності області	Чисельність, тис. осіб	% від чисельності області	Чисельність, тис. осіб	% від чисельності області	Чисельність, тис. осіб	% від чисельності області
Городнянський	36,3	2,9	31,1	2,8	30,2	2,8	29,8	2,8	29,3	2,7
Ріпкинський	37,6	3,0	31	2,8	29,9	2,7	29,3	2,7	28,7	2,7
Щорський (Сновський)	30,6	2,5	25,7	2,3	25,2	2,3	24,9	2,3	24,6	2,3
Корюківський	33,7	2,7	29,1	2,6	28,5	2,6	28,1	2,6	27,7	2,6
Семенівський	23,5	1,9	19,4	1,7	19	1,7	18,8	1,7	18,5	1,7
Новгород-Сіверський	36,1	2,9	29,9	2,7	28,8	2,6	28,3	2,6	27,9	2,6

Продовження Таблиці Д.2

Чернігівський	61,3	4,9	53,9	4,9	53	4,9	52,6	4,9	52,4	4,9
Чисельність населення області, тис. осіб	1245,3		1109,7		1088,5		1077,8		1066,8	

Створено автором (за даними Головного управління статистики у Чернігівській області, 2013).

*Станом на 1 січня 2014 р.

**Міграційний приріст (скорочення) населення прикордонних районів
Чернігівської області (2014* р.), осіб**

Район	Кількість прибулих	Кількість вибулих	Міграційний приріст (скорочення)
Городнянський	350	390	-38
Ріпкинський	312	363	-51
Щорський (Сновський)	298	318	-20
Корюківський	383	337	46
Семенівський	284	312	-28
Новгород-Сіверський	375	413	-38
Чернігівський	1075	369	346

Складено автором автором (за даними Головного управління статистики у Чернігівській області, 2013).

**Станом на 1 січня 2014 р.*

Щільність населення районів Чернігівської області (2014* р.)

Район	Територія, км²	Щільність, осіб
Н.-Сіверський	1804	8
Семенівський	1470	12
Ріпкинський	2085	13
Коропський	1312	18
Козелецький	2660	18
Городнянський	1566	18
Куликівський	944	19
Ніжинський	1514	19
Щорський (Сновський)	1283	19
Корюківський	1424	19
Борзнянський	1608	20
Ічнянський	1576	20
Прилуцький	1793	20
Срібнянський	579	20
Чернігівський	2548	20
Сосницький	916	21
Талалаївський	633	21
Бобровицький	1418	24
Носівський	1152	26
Менський	2085	27
Варвинський	590	28
Бахмацький	1488	31
м.Прилуки	43	1343
м.Ніжин	43	1684
м.Чернігів	78	3779

Складено автором автором (за даними Головного управління статистики у Чернігівській області, 2013).

*Станом на 1 січня 2014 р.

Рідна мова населення міст обласного значення та районів Чернігівської області
(станом на 2001 рік), %

Місто обласного значення, район	Чисельність населення	Українська	Російська	Білоруська	Інші мови
Чернігів	299 038	74,0	24,5	0,3	1,2
Ніжин	76 059	89,5	8,9	0,1	1,5
Прилуки	64 069	92,9	6,8	0,1	0,2
Бахмацький	55 820	97,1	2,5	0,1	0,3
Бобровицький р-н	40 993	97,9	1,8	0,1	0,2
Борзнянський	43 555	98,4	1,4	0,1	0,1
Варвинський	19 974	97,0	2,7	0,2	0,1
Городнянський	36 349	92,5	7,0	0,5	0,1
Ічнянський	40 945	97,8	2,0	0,1	0,1
Козелецький	61 636	95,8	3,8	0,1	0,3
Коропський	32 139	97,8	2,0	0,1	0,1
Корюківський	33 558	96,9	2,8	0,1	0,1
Куликівський	22 472	98,0	1,7	0,2	0,2
Менський	45 408	97,5	2,1	0,2	0,2
Ніжинський	36 708	98,5	1,3	0,1	0,1
Н.-Сіверський	36 031	63,9	35,9	0,1	0,1
Носівський	37 439	97,9	1,7	0,1	0,2
Прилуцький	45 127	97,2	2,4	0,1	0,2
Ріпкинський	37 54	87,6	11,4	0,8	0,2
Семенівський	23 465	80,4	19,4	0,1	0,1
Сосницький	24 715	98,4	1,4	0,1	0,1
Срібнянський	14 534,00	98,3	1,5	0,1	0,1
Талалаївський	16 583,00	98,0	1,9	0,1	0,1
Чернігівський	61 463,00	95,4	4,0	0,3	0,2
Щорський (Сновський)	30 438,00	89,4	10,3	0,2	0,1

Середній показник області		89,1	10,3	0,3	0,5

Складено автором автором (за даними Всеукраїнського перепису населення, 2001).

Рисунок Д.1. Хронологічна віха передумов розвитку соціально-культурних трансформацій прикордонних територій Чернігівської області

Створено автором.

Рисунок Д.2. Адміністративний устрій Чернігівської області станом на 2014 рік
Джерело: Регіональний потенціал Чернігівської області. Верховна Рада України.
Режим доступу: <https://www.rada.com.ua/ukr/RegionsPotential/Chernihiv/>.

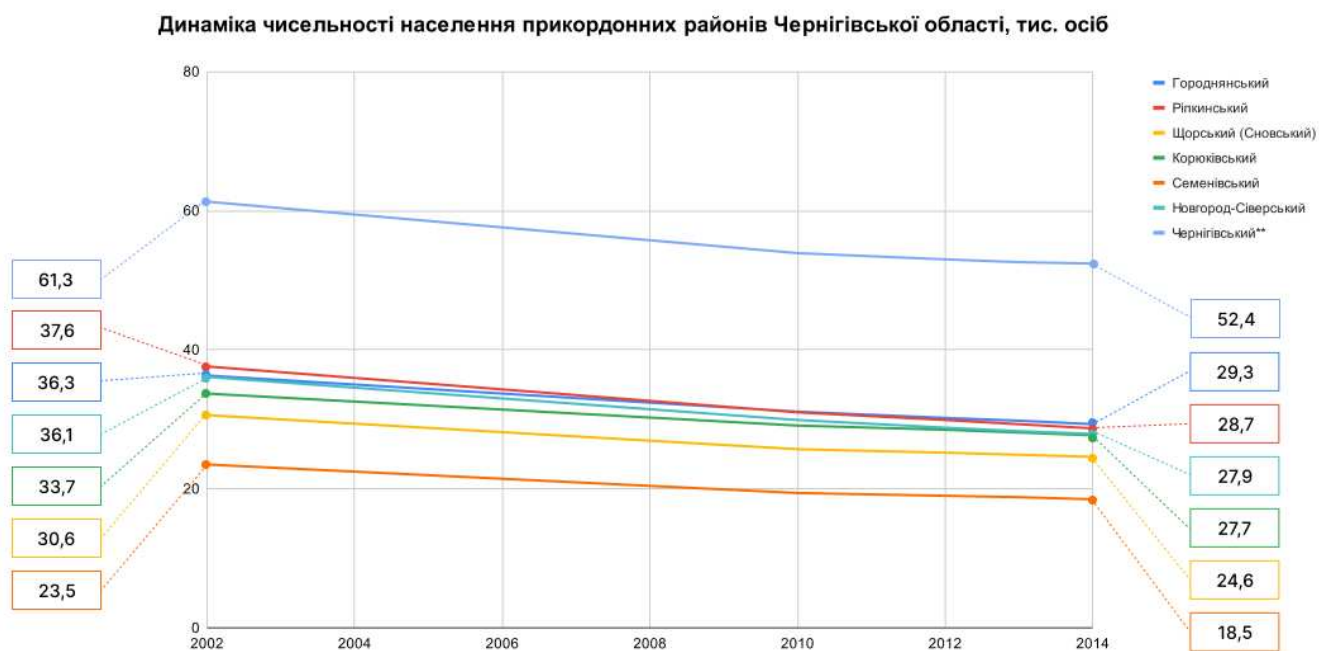

Рисунок Д.3. Динаміка чисельності населення прикордонних районів Чернігівської області, тис. осіб (2002-2014* pp)

Створено автором (за даними Головного управління статистики у Чернігівській області, 2013).

*Станом на 1 січня 2014 р.

** Чернігівський район за виключенням м. Чернігів

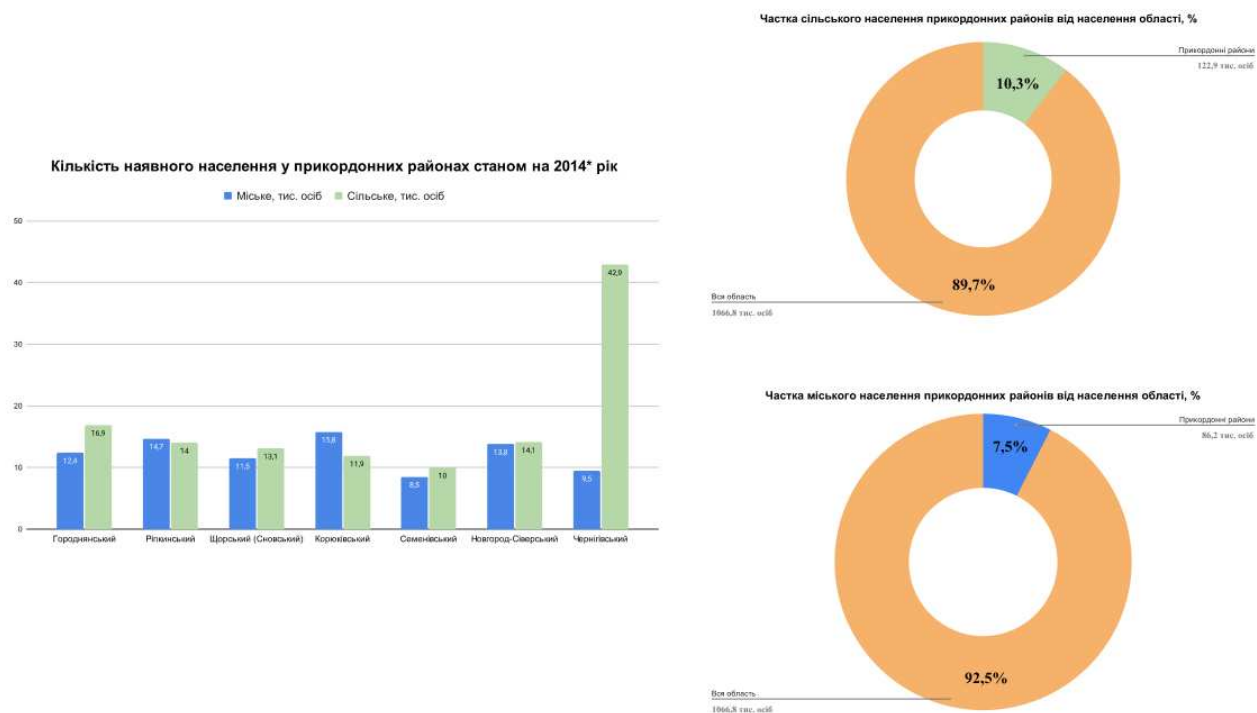
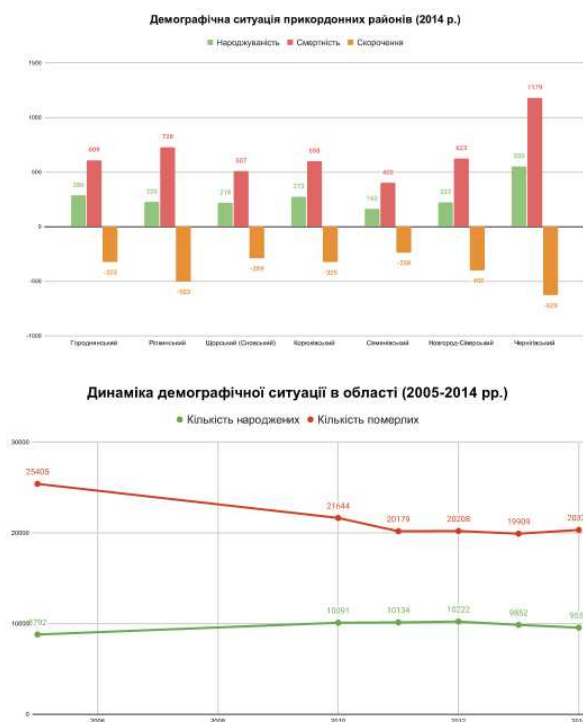

Рисунок Д.4. Кількість наявного населення у прикордонних районах станом на 2014 рік (тис. осіб). Частка сільського та міського населення (%)

Створено автором (за даними Головного управління статистики у Чернігівській області, «Соціально-економічне становище Чернігівської області», 2013).

*Станом на 1 січня 2014 р.

Скорочення чисельності населення за районами Чернівецької області, 2014 р.			
Район	Скорочення населення (осіб) станом на 2014 р.	Чисельність населення (осіб) станом на 2013 р.	% від чисельності населення
Куликівський	-337	17777	-1,90
Ніжинський	-521	28582	-1,82
Коропський	-431	24404	-1,77
Ріпкинський	-503	28656	-1,76
Сосницький	-336	19501	-1,72
Борзнянський	-570	33136	-1,72
Козелецький	-793	47956	-1,65
Ічнянський	-512	32778	-1,56
Н.Сіверський	-400	26506	-1,51
Прилуцький	-545	36564	-1,49
Менський	-540	37712	-1,43
Бобровицький	-475	34143	-1,39
Срібнянський	-152	11703	-1,30
Семенівський	-238	18518	-1,29
Чернівецький	-649	52356	-1,24
Талалаївський	-165	13592	-1,21
Носівський	-365	30243	-1,21
Щорський (Сновський)	-289	24571	-1,18
Корюківський	-325	27754	-1,17
Варвинський	-193	16749	-1,15
Городнянський	-323	29269	-1,10
Бахмацький	-505	46228	-1,09
м.Прилуки	-371	58202	-0,64
м.Ніжин	-263	72869	-0,36
м.Чернівці	-971	295670	-0,33

Рисунок Д.5. Тенденція скорочення населення прикордонних районів Чернівецької області (2005-2014* рр). Демографічна ситуація прикордонних районів (2014* р.)

Створено автором (за даними Головного управління статистики у Чернівецькій області, «Соціально-економічне становище Чернівецької області», 2013).

*Станом на 1 січня 2014 р.

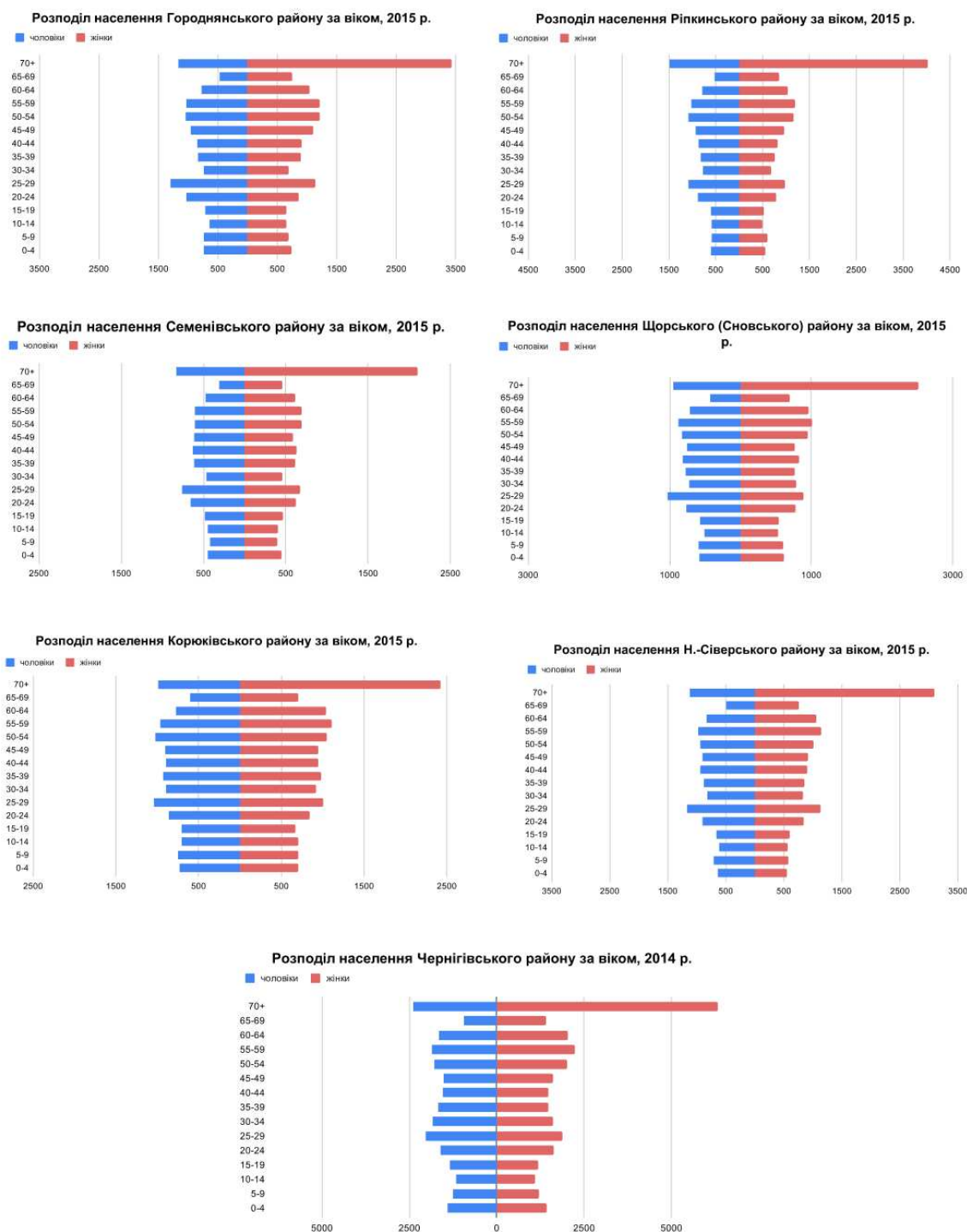

Рисунок Д.6. Розподіл населення за віком у прикордонних районах станом на 2014* рік (тис. осіб)

Створено автором (за даними Головного управління статистики у Чернігівській області, «Соціально-економічне становище Чернігівської області», 2013).

*Станом на 1 січня 2014 р.

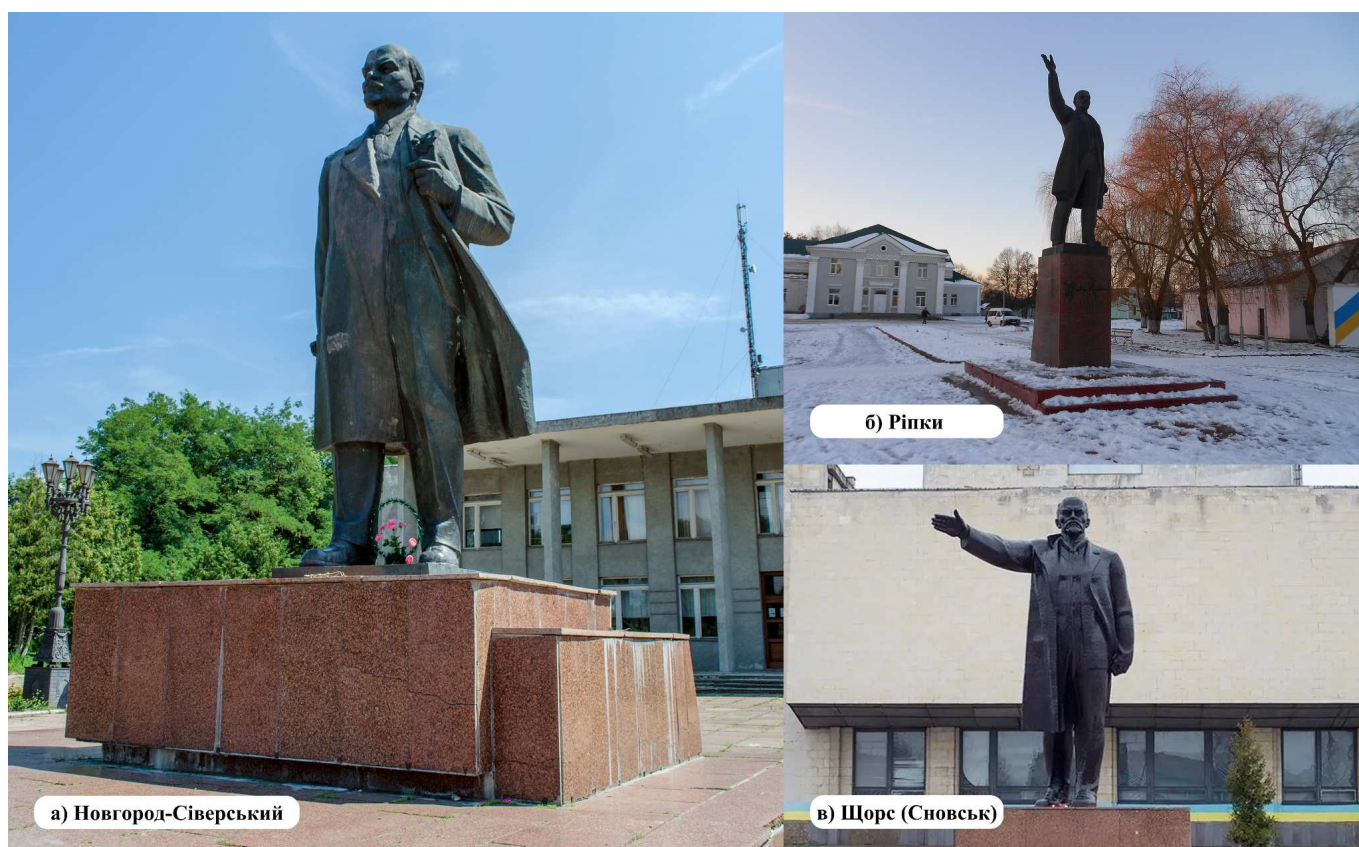

Рисунок Д.7. Пам'ятники Леніну на центральних вулицях центрах прикордонних районів:

а — м. Новгород-Сіверський;

Фото Сергій Тарабара, 2014.

б — смт. Ріпки, вул. Харківська;

Фото Nicki Speaki, 2013.

в — м. Щорс (Сновськ);

Фото Hromadske.ua. У Чернігівській області демонтували найбільший в Україні пам'ятник Леніну. Режим доступу: <https://hromadske.ua/posts/v-chernihivskii-oblasti-demontuvaly-naibilshyi-v-ukraini-pamiatnyk-leninu>), 2016.

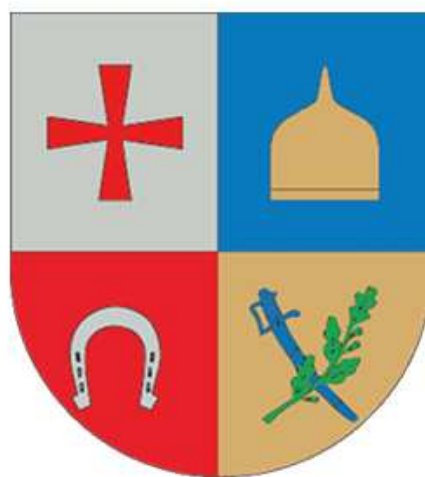

Рисунок Д.8. Пам'ятники радянської меморіальної моделі героїзації, м. Новгород-Сіверський

Фото Сергій Тарабара, 2013.

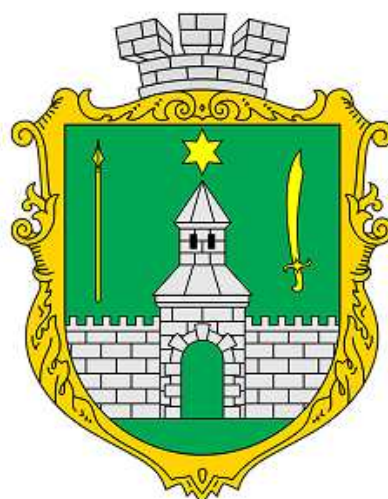
Герб м. Семенівка

Герб смт. Ріпки

Герб м. Сновськ

Герб м. Новгород-Сіверський

Рисунок Д.9. Герби м. Семенівка, смт. Ріпки, м. Сновськ, м. Новгород-Сіверський
Колаж створено автором на основі (Україна: герби та прапори, 2010; Желіба, Желіба, 1997).

Рисунок Д.10. Рівні периферійності прикордонних районів Чернігівської області
 Створено автором із використанням (Беліков, 2018).

Додаток Е

**Соціально-культурне становище прикордонних територіальних громад
Чернігівської області 2014-2022 рр**

Таблиця Е.2

**Адміністративний устрій прикордонних районів та територіальних громад до
Реформи децентралізації (2014) та після**

	Структурна адміністративна одиниця області	Прикордонні райони/територіальні громади	Коментар
До Реформи децентралізації (до 2014 р.)	Район	Городнянський район, Ріпкинський район, Щорський (нині Сновський) район, Корюківський район, Семенівський район, Новгород-Сіверський район	—
Після Реформи децентралізації (старт 2014 р.—завершення 2020р.)	Район, територіальна громада (міська, селищна)	Чернігівський район: ● Михайло-Коцюбинська; ● Любецька; ● Ріпкинська; ● Добрянська; ● Гончарівська; ● Городнянська територіальні громади. Корюківський район: ● Сновська; ● Корюківська територіальна громади. Новгород-Сіверський район: ● Семенівська; ● Новгород-Сіверська територіальні громади.	Михайло-Коцюбинська й Гончарівська територіальні громади — частина Чернігівського району до Реформи, Любецька територіальна громада — частина Ріпкинського району до Реформи

Складено автором (за даними Decentralization.ua станом, 2020 р.).

Резюме дослідження: <https://decentralization.ua/areas/0462/gromadu>.

Базові демографічні та поселенські характеристики прикордонних територіальних громад Чернігівської області*

Район	Прикордон- на територіаль- на громада, тип (міська/ селищна)	Площа, км²	% від загальної площі області	Кількість населення	% від загальної кількості населення	Кількість населених пунктів
Чернігівсь- кий	Михайло- Коцюбинська селищна	781,0	2,4	12487	1,3	42
	Любецька селищна	595,3	1,9	5473	0,6	48
	Ріпкинська селищна	1013,3	3,2	14578	1,5	49
	Добрянська селищна	460,5	1,4	4983	0,5	21
	Городнянська міська	1186,9	3,7	21388	2,2	61
	Гончарівська селищна	634,7	2,0	6190	0,6	17
Корюківсь- кий	Сновська міська	1283,1	4,0	22026	2,3	57
	Корюківська міська	1172,6	3,7	20915	2,1	66

Новгород-Сіверський	Семенівська міська	1399,0	4,3	15973	1,6	70
	Новгород-Сіверська міська	1803,5	5,7	24668	2,5	85

Складено автором за Decentralization.ua станом на 2020 р. Режим доступу: <https://decentralization.ua/areas/0462/gromadu>.

*Станом на 2020 р.

**Перейменування вулиць, провулків та парків в населених пунктах, які
підпорядковані Корюківській міській раді (2015 р.)**

Населений пункт	Тип	Назва до 2015 р.	Перейменована назва
м. Корюківка	Вулиця	Гарнієра	Вознесенська
		Горького	Українська
		Жовтнева	Свободи
		Калініна	Калинова
		Кірова	Соборна
		Колгоспна	Чернігівська
		Комсомольська	Патріотів
		Куйбишева	Паркова
		Маркса К.	Зарічна
		Петровського	Малинова
		Піонерська	Дружби
		Пролетарська	Сіверська
		Радянська	Слов'янська
		Чапаєва	вул. Довженка Олександра
		Щорса	вул.Земська
	Провулок	Горького	Корнієвського
		Жовтневий	пров. Свободи
		Кірова	Ринкова
		Колгоспний 1-й	Енергетична
		Колгоспний 2-й	Європейська

Продовження Таблиці Е.4

м. Корюківка	Провулок	Маркса К.	пров.Зарічний
		Пролетарської	пров. Сіверський
	Парк	Ленінського комсомолу	парк Дружби
с. Трудовик	Вулиця	Островського	Вербова
с. Лебіддя	Вулиця	Попудренка	Стародубська

Складено автором за (Про перейменування вулиць, провулків та парків в населених пунктах, які підпорядковані Корюківській міській раді та демонтаж пам'ятників: рішення першої сесії сьомого скликання від 16 листопада 2015 р., м. Корюківка).

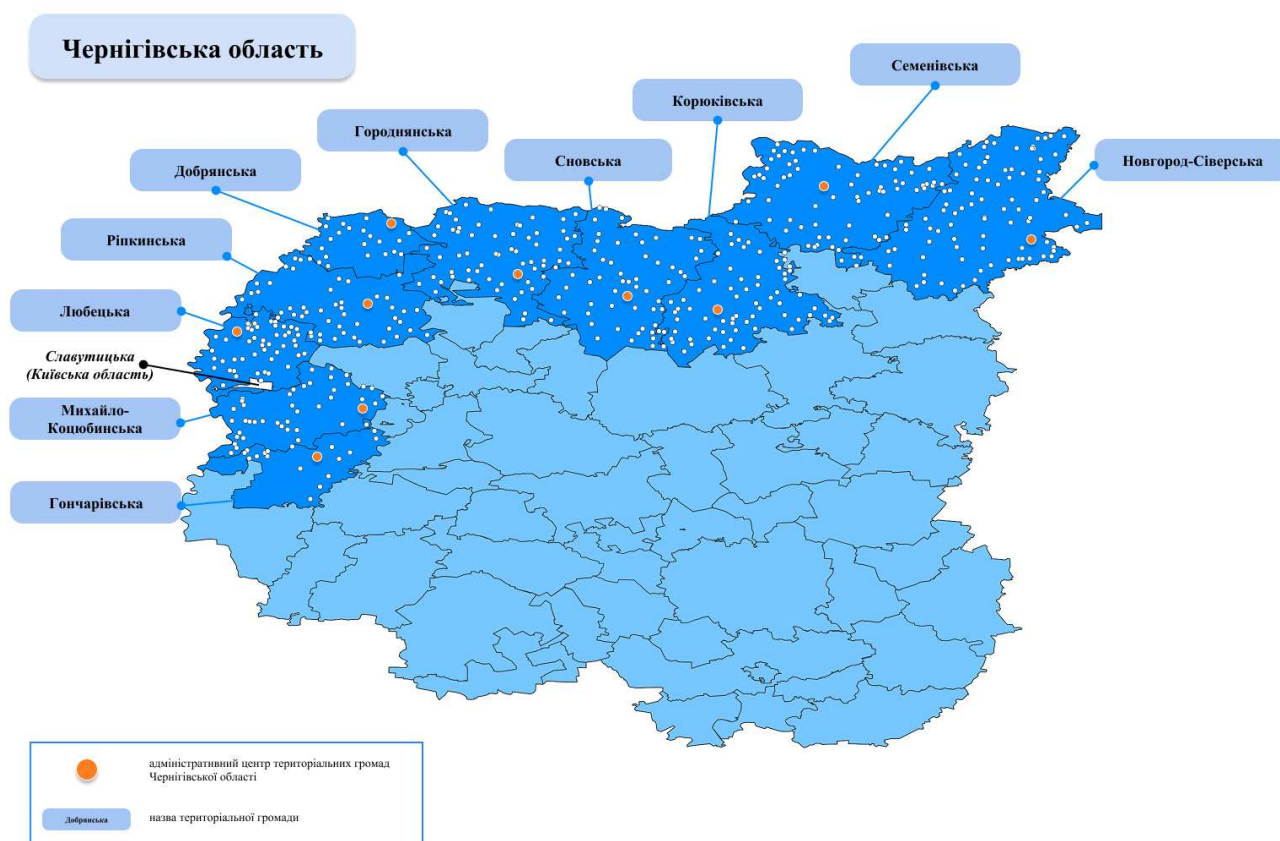

Рисунок Е.1. Прикордонні територіальні громади Чернігівської області

Створено автором із використанням матеріалів порталу «Децентралізація» (<https://decentralization.ua/en/new-rayons/chernihivska>).

Рисунок Е.2. Динаміка чисельності населення Чернігівської області, 2001–2022* рр.
(тис. осіб)

Створено автором (за даними Головного управління статистики у Чернігівській області, «Населення Чернігівської області», 2021).

*Станом на 1 січня 2022 р.

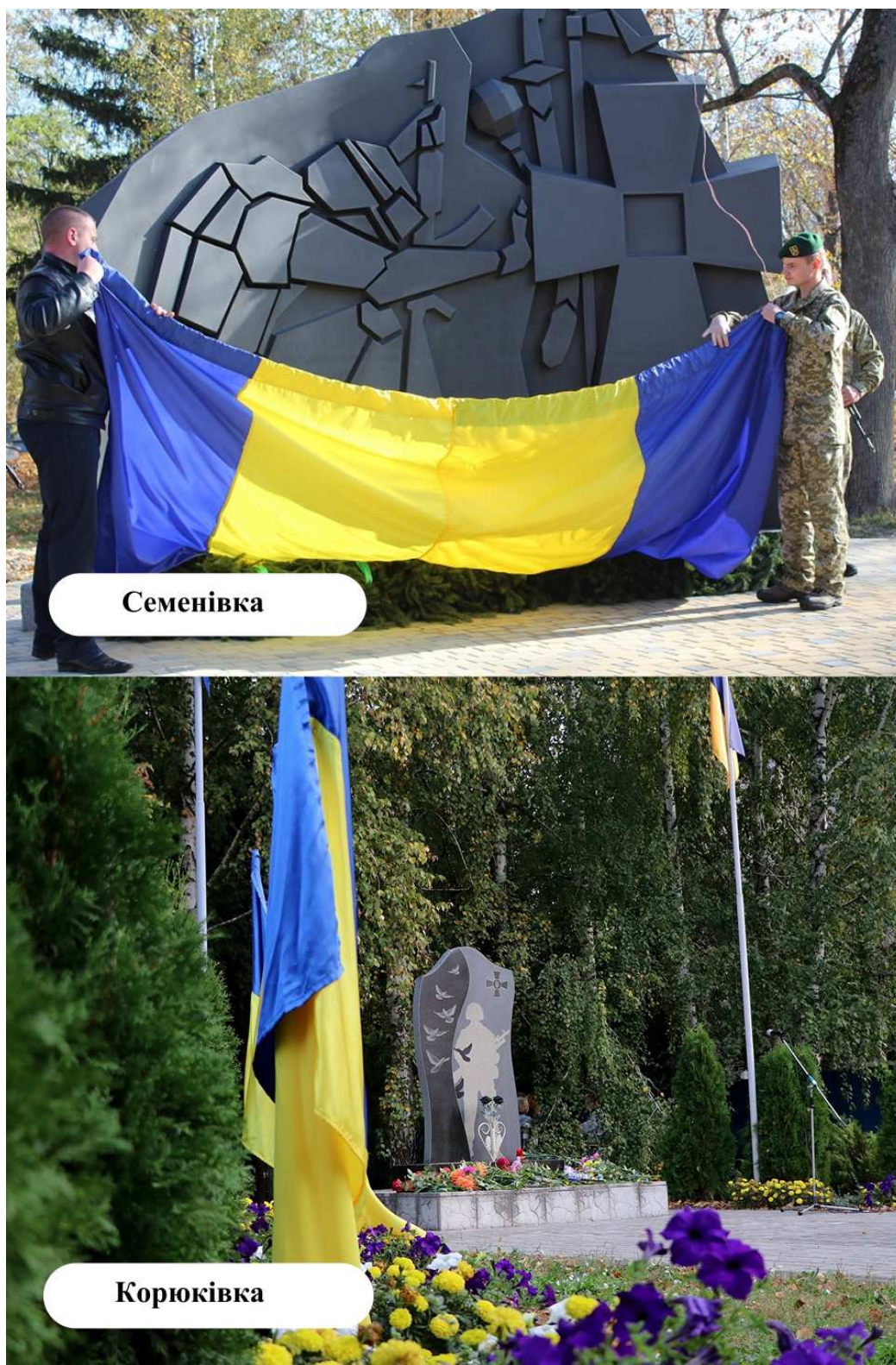

Рисунок Е.3. Меморіали воїнам-захисникам незалежності України

Фото (верхнє) Офіційний сайт Семенівської громади, 2019. Режим доступу: <https://semenivka-gromada.gov.ua>.

Фото (нижнє) Офіційний сайт Корюківської міської ради, 2015. Режим доступу: <https://koryukivka-rada.gov.ua/>.

Рисунок Е.4. Портрети Леніна та Сталіна на водонапірній вежі в місті Новгород-Сіверський, 2018

Фото Олександр Ясенчук.

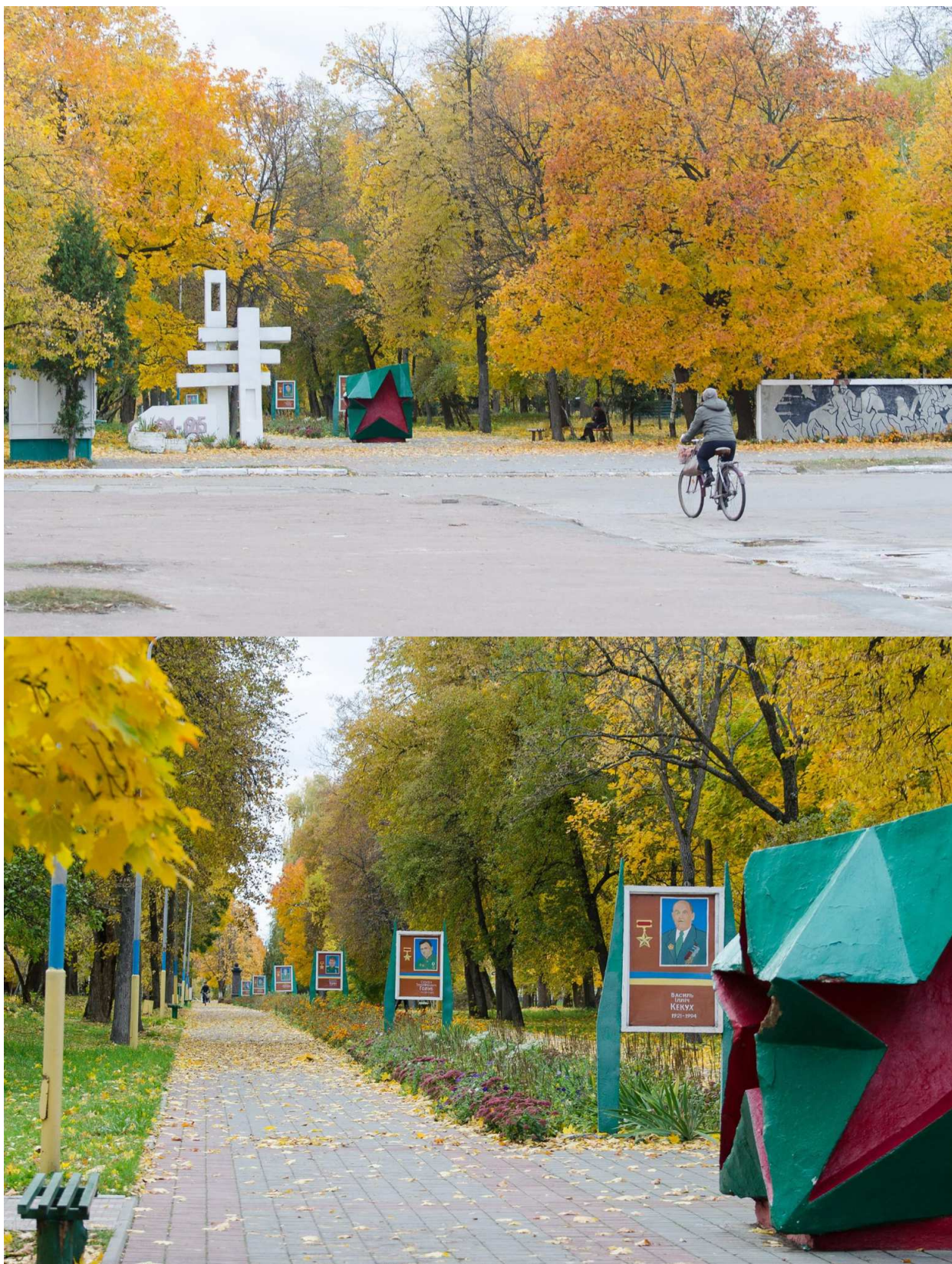

Рисунок Е.5. Паркова частина міста Семенівка, 2017 р.

Фото Ігор Стародубець, Facebook-спільнота міста Семенівка «Рідна Семенівка», 2017 р. Режим доступу: <https://www.facebook.com/r.semenivka>.

Додаток Ж

Репрезентація прикордонного простору через наративи

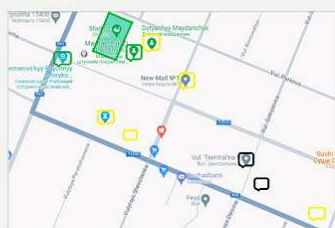
Рисунок Ж.1. Ментальна оцінка простору Семенівки, Новгород-Сіверського та Городні з точки зору жителя територіальної громади до 25 років
 Створено Польгун В., 2024 р.

Рисунок Ж.2. Ментальна оцінка простору Семенівки, Новгород-Сіверського та Городні з точки зору голови територіальної громади

Створено Пісоцькою К., 2024 р.

МАТИ/БАТЬКО З ДИТИНОЮ

- Є сквери та дитячі майданчики в центральній частині міста;
- Функціонують спеціалізовані заклади для дитячого дозвілля;

АЛЕ!!!

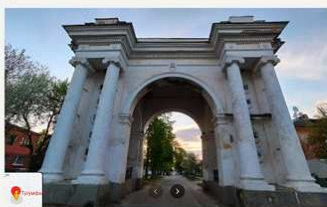
- Відсутність інклюзивності;
- Проблеми з безпекою.

м. Семенівка

ОСОБА ВІКОМ ДО 25 РОКІВ ТА МАТИ З ДИТИНОЮ

м. Новгород-Сіверський

МАТИ З ДИТИНОЮ/ОСОБИ ВІКОМ ДО 25 РОКІВ

- Відсутність інклюзивності;
- Обмежений розвиток інфраструктури;
- Нестача місць для культурного і спортивного дозвілля;
- Досить обмежена кількість пропозицій на ринку праці.

м. Городня

Рисунок Ж.3. Ментальна оцінка простору Семенівки, Новгород-Сіверського та Городні з точки зору жителя територіальної громади до 25 років та матері/батька з дитиною

Створено Славною Г., 2024 р.

Рисунок Ж.4. Народні святкування Масляної на центральній площі міста Семенівка, 2019 рік

Фото з Facebook-спільноти міста Семенівка «Рідна Семенівка», 2019 р. Режим доступу: <https://www.facebook.com/r.semenivka>.

Рисунок Ж.5. Святкування Дня незалежності в місті Семенівка, 2019 рік
Фото Ігор Стародубець, Facebook-спільнота міста Семенівка «Рідна Семенівка»,
2019 р. Режим доступу: <https://www.facebook.com/r.semenivka>.

Додаток К

**Повномасштабне вторгнення як каталізатор соціально-культурних
трансформацій прикордонних територій**

Таблиця К.1

**Типологія прикордонних територіальних громад Чернігівської області за
профілем соціально-культурних трансформацій**

Тип	Просторові характеристики	Домінантний воєнний досвід	Провідні групи трансформацій	Приклади територіальних громад
А	Безпосередня близькість до кордону, фрагментована поселенська мережа, наявність населених пунктів із режимом обов'язкової евакуації	Регулярні обстріли, обов'язкова евакуація, нестабільна демографія	Безпекові, демографічно-поселенські, ідентичнісні, культурно-просторові	Семенівська, Новгород-Сіверська, Сновська, частково Городнянська
Б	Прикордонне або наближене розташування, збережена базова інфраструктура	Обстріли, прикордонний режим, частково окупація, подальша стабілізація	Інституційно-управлінські, соціально-мережеві, помірні демографічні	Городнянська, Добрянська, Любецька, Михайло-Коцюбинська
В	Концентрація сервісів, функція локального центру	Початковий воєнний шок, збереження інституційної спроможності	Соціально-економічні (соціокультурні), інституційні, мережеві	Корюківська, частково Городнянська та Ріпкинська
Г	Наявність військової інфраструктури	Ризик, пов'язаний із військовими об'єктами	Ідентичнісно-символічні, інституційні, безпекові	Гончарівська

Складено автором.

Рисунок К.1. «Монумент дружби народів (Три сестри)», біля с. Сеньківка (Городнянська територіальна громада), 2023

Фото Суспільне Чернігів.

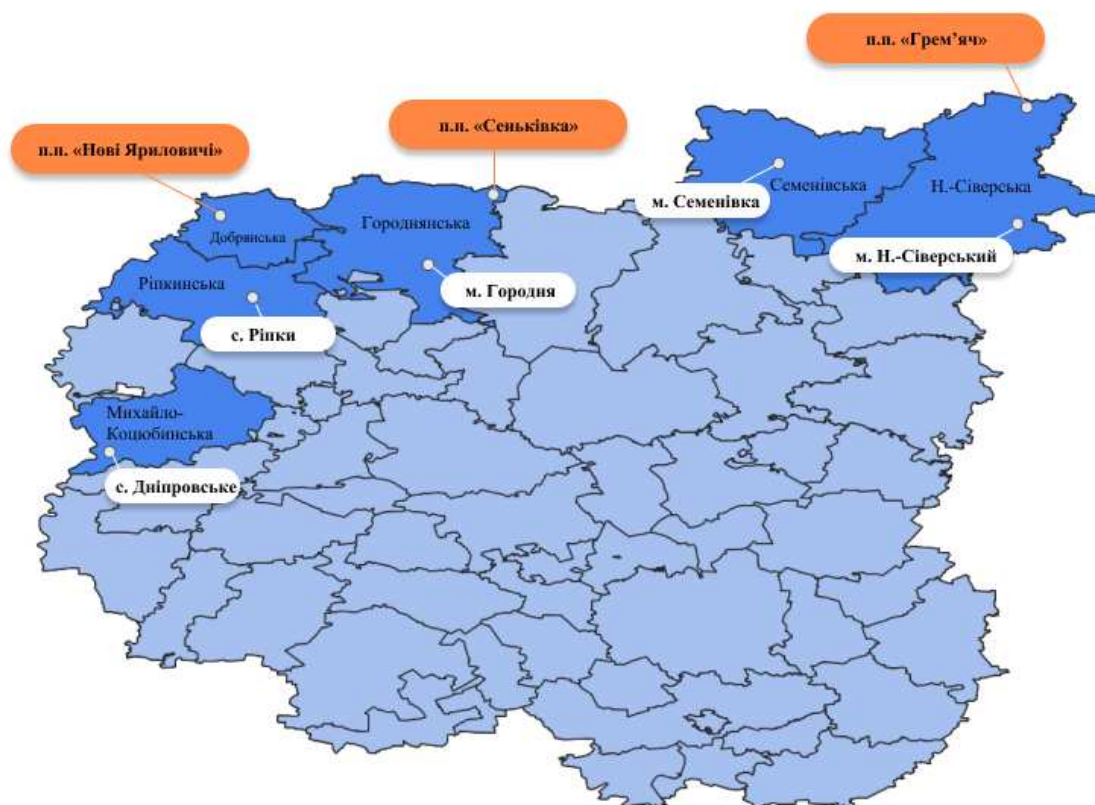

Рисунок К.2. Населені пункти Чернігівської області, що першими зазнали воєнного впливу 24 лютого 2022 року

Створено автором.

Рисунок К.3. *Мапа руйнувань Чернігівської області, 2026*

Джерело: [Recovery.gov.ua](https://recovery.gov.ua). Офіційний вебпортал з питань відновлення України.

Режим доступу: <https://recovery.gov.ua/>.

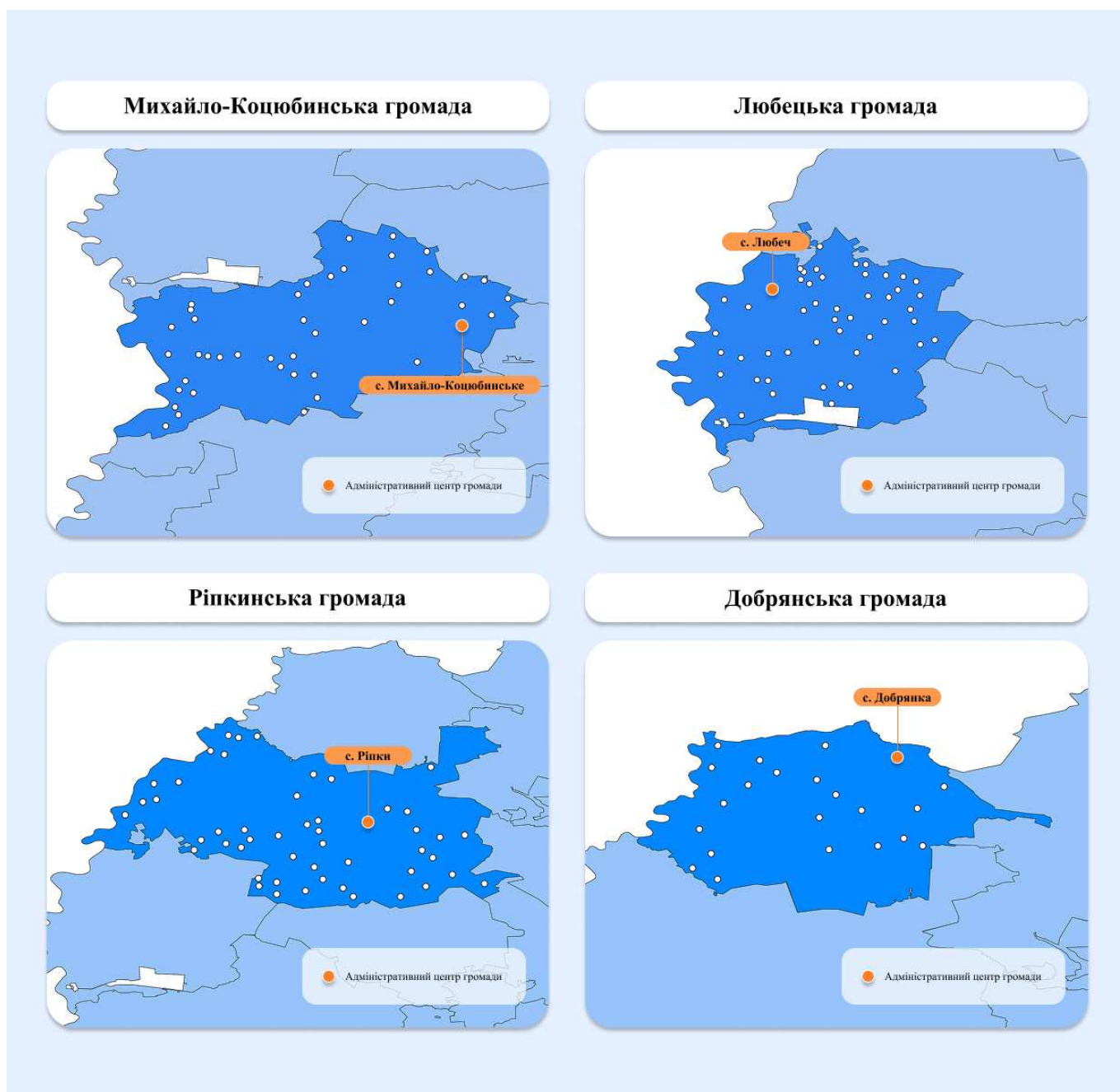

Рисунок К.4. Конфігурація Михайло-Коцюбинської, Любецької, Ріпкинської, Добрянської територіальних громад

Створено автором.

Рисунок К.5. Пошкоджений унаслідок воєнних дій (2022 р.) та відновлений у 2026 Михайло Коцюбинський ліцей

Фото (верхнє) Суспільне Чернігів, 2024. Фото (нижнє) Чернігівська обласна військова адміністрація, 2026.

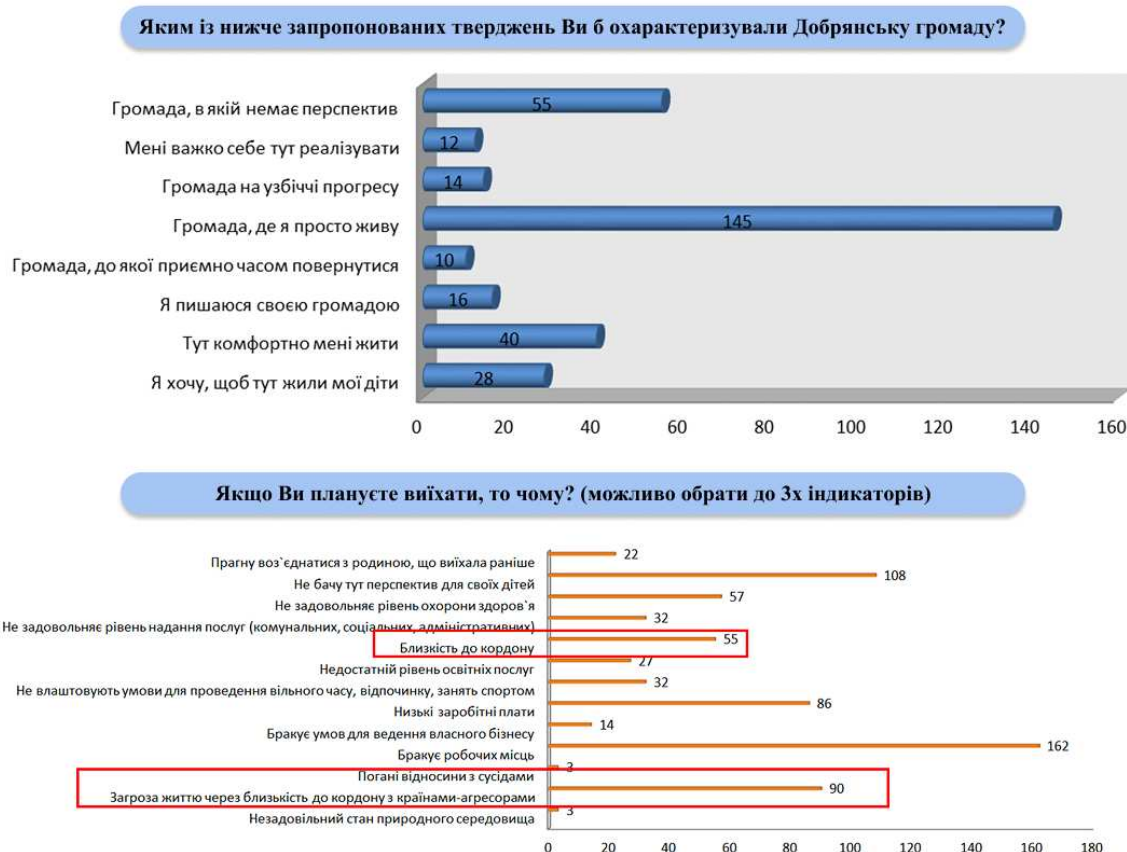

Рисунок К.6. Результати окремих питань опитування Добрянської територіальної громади, 2024

Джерело Добрянська селищна територіальна громада, 2024. Режим доступу: <https://dobryanska-gromada.gov.ua/>.

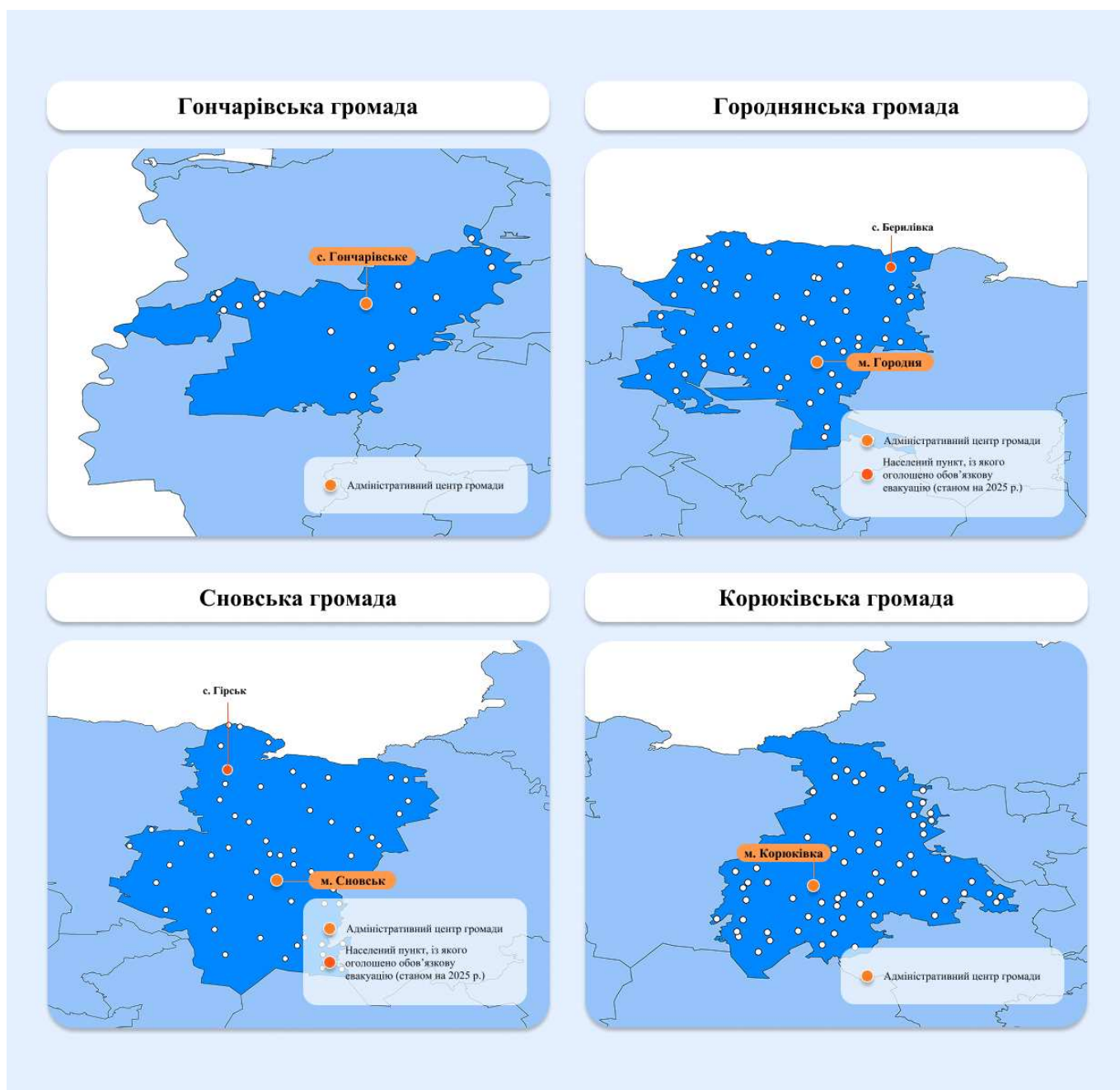

Рисунок К.7. Конфігурація Гончарівської, Городнянської, Сновської, Корюківської територіальних громад

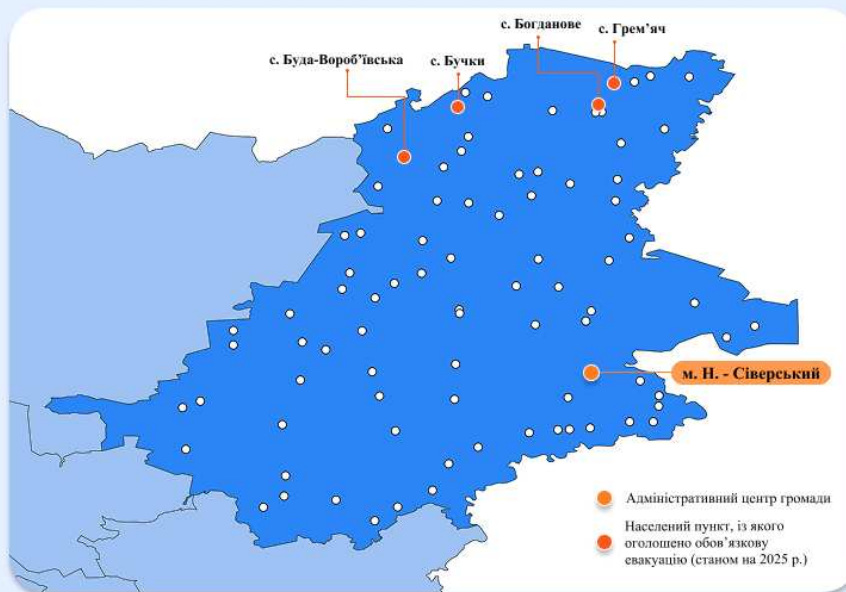
Створено автором.

Рисунок К.8. Алея Слави, селище Гончарівське, 2024

Джерело Чернігівська обласна військова адміністрація, 2024. Режим доступу:
<https://cg.gov.ua/index.php?id=507447&tp=page>.

Новгород-Сіверська громада

Семенівська громада

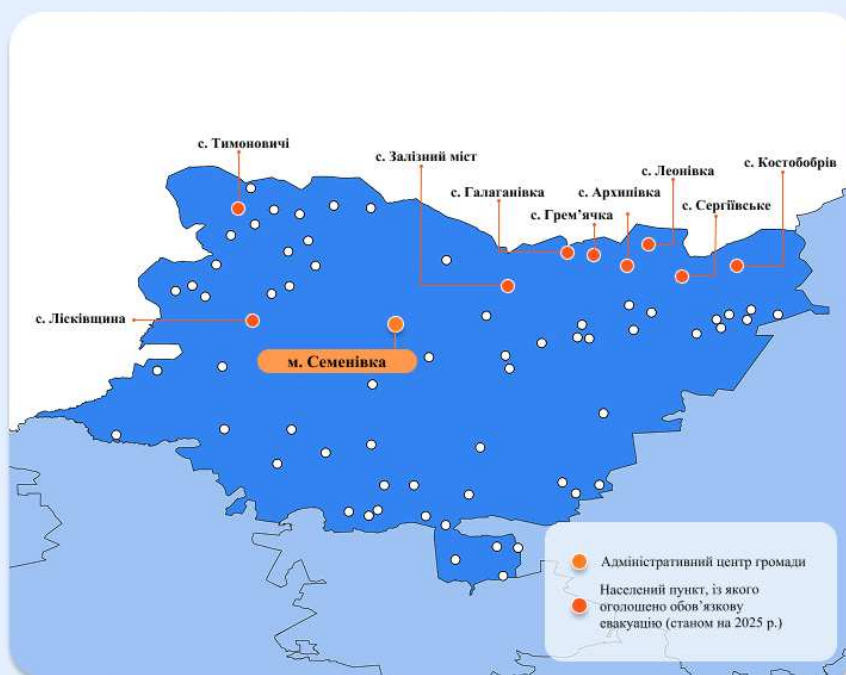

Рисунок К.9. Конфігурація Новгород-Сіверської та Семенівської територіальних громад

Створено автором.

Рисунок К.10. Зруйновані об'єкти освіти м. Новгород-Сіверський (2022), с. Грем'яч (2025)

Джерело Новгород-Сіверська міська рада, 2022; 2025. Режим доступу: <https://ns-mrada.cg.gov.ua/>.

Рисунок К.11 . Центральна площа міста Семенівка у 2019 та 2025 рр
 Фото Ігор Стародубець, Facebook-спільнота міста Семенівка «Рідна Семенівка»,
 2019 р.; 2025 р. Режим доступу: <https://www.facebook.com/r.semenivka>.

Рисунок К.12. Будинок культури міста Семенівка у 2018 та 2025 рр.

Фото (зверху), Facebook-спільнота міста Семенівка «Рідна Семенівка», 2018 р.

Режим доступу: <https://www.facebook.com/r.semenivka>.

Фото (знизу), Національна поліція України.

Рисунок К.13. Воєнне повсякдення прикордонних територіальних громад
 Перекладено автором за (Zapototskiy & Ryndich, 2025).

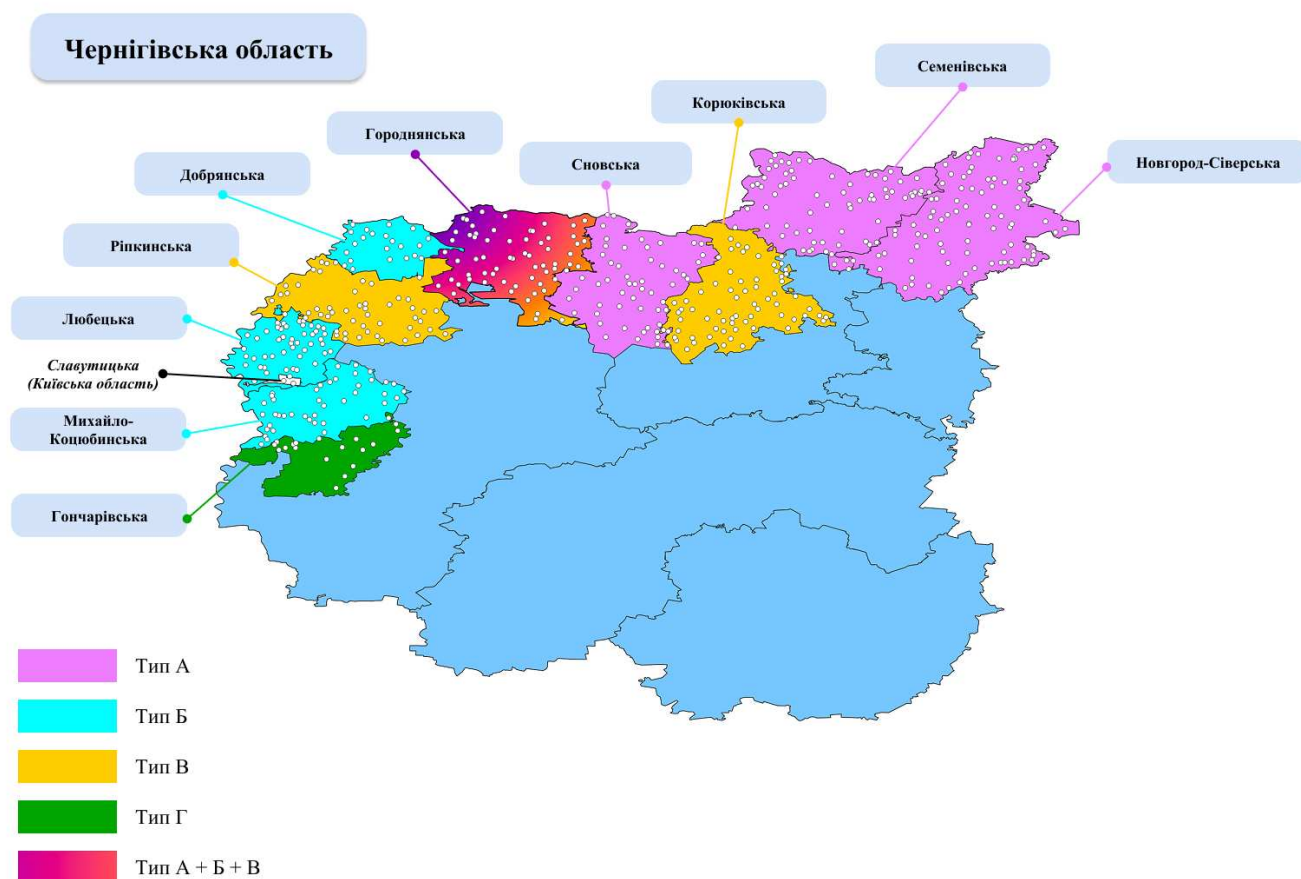

Рисунок К.14. Типологія прикордонних територіальних громад Чернігівської області за профілем соціально-культурних трансформацій

Складено автором.

Додаток Л
Інтерв'ю та опитування

Таблиця Л.1

Блоки та категорії питань інтерв'ю мешканців Семенівської територіальної громади* стосовно досвіду проживання у прикордонній територіальній громаді

Блок	Категорія	Питання
Довоєнне сприйняття територіальної громади (2014–2021)	Повсякденність прикордоння	• Як Ви описали б життя в територіальній громаді до 2022 року? • Чи відчували Ви у 2014 році, що війна якось впливає на Ваше повсякденне життя? • Що означало для Вас жити у прикордонному місті до повномасштабного вторгнення? • Чи змінювалося щось у Вашому відчутті безпеки після 2014 року?
Просторове сприйняття міста	Простір, центр, маршрути	• Які місця у місті були для Вас найважливішими до 2022 року? • Що для Вас означала центральна площа? • Де Ви проводили вільний час? • Чи змінилося Ваше сприйняття центру міста після початку війни? • Чи змінилися Ваші щоденні маршрути пересування після початку повномасштабного вторгнення? Як?
Досвід окупації та перших днів вторгнення	Переживання 24 лютого і входу російської техніки в територіальну громаду	• Що Ви пам'ятаєте про перші дні повномасштабного вторгнення? • Як Ви дізналися, що російські війська зайшли в територіальну громаду? • Чи було відчуття залишеності або відсутності державних інституцій? • Як змінилася Ваша щоденна поведінка в той період? • Де Ви почувалися найбезпечніше?

Продовження Таблиці Л.1

Прикордонність як досвід	Відчуття життя в прикордонні	• Що для Вас означає жити в прикордонній територіальній громаді зараз? • Чим відрізняється життя тут від життя в інших містах області? • Що у вашому розумінні «кордон» зараз?
Культурні практики та мовне середовище	Мова, медіа, оформлення простору, культурні орієнтири	• Якою мовою Ви спілкувалися до 2022 року? • Чи змінилося Ваше ставлення до російської мови/контенту після вторгнення? • Який контент (музику, новини, серіали) Ви споживали раніше і зараз? • Чи відчуваєте Ви культурний розрив після 2022 року? • Як ви ставились до перейменування вулиць та демонтажу радянських пам'ятників у територіальній громаді до повномасштабного вторгнення?
Солідарність і мобілізація	Горизонтальні зв'язки та відповідальність	• Чи змінилися взаємини між людьми після початку війни? • Чи долучалися Ви або Ваші знайомі до волонтерської діяльності? • Чи відчуваєте Ви більшу відповідальність за громаду зараз? • Що змінилося у взаємопідтримці між людьми?
Емоційний вимір	Страх, втома, адаптація	• Що Ви відчуваєте, живучи тут зараз? • Чи змінилися люди емоційно? • Чи з'явилося відчуття втоми? • Чи є страх постійним станом?

Продовження Таблиці Л.1

Образ територіальної громади сьогодні	Ідентичність і символічний статус	• Як би Ви сьогодні описали свою територіальну громаду? • Чи змінилося Ваше ставлення до неї після 2022 року? • Чи відчуваєте Ви гордість/образу/залишеність? • Яку роль, на Вашу думку, виконує територіальна громада для області або країни?
---------------------------------------	-----------------------------------	---

Складено автором.

**Питання варіювалися залежно від ходу інтерв'ю та персонального досвіду респондента*

Портрет респондентів Семенівської територіальної громади, у яких було взято інтерв'ю

№	Код	Стать	Вік	Чи постійно проживає в територіальній громаді	Рід діяльності
1	P1	Жінка	24	так	посадова особа
2	P2	Чоловік	27	так	працівник критичної інфраструктури
3	P3	Чоловік	34	ні, приїжджає 2 рази на місяць	інженер на виробництві
4	P4	Жінка	29	ні, приїжджає 1–2 рази на місяць	страхова представниця
5	P5	Чоловік	53	так	продавець
6	P6	Жінка	47	так	освітянка
7	P7	Жінка	72	так	пенсіонерка
8	P8	Чоловік	74	так	пенсіонер
9	P9	Жінка	16	так	школярка
10	P10	Чоловік	31	ні, приїжджає 1–2 рази на місяць	лікар
11	P11	Жінка	44	так	освітянка
12	P12	Чоловік	61	так	самозайнята особа

Складено автором.

**Поширеність ключових повсякденних практик безпеки серед мешканців
прикордонних територіальних громад Чернігівської області**

Група практик	Конкретні прояви практик безпеки	Частка респондентів / спосіб фіксації
Просторова адаптація та мобільність	Зміна або часткова зміна маршрутів пересування	87%
	Регулярна орієнтація на наявність укриттів	43,5%
	Часте звернення уваги на укриття	30,4%
	Уникання окремих зон як потенційно небезпечних	Підтверджено через множинні відповіді*
Матеріальна підготовка та автономна готовність	Запаси води та продуктів першої необхідності	Домінуюча практика
	Підготовлені документи та необхідні речі	Поширена практика
	Облаштування відносно безпечного місця в житлі	Поширена практика
Інформаційні практики безпеки	Орієнтація на офіційні державні ресурси	78,3%
	Моніторинг місцевих чатів та месенджерів	78,3%
	Особисті спостереження (звуки, візуальні сигнали)	91,3%
Повсякденне планування	Участь у неформальних мережах підтримки	Переважно підтверджено у відповідях
	Корекція щоденних рішень і планів з урахуванням безпеки	95,7%

Перекладено автором за (Zapototskiy & Ryndich, 2025).

**Формулювання «домінуюча», «поширена» та «переважно підтверджено» використовуються для практик, що не вимірювалися прямими шкальними показниками, але були ідентифіковані на основі частотності згадувань, повторюваності у множинних відповідях та аналізу відкритих коментарів.*

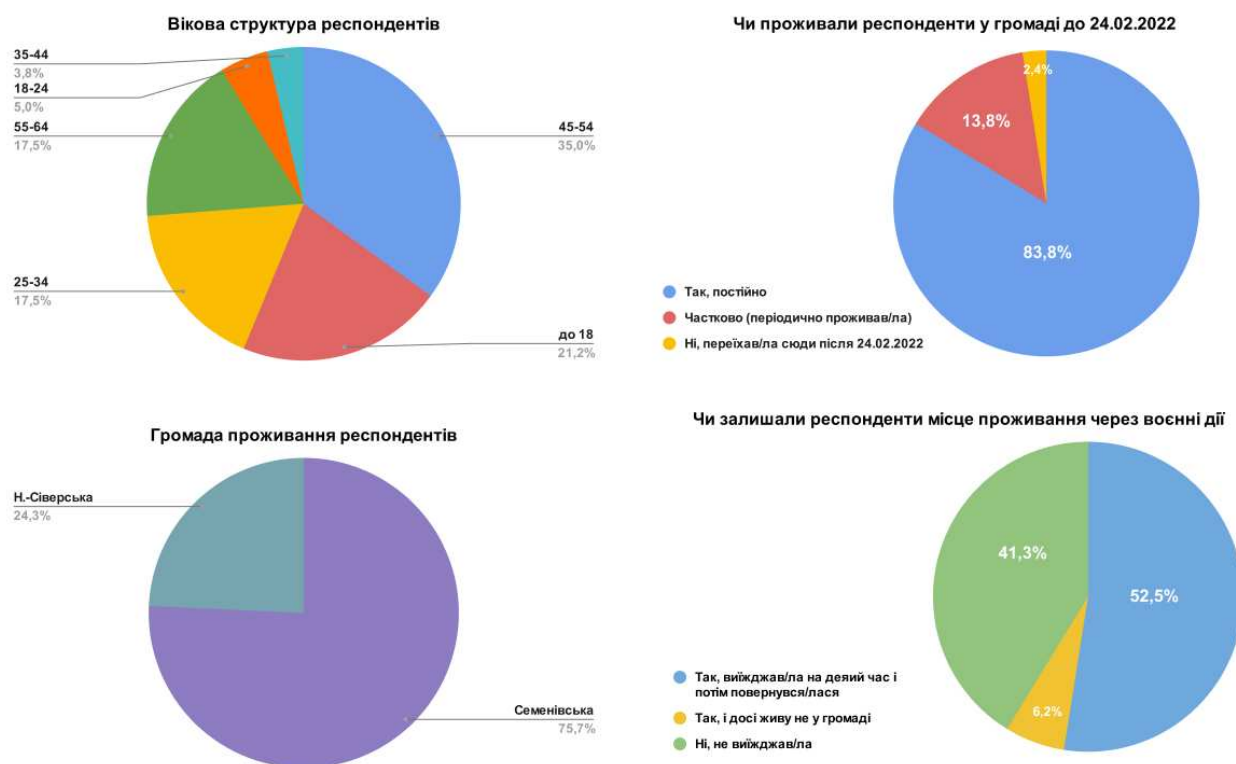

Рисунок Л.1. Портрет респондентів, які брали участь в опитуванні щодо воєнного повсякдення та безпеки прикордонного простору

Створено автором.